

**T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**İLAHİYAT ANABİLİM DALI
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ BİLİM DALI**

124 799

DİN SOSYOLOJİSİ AÇISINDAN HAC

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Zafer CİVİL

T/124799

Danışman: Yrd. Doç. Dr. ALİ COŞKUN

İstanbul, 2003

YÜKSEK LİSANS TEZİ KURULU
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
DİN BİLİMLERİ BİLİM DALI
ALİ COŞKUN

İÇİNDEKİLER

Sayfa No.

KISALTMALAR	III
SÖZ BAŞI	IV
I. GİRİŞ.....	1
A. Araştırmanın Konusu ve Önemi.....	1
B. Araştırmanın Kaynakları ve Metodu.....	2
C. Araştırmanın Planı	3
D. Temel Kavramlar	3
1. Ziyaret	3
2. Kutsal Mekan.....	4
3. Hac	7
4. Sosyal Bütünleşme	12
5. Ümmet	13
II. HAC İBADETİNİN TARİHİ GELİŞİMİ.....	16
A. Dünya Dinlerinde Hac.....	16
1. Eski Mısır Dini'nde Hac	16
2. Eski Yunan Dini'nde Hac	16
3. Budizm'de Hac	17
4. Hinduizm'de Hac	20
5. Şintoizm'de Hac.....	21
6. Yahudilik'te Hac	22
7. Hristiyanlık'ta Hac	28
B. İslamiyet'te Hac.....	36
1. Haccın Tanımı ve Felsefesi	36
2. Hac İle İlgili Kavramlar ve Mekanlar	39
3. Hac İbadetinin Menşei.....	45
4. Hac İbadetinin Amacından Sapişı ve Cahiliye Haccı	48
5. Hz. Peygamber'in Veda Haccı.....	51
6. Hac İle İlgili Fıkıhî Hükümler	55
C. Türkiye'de Hac	60
1. Osmanlı Döneminde Hac	60
2. Cumhuriyet Döneminde Hac	66
a. Hac İbadetine Sosyo-Ekonomik Bir Bakış.....	68
b. Hac İbadetine Manevi Hazırlık	72
c. Hac İbadetine Maddi Hazırlık	72
d. Hac Öncesi Adetler.....	73
e. Hac Dönüşü Adetler	73

III. DİN SOSYOLOJİSİ AÇISINDAN HAC	75
A. Din Fenomenolojisi Açısından Hac.....	76
1. Din Fenomenolojisi	76
2. Haccın Mana ve Hikmeti	77
3. Şiblî'nin Hac Fenomenolojisi.....	90
B. Din Psikolojisi Açısından Hac	97
1. Hac İbadetinin Kişilik ve Karakter Üzerindeki Etkisi	97
2. Kitle Psikolojisi Açısından Hac.....	100
3. Beden ve Ruh Sağlığı	100
4. Bir Sabır Eğitimi Olarak Hac	101
5. Zaman Tanzimi.....	102
6. Disiplin Merkezli Bir Hayat	103
7. Diğerkâmlık ve Fedakarlık Eğitimi	104
C. Din Sosyolojisi Açısından Hac	105
1. İbadet, Çeşitleri ve Fonksiyonları.....	105
2. Sosyal Bütünleşme ve Hac	111
a. Ümmet Bilinci	111
b. Eşitlik.....	114
3. Din Taraftarlarının İletişimi ve Bilgi Aktarımı Yönünden Hac	116
a. Bilgi Sosyolojisi Yönünden Hac.....	116
b. Ümmet'in Senelik Kongresi	121
4. Barışa Yolculuk	124
5. Kutsallaşma ve Kutsala Yaklaşma Biçimi Olarak Hac.....	128
6. Hac Sonrası Dini Hayatta Değişim.....	131
7. Haccın Sosyal ve Kültürel Boyutu.....	137
a. Haremeyn'in İslam Kültür ve Medeniyetinin Oluşum ve Gelişimindeki Rolü	137
b. Haremeyn'e Gösterilen İlginin Günlük Hayata Tesirleri	138
c. Haccın Sosyal ve Kültürel Boyutu.....	139
d. Bir Hac Rüyası.....	141
IV. SONUÇ	146
KAYNAKÇA	149

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı Geçen Eser
a.g.m.	: Adı Geçen Makale
a.g.s.	: Adı Geçen Sunu
a.g.t.	: Adı geçen Tez
Ayr.	: Ayrıca
Bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
İ.M.	: İslam Mecmuası
K.B.B.	: Kayseri Büyük Şehir Belediyesi
km	: Kilometre
Krş.	: Karşılaştır
MHMBK	: I. Milletlerarası Hac Ve Mukaddes Beldeler Kongresi
MÜİF	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
s.	: Sayfa
SAÜİFD	: Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
Terc.	: Tercüme
TTK	: Türk Tarih Kurumu
V.b.	: Ve Benzeri
y.y.	: Yüzyıl

SÖZ BAŞI

Hac İbadeti, ferdî olduğu kadar toplumsal, toplumsal olduğu kadar da enternasyonal bir ibadettir. Kişinin bu ibadete bizzat katılmasıyla ferdî, gerek hac öncesi, gerekse hac dönüşü toplumda görülen hareketlilikle toplumsal, hac ibadetinin ifası esnasında dünyanın değişik coğrafyalarından bir çok kişiyle kurulan kitlesel birliktelikle de enternasyonal bir görünüm kazanmaktadır. Bu özelliklerinden dolayı hac ibadeti diğer ibadetlerden farklı bir konuma sahiptir.

Yine hac ibadeti inanan kişiye bir hayat tarzı sunmakta, ona yeni bir yaşam modeli öğretmektedir. Mikat'ta İhram'a girilmesiyle başlayan bu ideal yaşantı eğitimi ihram süresince devam etmekte, daha da önemlisi hac dönüşünde "hacı" lakabının verilmesiyle bu yaşantı hac sonrasına, günlük hayata taşınmaktadır. Toplum hacıdan bu yaşantıyı beklemekte, bu yaşantıya uymayacak davranışları yadırgamaktadır.

Hac ibadetinin bu yönleri toplumsal hayatın çeşitli alanlarında değişimleri ve etkileşimleri de beraberinde getirecektir ki bu çalışmada hac olayının tarihsel gelişiminden hareketle sosyal ve kültürel etkilerini ortaya koymak amaç edinilmiştir.

Öncelikle akademik yolculuğa çıkmamda büyük emeklerinden, yakın ilgisinden ve tez konusunun tespitindeki yardımlarından dolayı hocam; Prof. Dr. Yümni Sezen'e sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca, çalışmanın her aşamasında yardımlarından, tavsiyelerinden ve rehberliğinden dolayı danışman hocam; Yrd. Doç. Dr. Ali Coşkun'a, yine çalışma esnasında ihtiyaç duyduğum kaynak kitapların temininde yardımlarından dolayı dostum Ömer Buğan'a teşekkürü borç bilirim.

İstanbul, 2003

Zafer CİVİL

I. GİRİŞ

A. Araştırmanın Konusu ve Önemi

Hac ibadeti yüzyıllar boyunca İslam toplumlarında, dinî bir seremoni boyutunun yanı sıra eğitsel, sosyo-kültürel, ekonomik ve siyasal yönleriyle de ayrı bir öneme sahip olmuş ve bu önemini, artan bir yoğunlukla korumuştur. Ayrıca her yıl belli vakitlerde milyonlarca insanı doğrudan ya da dolaylı olarak etkiliyor olması, manevi muhtevasıyla diğer işlevlerinin adeta bütünleşmiş oluşu da bu ibadete ayrı bir önem katmaktadır.¹ Gerçekten de hac ibadeti dinsel ile tarihselin, kutsal ile din dışının, kolektifin ve bireyselin, manevi beklentinin ve maddi girişimin üst üste bindiği bir ibadettir.²

Bu durum sosyoloji ilmine geniş ve önemli bir malzeme sunmaktadır. Zira İslam ibadet sosyolojisi; sosyoloji ve din sosyolojisinin metot ve teknikleriyle ibadetlerin sosyal muhtevasını inceleme çabasıdır ve hac ibadeti bu bağlamda İslam ibadet sosyolojisinin en önemli konusu niteliğindedir. Hac ibadetinin İslam dünyasının kültürel birliğinin ve bütünleşmesinin önemli bir faktörü oluşu; ayrıca İslam topluluklarındaki sosyal tezahürleri bize haccın sosyolojik alt yapısını ilham etmektedir.

Tezimizin başlığı araştırmamızın çerçevesini belirlemektedir. Bu araştırmada hac ile ilgili fikhî meseleler ve tartışmalardan uzak kalarak ve fakat bu ibadetin genel görünümünden hareketle fert ve toplum yapısında ortaya koyduğu etkiyi ortaya koymak amaç edinilmiştir.

Araştırmamızda hac ibadetinin sosyal bütünleşmeyi sağladığı, kültürün manevi boyutunu zenginleştirdiği, sosyo-ekonomik bir canlanmaya sebebiyet verdiği, dünya Müslümanlarının birbirleriyle iletişimini sağladığı, evrensel barışa katkıda bulunduğu,

¹ Mehmet Bayyigit, *Türkiye 'de Hac Olayı*, Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) Yayınları, Ankara, 1998, s.17-18.

² Muhammed Arkoun, *Kuran Okumaları*, çev., Ahmet Zeki Ünal, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995, s. 318.

dindarlığın pratik boyutunda önemli değişmelere sebebiyet verdiği, hacıların hac sonrası yeni manevi bir hayata başladığının bilincine vardığı öngörülmüştür.

B. Araştırmanın Metodu ve Kaynakları

Sosyal olayların araştırılması ve gözlemlenmesinde iki metod kullanılır: Bunlardan birincisi sosyal olayların izini taşıyan belgelerin çözümlenmesi, ikincisi ise anketler, mülakatlar, soru-cevap cetvelleriyle sosyal realitenin doğrudan doğruya gözlemlenmesidir.

Dökümanlar, olmuş bitmiş olaylar ve olguların veya dün-bugün-yarın sürecinde var olmuş veya bu süreçte var olmaya devam eden olayların, olguların, nesnelerin bilgilerini taşımaktadır.³ Bu çalışmada, bir sosyal olgu olan “Hac İbadeti”, belgelerin çözümlenmesi metodu olan dökümantasyon metodu kullanılarak ele alınmaya çalışılmış, bir bakıma kaynaklar üzerinde belgesel gözlem yapılmıştır. Hac ibadetiyle ilgili yapılmış çalışmaların, hac yolculuğuna katılmış kişilerin seyahatnamelerinin incelenmesi ve bu eserlerden hareketle sosyolojik değerlendirmelere ulaşılması araştırmanın ana metodunu oluşturmaktadır.

Çalışmamızda hac ile ilgili temel fikhî ve sosyolojik kitaplar ve makaleler başlıca müracaat kaynaklarımız olmuştur. Genel itibarıyla fikhî eserler haccın yapılışı ile ilgili bilgiler içermekte, hacda yapılması gereken ritüeller ve kaçınılması gereken yasaklar hakkında bilgiler vermektedir. Hac ibadetinin mana ve hikmetlerinin, sosyolojik, psiko-sosyal yönlerinin ele alındığı eserler daha çok makale şeklinde olup araştırmamız bu çalışmaların derlenmesi, ileri sürülen yorumlardan sentezler yapılması şeklinde olmuştur. Bunların yanında seyahatnameler ve gezi notlarına da müracaat edilmiştir. İslamî haccın kökenlerini ve hac ibadetinin diğer dinlerdeki görünümünü ortaya koyarken ise tarih ve dinler tarihi çalışmalarından faydalanılmıştır. Bununla birlikte, zaman zaman hac ibadeti ile ilgili yapılmış anketlerin sonuçlarına da başvurmak ihmal edilmemiştir.

³ Zeki Aslantürk, *Araştırma Metod ve Teknikleri*, MÜİF Vakfı Yayınları, 4. Basım, İstanbul, 1999, s. 81-83.

C. Araştırmanın Planı

Bu çalışma giriş dışında iki bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde konunun önemi, konuyla ilgili hipotezler, takip edilen metod ve kullanılan kaynaklar ortaya konulmuş, konuyla ilgili temel kavramlar hakkında bilgi verilmiştir.

Birinci bölümde yaşayan ve yaşamış dünya dinlerindeki hac ibadeti ile ilgili bilgiler verilmiş, İslamî haccın kökenleri ve ritüelleri ortaya konulmuştur. Yine bu bölümde tarihi gelişim içerisinde Hac ibadetinin Türk toplumuna yansımalarına değinilmiştir.

İkinci bölümde ise Hac ibadetinin Fenomenolojik, Psikolojik ve temelde Sosyolojik yönleri gerek tek tek ritüeller ele alınarak gerekse bütün ritüellere toplu bir bakışla irdelenmiştir.

D. Temel Kavramlar

1. Ziyaret

Birini veya bir yeri görmeye gitmek anlamına gelen ziyaret sözcüğü Arapça ziyaret kelimesinden gelmektedir. Ziyaret kelimesine dini açıdan baktığımızda “ibadet amacıyla mübarek yerlere gitmek” şeklinde anlam verebiliriz.⁴

Ziyaret yerleri olarak, kendilerinde bir manevi güç, feyz yada bereket bulundurduğuna inanılan ve bir takım efsaneler, hikayeler, kerametler ve mertebeler atfolunan kişilerin mezarları, türbeleri yahut onlara ithaf olunan makamlar, bir kısım taş, ağaç, kaynak, göl, kaya ve dağ gibi mekanlar kabul edilebilir.⁵

Ziyaret inancı ve olayı inançlara, toplumlara, kültürlere, devirlere ve yerlere göre uygulama farklılığı gösterse de dünya ölçüsünde yaygınlığa sahip bulunan bir gerçekliğe sahiptir.

⁴ Ünver Günay, *Kayseri ve Çevresinde Ziyaret ve Ziyaret Yerleri*, KBB Kültür Yayınları, Kayseri, 1996, s. 10.

⁵ Günay, *a.g.e.*, s. 11.

Tabiata yahut tabiat kuvvetlerine veya onların kişileştirilmiş şekillerine veyahut da ruhlara ve özellikle de ata ruhlarına tapınma şeklindeki inanç ve uygulamalara Afrika, Amerika ve Avusturalya'nın ilkel yerlilerinin yanı sıra Uzak Doğu ülkelerinde ve hatta Çin'de, Hindistan'da, Eski Yunan ve Roma'da da rastlanmaktadır. Öte yandan Hristiyanlık, azizler kültürünü, daha ilk dönemlerden itibaren dini hayatın önemli bir parçası haline getirmiş bulunmaktadır.⁶

İslamiyet'te bunun en dikkate değer örneğini, belli erkan ve menâsike uygun olarak Kabe'yi ziyaret etmekten ibaret olan hac ibadetinde buluruz.⁷ Bunun yanında her ne kadar dini bir gereklilik olmasa da ahireti hatırlatması sebebiyle izin verilmiş olan kabir ziyaretleri ve buna bağlı olarak evliya, veli, eren, ermiş, zahit, pir, dede, baba gibi isimler verilen, manevi güç ve meziyetlerine inanılan kişilerin yattıkları yatır, türbe, kümbet, dede mezarı gibi yerlere ziyaretler⁸ yapılması kültürel bir gelenek halini almıştır.

2. Kutsal mekan*

İlk insanlardan başlayarak yeryüzünde bir göçebeliğin, bir yer değiştirmenin yaşandığı bir gerçektir. Bu göçebeliğe iklimlerin, toprakların ve dolayısıyla ürün ve hasatların kararsızlığı sebep gösterilebilir. Bu yer değiştirmeler sadece tabii ihtiyaç meselesiyle olmamış, yer değiştirmelerin bir kısmı, kutsal bir yer arama ihtiyacından doğmuştur.⁹ İster doğal ihtiyaçlardan doğmuş olsun isterse kutsal bir yer arama sebebiyle olsun insanlar ve toplumlar kendilerine bir kutsal daire üretmeye çalışmakta,

⁶ Günay, *a.g.e.*, s. 11.

⁷ Günay, *a.g.e.*, s. 10.

⁸ Günay, *a.g.e.*, s. 10.

* Sosyoloji ve Tarih kutsalı geçmişte varolmuş ve yaşanmış, bugün varolabilecek bir durum olmaktan uzak bir olgu olarak görmektedir. Ancak Kutsal düne ait bir bağlanma değil, bugünü ve yarını kuşatabilecek bir durumdur. Bu açıdan Kutsalın açıklanması pozitivist bir havsalaya sığdırılmaz. Sosyolojinin bir alt dalı olan din sosyolojisi toplumsal fenomenlerin, gelişim ve değişimleri altında yatan temel itici güçleri, kurumsal yansımaları, tartışma ve çekişmelerden doğan sonuçları din bağlamına bağlı görünümleri içinde ele aldığından dolayı kutsalın görüntüsünü sosyolojik bir analiz çerçevesinde dini sosyolojinin imkanlarını kullanan bir çabayla ancak ele alınabilir. (Necdet Subaşı, *Kutsanmış Görüntüler*, s.154-182)

⁹ Büyük Larousse, C. 10, s. 294.

hayatına kutsal desenler kazandırabilmektedir.¹⁰ Doğduğu yerlerin manzarası, İlk aşkların yaşandığı yerler veya gençlikte ziyaret edilen ilk yabancı kentin bir sokağı veya bir köşesi.¹¹ Bütün bu yerler insan için kutsal kabul edilen yerlerdir.

Din düşüncesinde bir çeşit hareket, bir yer değiştirme niteliği vardır.¹² Bu hareket ve yer değiştirme çoğunlukla kutsala doğrudur. Dinlerde kutsal kabul edilen yerlerin aslında mekan olma açısından diğer yerlerden pek bir farkı yoktur. Ancak burada ulûhiyyetin tecellisi, inançla ilgili bir olayın vukuu veya buranın dini bir şahsiyetle bağlantısı, mekanı diğer mekanlardan farklı kılmakta ve kutsallaştırmaktadır. Böyle bir mekanın esrarengiz oluşu ve korkutucu vasfı da bir kutsallık unsurudur¹³. İnsanlar kutsal mekanlarını seçmekte özgür değillerdir; ancak onu arayıp, esrarlı işaretler aracılığıyla keşfedebilmektedir.¹⁴

Kutsal yerler, bir toplumun dinî hayatının merkezi olan, insan hayatına yön veren ve anlam kazandıran yerlerdir. Kişinin dini ne olursa olsun insan tabiatı böyle yerlere ihtiyaç duymuş ve bu duygu başlangıçtan beri insan tecrübesinin bir parçası olagelmıştır. İnsan bu duyguyu mabette herhangi bir yerden daha derince hisseder. Çünkü kutsal yerler ilahi alemlle dünyevi alemin kesiştiği, Tanrı ile insanın bir nevi buluştuğu ve kişinin kendisini ilahi huzurda hissettiği yerlerdir.¹⁵

Kutsal zaman ve mekan inancı hemen bütün dinlerde mevcuttur ve esasen haccın temelinde, ulûhiyyetin herhangi bir yerde tecellisine ilişkin inanç yatar.¹⁶ Kutsal mekanları ziyaretin sebebi o mekanın bahsedebileceği maddi, manevî ve ahlakî faydaları elde etmektir. Kişinin ister kendi ülkesinde isterse başka yerde olsun, kutsal bir mekana veya mabede yaptığı seyahatten ibaret olan hac esnasında sarf edilen gayrete

¹⁰ Necdet Subaşı, *a.g.e.*, s. 160,161.

¹¹ Ali Erbaş, “*İslam Dışı Dinlerde Hac*”, SAÜİFD, sayı: 5, Sakarya, 2002, s. 98.

¹² Büyük Larousse, c. 10, s. 294.

¹³ Ömer Faruk Harman, “*İslam’dan Önceki Dinlerde Hac*”, İslam Ansiklopedisi (DİA), TDV Yayınları, İstanbul, 1996, c. 14, s. 382.

¹⁴ Mircea Eliade, *Kutsal ve Din Dışı*, çev. M. Ali Kılıçbay, Gece Yayınları, s. 8.

¹⁵ Ali Erbaş, *a.g.m.*, s. 98. Ayr. Bkz. Eliade, *a.g.e.*, s. 13-16.

¹⁶ İrfan Yücel, “*Hac ve Umre*”, İlmihal, TDV Neşriyat, Ankara, 2001, C. 1, s. 511.

karşılık bedeni bir rahatsızlığın giderilmesinden ebedî hayatın kazanılmasına kadar birçok fayda ümit edilir.¹⁷

Bir yere hangi sebeplerden dolayı kutsallık atfedildiğini birkaç maddeyle ifade etmek mümkündür:

a. Kutsal kabul edilen yerin Tanrı tarafından gösterilmesi: Bunun en güzel örneğini Süleyman Mabedi'nde görmekteyiz. Kudüs'te Süleyman Mabedi'nin yeri Hz. Davud'a melek vasıtasıyla bizzat Yahve tarafından gösterilmiştir (Bkz. Tekvin, 8: 20-21; 22: 14; II. Samuel, 24: 21-25). Ka'be'nin yeri Hz. İbrahim'e işaret edilmiş (Hac,22:26), Hz. Musa'ya da kendisinin Mukaddes Tuva vadisinde bulunduğu yine vahiy yoluyla bildirilmiştir (Çıkış, 3: 5; Taha, 20: 12).

b. Tanrı'nın o yerde kudretiyle hazır bulunuşu: (Bir yerin Tanrıya tahsis Edilmiş Olması) Nitekim pek çok dinde mabedin en mukaddes mekanında Tanrı'nın ikamet ettiğine inanılmıştır.¹⁸ Bu anlamda hemen hemen bütün dinlerde kutsala tahsis edilmiş yer ve mekanlara rastlamak mümkündür. Bunun örneklerini Yahudilik'te ve milli dinlerin pek çoğunda görmek mümkündür.¹⁹ Bu anlamda Kur'an'da da: "Bütün mescitlerin Allah'a ait olduğu..." bildirilmiş²⁰ ve "Benim evim", "Şu beytin sahibi"²¹ gibi ifadelerden de anlaşılacağı gibi, bu yerler bizzat Allah tarafından sahiplenilmiştir.²²

c. Tanrı'nın o yerde görünmesi (theophany) veya Tanrı'nın o yerde gücünü izhar etmesi (tecelli): Tanrının zaman zaman herhangi bir yerde peygamberlere veya bazı şahıslara görünmesi ya da o yerde gücünü göstermesi de, o yere kutsallık atfedilmesine sebep olmuştur. Nitekim Yakup (a.s.)'ın bir gece yolculuğu esnasında görmüş olduğu rüya, bunun klasik bir örneğini teşkil etmektedir.²³ Yine İsrailîlilerin Kenanlılardan miras olarak devraldıkları ve muhafaza ettikleri pek çok eski

¹⁷ Harman, *a.g.m.*, s. 382.

¹⁸ Ali Erbaş, *a.g.m.*, s. 99.

¹⁹ Bkz. Çıkış, 24/16; I. Krallar, 8/11.

²⁰ Cin, 18.

²¹ Bkz. Bakara, 120; Al-i İmran, 96; Enfal, 35.

²² Ahmet Güç, "Dinlerde Kutsal ve Kutsallık Anlayışı", Dinler Tarihi Araştırmaları Sempozyumu-I, Ankara, 8-9 Kasım 1996.

²³ Tekvin, 28/10-22 ve 35/1-15'te belirtildiğine göre, yolculuğu sırasında o, rüyasında, gökten yere kurulan bir merdiven görmüş, "Bu yer ne kadar da korku verici. Burası gerçekten de Tanrının evi: "Göklerin kapısı buradadır" diyerek, yastık olarak kullandığı taşı almış, onu anıt olarak dikmiş ve üzerine zeytin yağı dökmüştü.

mabede karşı tavırları bunu gösterir. İsrail için bu mabetler ancak theophany yoluyla kendi tanrıları Yahwe tarafından yasallaştırılmış olarak düşünülmüştür (Hakimler, 6:11). Tanrı Yahwe'nin Sina dağında Hz. Musa ile konuşmuş olması ve Kur'an'a göre oraya tecelli etmesi (A'raf, 7: 143) Tanrının herhangi bir yerde gücünü göstermesinin en çarpıcı örneğidir.²⁴

d. Bir yerin insanlar tarafından kutsal kabul edilmesi: Herhangi bir önderin doğup büyüdüğü veya dinî faaliyet gösterdiği, şehit mezarlarının bulunduğu veya din büyüklerinin hatıra eşyalarının muhafaza edildiği yerler kutsal sayılmıştır. Çeşitli dinlerde bunun örneklerini görmek mümkündür.²⁵

Dinsel tecrübenin simgesel dayanakları, ziyaretlere göre değişebilir; hindular için arındırıcı Ganj suyu, müslümanlar için yada hristiyanlar için basitçe temizleyicidir; müslümanlar için ilahi varoluşun simgesi olan hacere'l-esved hindular için basit bir kayadır; fakat bütün hacıların en yüce ortak hedefi, "sevgili" ile buluşmanın yol açtığı her bir hayatın kökten değişmesi olarak kalır.²⁶

Haccın yerine getirilmiş olması için kutsal bir mekanın yanında kutsal takvim ile tespit edilmiş bir ritüelin de olması gerekir. Her dini bayram, her manevi tören zamanı, efsanevi bir geçmiş içinde "başlangıçta" meydana gelmiş olan kutsal bir olayın yeniden güncelleştirilmesi demektir.²⁷

3. Hac

Hac dinlerin kutsal saydığı yerlere ibadet amacıyla, şükran ya da kefarete gereğince ya da doğa üstü güçlerden yardım dilemek üzere yapılan ziyaretir.²⁸

Esasında bütün dinlerdeki hac din düşüncesinin bir yolculuğudur. Hac, bir yerden başka bir yere fiziksel bir yolculuk olmakla beraber aynı zamanda dünyevi

²⁴ Ahmet Güç, *a.g.s.* (adı geçen sunu)

²⁵ Ali Erbaş, *a.g.m.*, s. 99.

²⁶ Arkoun, *Kur'an Okumaları*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995, s. 321.

²⁷ Ali Erbaş, *a.g.m.*, s. 100; Ahmet Güç, *a.g.s.*

²⁸ Ana Britannica, C. 14, s. 274.

olmayan ve ruhanî bir yolculuktur. Hac cinsiyet, etnik yapı, dil, sınıf ve yer bakımından birbirinden farklı olan inananları yakınlaştırır. Hatta hac sırasında hacılar o anki yer ve gruplarının ideal toplumu dahi aştığına inanırlar. Hac yeni sınırlar ve ayrımlar meydana getirir. Hacılar, kutsal mekanla irtibatı pekiştirmek veya yeni ufuklar meydana getirmek amacıyla yurtlarından ayrılırlar diğer hacılarla bir araya gelirler, benzerlikler ve farklılıkların daha net farkında olarak geri dönerler. Kudüs veya El- Halil'deki Hz. İbrahim'in türbesi gibi farklı inançlardaki hacıların ortaklaşa paylaştığı kutsal mekanlarda farklılık duygusu özellikle daha derindir. Hac yeni bir yurt duygusu meydana getirebilir, öyle ki bazı hacılar memleketlerinden farklı bir yer ile kimliklenmek için o yere gelirler.

Dünya dinlerinin geleneklerinde kutsal alan ve kutsal seyahatin sabit bir hiyerarşisinin olduğu kabul edilebilir. Fakat merkez ve merkezin dışı sürekli değişiklik arzeder. Bazı inananlar için belirlenmiş mekan ve zaman merkezken; diğerleri için merkez dışı olabilir. Öyle ki; hinduizm'in içindeki bir çok inanç sistemi her yıl 20 milyonun üzerinde hacının ziyaret ettiği yüzlerce kutsal yer arasında resmi bir hiyerarşinin oluşturulmasını engellemektedir. İslamiyet'te Şii Müslümanlar Mekke'nin Kerbela, Necef ve Qum gibi kutsal merkezlerden sadece biri olduğunu düşünürler. Türkiye'deki Alevi Müslümanlar için asıl hac fiziksel bir hareket değil, kalptedir.

Bütün din geleneklerinde hac kompleks ve çok katmanlıdır. Hac yerel kabulleri yıkabilir, evrensel hac için yerel ve bölgesel hac geleneklerini birbirine bağlayabilir, evrensel hac uygulamalarını yerel dini anlayışların içine yerleştirebilir.....²⁹

Bazen herhangi bir kültürdeki bir inanan yerel mabed, kilise ve tapınağın daha ilerisine bakabilir. İnancı canlandırması ve mucizeleriyle ünlü bazı uzak kutsal mekanları ziyaret etmeyi arzular ve oraya yolculuk yapmaya karar verir. Hangi yer ve kültür olursa olsun bir hac yolculuğunun genel özellikleri dikkat çekecek ölçüde benzerlikler taşır. Bir bayanın haccının genel anlatımı sürecin açıklanmasını sağlayabilir.

²⁹ Dale F. Eickelman, "Pilgrimage", Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology, Edited by: Alan Bernard, Jonathan Spencer, New York, 1997, s. 423-424.

Bir zamanlar bir yerde kutsal bir insan görülmüş, orada mucizeler meydana gelmiş ve orası bir çok hacıyı kendine çekmiştir. Daha sonra kendini dine adayanlar tarafından orada bir tapınak inşa edilmiştir. Şimdi ızdırap çeken kimseler kalplerinden kutsal kişiye söz verirler; 'eğer sen yardım edersen senin türbene ziyarette bulunacağım ve orada bağlılığımı göstereceğim' derler. Yolculuk zahmetli ve zor olacaktır fakat yolculuğun hedefi bedeni ve ruhu iyileştiren yerin kaynağına doğrudur ve orada dünyevi düşüncelerden uzaklaşılır.

Hacılar mutlu olmaya başlar. Yolculuk yaparken aynı yöne yönelmiş bir çok insanla karşılaşılır ve aralarında dostluk gelişir. Yolculuk boyunca kutsal yerleri ziyaret eder ve bu kutsal yerlerin her biri inancını daha da güçlendirir. Hedefe yaklaştığı zaman çok uzaktan tapınağı güçlkle seçer; mutluluk gözyaşları döker. Asıl yere girip aynen kutsal kişinin görüldüğü yerlere onun ayakları da dokunurken artık kutsal olayların meydana geldiği yerleri kendi gözleriyle gördüğünün bilincindedir.

Sonunda kutsalın huzurundadır ve huşu içerisinde. Elleriyle tapınağa dokunur, dua eder ve orada mutluluk içerisinde uzun süre kalır. Daha sonra adadığı şeyleri takdim eder. Ana tapınağın etrafındaki küçük tapınakları dolaşır. Ayrılmadan önce kutsal yemeklerden yer, evi için dinsel hediyeler almak için pazara gider. Dönüş yolculuğu keyiflidir, içindeki üzüntü veren şey ortadan kalkmıştır. Eve geldiği zaman ailesi ve komşuları ona verilen lütufları hisseder ve paylaşır.

Hac Deneyimi: Hac geleneksel olarak üç aşamaya sahiptir: (1) Yolculuğun başlaması, (2) yolculuğun kendisi, tapınakta geçici olarak kalma, kutsal ile yüzyüze gelme, (3) Eve dönüş.

Haccın orta basamağı sosyal bağlardan geçici olarak kurtulmuş olmanın bilincinde olmakla, güçlü bir topluluk duygusuyla davranış ve giyinişte sadelik tercih etmekle, çile hissiyle, dinin temel manasıyla ilgili tefekkür etmekle belli edilir. Hareket, hac merkezinin manevi çekiciliğiyle sürüklenen hacıların bir özelliğidir.

Sosyal Yapıdan Bağımsızlık: Bir hacının yolculuğunu karakterize eden sosyal bağlardan geçici olarak kurtulma; hacılar ile benzerlik gösteren diğer yolculuk yapanlar ve mistiklerle aynıdır. Gerçekte turistler de hacılar gibidir. Ciddi niyetli

olanlar belki kişisel yolla onları etkileyen gücün yerine kendilerini toplumdan uzaklaştırırlar. Toplumun dışında seçkin bir yer bulurlar, hacılar gibi onlar da dünyalarını değiştirirler. Hatta haccın orta kısmında yaşananları da aşan bir durumu sosyal yapıdan kurtularak tecrübe edebilirler. Onların uzağa yaptıkları hac benzeri yolculuklar Mistizm'in dışı vurulmuş bir şeklini alır. Öte yandan mistikler içe doğru manevi bir yolculuk ve içsel bir hac yaparlar. Hacılar turistler ve mistiklerin hepsi sosyal yapının bağlarından bir süreliğine kopmuşlardır.

Communitas: Hacılar insan olma ve bir araya gelme duygusunun özel bir şekli olan communitas hissini yaşarlar. Çoğu hacı burasının mümkün olabilecek tek sınıfsız toplum olacağını iddia ederler. Bu communitas tarihsel bir dinin normları ve değerlerini, inanışlarıyla bir araya getirirler. Hacılar toplu olarak hareket ettikler zaman kurallar ve normlar önemlidir. Onlar hedefledikleri hareket için ana iskelete ihtiyaç duyarlar. Böylece hac dinler arasında seçkin olma hissini ve biz sadece 'bir'iz duygusunu canlı tutabilir.

Burada hacıların genellikle bir sosyal muhafazakar oldukları, onların tenkitçilerinin ise sıklıkla liberaller oldukları gerçeğiyle karşı karşıyayız. Genellikle hac popüler dinlerin bir olayıdır. Hacılar tarafından oluşturulan topluluk geleneksel haklar ve göreneklere sıkıca sadık kalma eğilimindedirler.

Haccın Tarihsel Sınıflandırılması:

Haclar ve dini seyahatler tarihin farklı dönemlerinde ortaya çıkmış ve farklı yollar almıştır. Batılı tarih görüşüne göre hac; arkaik, prototip, high-period ve modern hac şeklinde sınıflandırılır. Her ne kadar bu sınıflandırma Hristiyan haccı için uygun olsa da diğer dinlerdeki haclar için de kullanılabilir.

a. Arkaik Hac: Belli hac gelenekleri ilk çağlardan beri bu döneme aktarılmıştır. Bu geleneklerin menşei hakkında ya hiç bir şey bilinmemektedir ya da çok az şey bilinmektedir. Bu eski geleneklerin bazıları Meksika'daki Huichol yerlilerinde olduğu gibi karmaşık bir sembolik kodu muhafaza etmektedir. Her ne kadar bazı eski adetler ayırt edilebilse de bir kısmı sonraki dinler tarafından alınmıştır. Geçmiş dönemlerin toplumları bu adetleri yeni düzenlemelere güç sağlaması amacıyla

devam ettirmişlerdir. Ortadoğu'daki Mekke ve Kudüs'te, Meksika'daki Chalma ve İzamal'da, İngiltere'deki Canterbury'de birbirinden farklı uygulamalar birleştirilmiştir. Canterbury'de böyle bir olayın olduğu resmi olarak kabul edilmektedir. Şöyle ki: Canterbury Azizi, Papa Büyük Gregory'den Anglo-sakson adetlerini uygulayabileceği hususunda bir mesaj almıştır. Bunun üzerine Aziz yerel adetleri cemaatinde uygulamaya başlamış ve yeni din için bu adetleri işlevsel hale getirmiştir.

b. Prototip Hac: Dinin kurucusu, onun ilk öğrencileri ve inancın önemli yayıcıları tarafından oluşturulan hac, prototip hac olarak ifade edilir. Bütün yeni hac adetlerinden anlaşıldığı üzere haccın oluşumu mucizelerle, veya coşkulu hacı gruplarının ortaya çıkmasıyla belirlenmiştir. Bu gruplar aynı anda bağlılıklarını ifade etmişler, dua etmişler, oradaki kutsal objeyle temas etmişler, ağaçlara çaput bağlama ve benzeri şeyler yapmışlardır. Prototip hac adetleri dinin kurucusu hakkındaki kitaplarda ve hikayelerde açıkça anlatılır. Bir tapınak inşa edilir ve dinsel yapı geliştirilir. Kudüs ve Roma Hristiyanlık için, Kudüs Yahudilik için, Mekke İslamiyet için, Benares ve Mount Kailas Hinduizm için, Bodh Gaya ve Sarnath Budizm için, İse Şintoizm için prototip konumdadır. Buralardaki hacılar sıklıkla kuruluş zamanındaki olayları tekrar ederler.

c. High-period Hac: Hac adetlerinin en güçlü olduğu zamanlarda özenle yapılmış bir tapınak meydana getirilir. Tapınağın çevresinde eğlence yerleri, pazar, kalacak yerler bulunur. Hacılar oralarda dolaşır. Ortaçağ'da Ege'de Müslümanlar güçlü hale gelince Hristiyanların kutsal yerlere haccı zorlaştı. Bu zorluk Avrupa'nın değişik yerlerine tapınaklar inşa edilmesiyle giderildi. Kutsal emanetler yaygın olarak sadakat göstergesi haline geldi. Örnek olarak Fransa Chartres'teki Bakirenin Gömleği gösterilebilir. Her ne kadar Amerika tapınaklarında kutsal emanetler olmasa da bunlarda Ortaçağ'daki öncülerine benzemektedir.

Bu esnada bir çok Avrupa merkezinde kalıplaşma ve gerileme ortaya çıktı. Tapınaklar manaları unutulmuş sembolik objelerle dolu hale geldi. Bu nedenle reform ve püritanizm dönemi boyunca bu tapınakların çoğu, karşı çıkanların hedefi olmuşlar ve yayılmaları engellenmiştir. İngiltere'deki Walsingham bunun en güzel örneğidir. Sonraki dönemlerde Vatikan bazı tapınakların hac merkezliğini iptal etti.

d. Modern Hac: Son iki yüz yılda tüm dünyada yüksek bağlılık gösterilen ve coşkun taraftar gruplarıyla yapılan hac gelişme göstermiştir. Modern hac açıkçası teknolojidir. Hacılar uçaklarla ve arabalarla seyahat ederler, hac merkezleri ve hac ile ilgili broşür ve gazeteler hazırlanır. Modern hac merkezleri modern sanayi şehirleridir. Bununla beraber bugünkü değerlerle uyumsuzluk gösterse de tapınakların mesajı hala aynıdır.³⁰

4. Sosyal Bütünleşme

Birleşmek, kaynaşmak, birlik, ahenk ve denge içinde bulunmak, yek vücut olmak... gibi manalara gelen ve batı dillerinde “integrasyon”un karşılığı olan “bütünleşme” sosyolojide, toplumdaki küçük yada alt gruplar, cemaatler, menfaat birlikleri, müesseseler gibi sosyal yapının çeşitli unsurları arasındaki tamamlanma ve kaynaşma durumunu ifade etmektedir. Başka bir ifade ile sosyal bütünleşme, bir toplumu meydana getiren fertlerin, farklı gruplarının ve daha geniş muhtelif ünitelerin karşılıklı bağımlılık ve ahenk içerisinde bir düzen teşkil edecek şekilde birleşmeleri sürecinden ibarettir. Bir başka açıdan da sosyal bütünleşme, bir toplum ve sosyal grup içinde hakim olan kültürel değerlerin toplumu meydana getiren fertler tarafından alınarak, kendilerine mal edilmesi ve böylece fertlerin toplumun sosyo-kültürel değerlerini kazanarak onunla uyumlu bir şekilde yaşama durumuna gelmeleri sürecini ifade eder.³¹

Sosyal grupların bütünleşmesinde çeşitli iç ve dış faktörler rol alır. Mesela bütünleşmede üyelerin sayısı çok önemlidir. Aynı şekilde mekan birliği de bütünleşmeyi sağlayıcı faktörlerdendir. Bütünün parçalarının birbirine benzemesi demek olan homojenlik de bütünleşmede oldukça etkili olan temel bir faktördür. Yine ulaştırma ve haberleşme vasıtaları da, bir toplumda kitle kültürünün yaratılması ve

³⁰ Edith Turner, “*Pilgrimage*”, The Encyclopedia of Religion, s. 328-330.

³¹ Günay, *Din Sosyolojisi*, İnsan Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2000, s. 311.

yaygınlaştırılmasında ve böylece sosyo-kültürel bütünleşmenin sağlanmasında oldukça etkilidir.³²

Bütünleşmede kültür unsurları önemli bir rol almaktadır ve kültürün maddi unsurlarının yanı sıra manevi unsurlarının da ahenkli bir bütün teşkil edecek surette “bir mana etrafında toplanarak bir birlik meydana getirmeleri” halinde ortaya çıkan bütünleşme şekli en uyumlu sosyal bütünleşme modeli olarak vasıflandırılmaktadır.³³

5. Ümmet

Ümmet, sözlükte topluluk, halk, cemaat anlamlarına gelmektedir. Elmalılı, bu kelimenin imam (Lider) kökünden türetilmiş bir çoğul isim olduğunu dolayısıyla da ümmetin terim anlamının bir amaç için lider etrafında toplanmış insanlar birliği olduğunu söyler.³⁴

Kur'an'da 64 yerde geçen ümmet kelimesinin az-çok farklı anlamlarda kullanıldığı görülür. Kur'an'da ümmet kelimesiyle karşımıza çıkan ilk mana, canlılığın bazı özelliklerinden ve bazı mana ve maksatlardan dolayı bir araya gelmiş “canlılar topluluğu” şeklindedir.³⁵ Bununla beraber inanç birliği, küçük veya büyük oluş, kavim, akraba ve önderlik, din ve şariat gibi anlamlarda da kullanılmıştır.³⁶ Bu umumi manaların yanında, ümmetin hususi ve yine bir gayeye matuf manalarını da bulmakta gecikmeyiz. Sadece canlılıktan dolayı birlikte olma hududunda kalmadan ve soy sop söz konusu olmaksızın, bir kesb (edinme, kazanma) ve sorumluluk toplumu olarak zikredildiğine hemen şahit oluruz.³⁷

Hız. Peygamber ümmet kelimesini en açık şekilde “Medine Anayasası”nda kullanmıştır. Buna göre “Medineli muhacirler, Medineli Müslümanlar (Ensar) ve bu

³² Günay, *Din Sosyolojisi*, s. 311-312.

³³ Günay, *Din Sosyolojisi*, s. 313.

³⁴ Mustafa Aydın, *İlk Dönem İslam Toplumunun Şekillenışı*, Pınar Yayınları, Birinci Baskı, İstanbul, 1991, s. 36.

³⁵ Sezen, *İslam Sosyolojisine Giriş*, Turan Kültür Vakfı, İstanbul, 1994, s. 100.

³⁶ Aydın, *a.g.e.*, s. 36; Sezen, *İslam Sosyolojisine Giriş*, s. 99-100.

³⁷ Yünni Sezen, *İslam Sosyolojisine Giriş*, s. 101.

sözleşmeyi kabul eden (Beni Avf) Yahudileri bir ümmet oluşturlar.”³⁸ Toplumsal bir anlaşmayla oluşmuş böyle bir olgunun, Müslüman olmayan unsurlar da en tabii üyesidirler. Kendilerini İslam toplumunun bir üyesi saydıkları ve sözleşmenin gereklerini yerine getirdikleri müddetçe İslam ümmetindendirler.

Ancak tarihi gelişimi içinde ümmet, İslam Ümmeti olarak kullanılmaya başlanmıştır.³⁹ Bu açıdan ümmet kavramına “cemaat ve cemiyetlerin evrensel bir din içindeki manevi, bazen maddi (siyasi) birliğidir”⁴⁰ demek mümkündür.

Hız. Muhammed (s.a.v) tam, genel ve sürekli bir dinle peygamber olarak gönderildi. Bu bakımdan herhangi bir kavim lideri gibi davranması, belli bir soy, ülke yada dil asabiyetinden destek alması, makul görülemez.⁴¹ O İslam toplumunu kurarken tüm bu maddi ve sınırlı bağları bir kenara bırakarak, insanlığa yönelik ve çok geniş bir bağ olan, doğru düşünce ve iyi davranıştan oluşan din bağını hedef almış, cahiliye alışkanlıklarını ortadan kaldırmayı hedef edinmiştir.⁴²

İslam din birliğini, Müslümanların gerçek birliği olarak kabul etmiş, öteki birlikleri büyük birliği çözüntüye uğratmadıkça uygun kabul edilen ikincil birlikler olarak bırakmıştır.⁴³ Allah yolunda olmak üzere, kavim ve milletleri de dayanışmaya ve gereği halinde yarışa çağırmaktadır.⁴⁴

Din birliği fitrî bir birliktir, çünkü bütün insanların onsuz olamadığı saf insanlık yönüyle ilgilidir, insanlık beşerin fitratıdır. İslam, tıpkı Allah'ın ilk yarattığı zamanki gibi, insanların tek bir ümmet oluşturmalarını hedeflemiştir. Bu da onun fitrat dini oluşunun bir tanığıdır. Allah, peygamber göndermekle insanları hazırlamış, telkinin kolaylaşması için insanları milletler haline getirmiştir. İnsanlar hazır duruma

³⁸ Aydın, a.g.e., s. 132.

³⁹ Bkz. Aydın, a.g.e., s. 133.

⁴⁰ Sezen, *İslamın Sosyolojik Yorumu*, Birleşik Yayıncılık, İstanbul, 2000, s. 165.

⁴¹ Bkz. M. Tahir bin Aşur, *İslam İnsan ve Toplum Felsefesi*, çev. Vecdi Akyüz, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2000, s. 141.

⁴² Bkz. M. Tahir bin Aşur, a.g.e., s. 142-143, 157.

⁴³ M. Tahir bin Aşur, a.g.e., s. 142.

⁴⁴ Yünni Sezen, *İslamın Sosyolojik Yorumu*, s. 171.

gelince, onlara aynı dinin sancağı altında toplanma çağrısı yapmıştır. Bu çağrı, insanları fitrat kökenine ve birliğe döndürmeyi hedeflemiştir.⁴⁵

İslam bağlılarını kardeş saymak suretiyle, müslümanlar için kurduğu dînî-aklî birliği, psikolojik açıdan da desteklemiştir. Kardeşlik niteliğinin seçilmesinde kardeşliğin benzerlikleri zorunlu kılması yatmaktadır. Çünkü ümmet birliği; inanç, düşünce ve davranışta benzerliği esas almıştır.⁴⁶

Bu kardeşlik tamamen manevidir ve maddenin payı bulunmamaktadır. Gerçek sevgi, eşitliğin değeri, yardım elini uzatma ve destekleme gibi ruhi-kalbi hükümler bu kardeşliğin esaslarıdır. “Mü’minler yalnızca kardeşlerdir. Öyleyse kardeşlerinizin arasını bulun”⁴⁷, “Birbirinizi çekiştirmeyin. Hanginiz ölü kardeşinin etini yemekten hoşlanır?”⁴⁸, “Siz insanlar iyiliği için ortaya çıkarılmış en hatırlı ümmetsiniz: iyiliği emreder kötülükten men edersiniz”⁴⁹ gibi ayetler ve “Sizden biriniz kendisi için sevdiğini kardeşi için de sevmedikçe, tam bir mü’min olamaz”⁵⁰, “Müslümanları birbirine merhamet ve sevgide, bir vücut gibi görürsün: Bir organı yakınınca, vücudun diğer organları uykusuz kalarak ve kendilerini tüketerek onun yardımına koşarlar”⁵¹ gibi hadisler ümmet toplumunun temelini oluşturmaktadır.

Akl ve kalp birliği şeklinde oluşacak bu toplumun merkezini, Allah ve Resulü Muhammed’e olan iman ve sevgi teşkil etmektedir.⁵²

⁴⁵ Bkz. M. Tahir bin Aşur, *a.g.e.*, s. 142-144.

⁴⁶ Bkz. M. Tahir bin Aşur, *a.g.e.*, s. 156.

⁴⁷ Hucurat, 10.

⁴⁸ Hucurat, 12.

⁴⁹ Al-i İmran, 110.

⁵⁰ Buhari, İman, 7.

⁵¹ Buhari, Edep, 28.

⁵² Yünni Sezen, *İslam Sosyolojisine Giriş*, s. 106.

II. HAC İBADETİNİN TARİHİ GELİŞİMİ

A. Dünya Dinlerde Hac

1. Eski Mısır Dininde Hac

Eski Mısır'da büyük tapınakların duvarlarındaki birçok resim ve yazı ve ayrıca bu tapınakların çatılarında bulunan “hacılara ait ayak izleri” gibi bulgulardan hareketle eski Mısırlıların hac uygulamalarının mevcut olduğu kanaati ortaya çıkmaktadır. Eski Mısırlılar için yolculuk yapmak kolay bir şey değildi. Bunun için fırsat bulduklarında milli panteonun büyük bir tanrısı yanında dua ediyorlardı.⁵³

Belli başlı hac yerleri Delta'daki Dedu veya Busiris ile (Osiris'in evi) kedi başlı tanrıçanın bulunduğu yine Delta'daki Bubastis idi. Heredot, Bubastis'e büyük bayrama gelenlerin sayısının yaklaşık 700.000 olduğunu söylemektedir. Bunlardan daha önemlisi, Yukarı Mısır'da Osiris'in başının bulunduğu Abdu (Abdias) idi; burada Osiris'in esrarı kutlanıyor ve bu yerin ziyaret edilmesiyle öbür dünyadaki mutluluğun elde edileceğine inanılıyordu. Daha sonra Amon vahası (şimdiki Siva) önemli bir hac yeri oldu. Ptoléméler döneminde ise Serapis kültü revaç bulmuş ve Memphis'teki ziyaretgah önem kazanmıştı.⁵⁴

2. Eski Yunan Dininde Hac

Eski Yunan'da insanlar mevsimin gidişatına ve bayram günlerine göre, tanrılarının onuruna ziyaretlerde bulunmak amacıyla değişmeyen güzergahları takip ederek hac yolculuklarında bulunmuşlardır. “Mini-haclar” deyimiyle ifade edilen bu

⁵³ Ali Erbaş, “İslam Dışı Dinlerde Hac”, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (SAÜİFD), C. 5, Sakarya, 2002, s. 101.

⁵⁴ Ömer Faruk Harman, “İslam'dan Önceki Dinlerde Hac”, İslam Ansiklopedisi (DİA), TDV Yayınları, İstanbul, 1996, C. 14, s. 383.

yolculukları Panatheneler gibi görkemli tören alayları ve eski verimlilik ritleri eşliğinde gerçekleştiriyorlardı. Delos, Delphes, Eleusis, Efes, Epidaure, Olympus gibi yerler halkın dikkatini çeken tapınakların bulunduğu en büyük panhellenik merkezlerdir. “Teori” diye isimlendirilen eski bir kuruluş, sitelerin büyük elçilerinin antik dini özellikleri olan bazı tapınaklara gönderilmelerini istiyordu. Bu delegasyonlar bazen görkemli alayları organize ediyor ve bu alaylara resmi bir hac görünümü veriyorlardı. Her sene Delos adasına böyle bir katile gönderen Atina sitesinin organizasyonu bu teorilerden en tanınmış idi. Atina aynı şekilde Delphes’e de bir katile gönderiyordu, ancak “pydhaide” diye isimlendirilen bu düzensiz teori, Apollon tapınaklarına ait menziller boyunca sıralanmış ve yaya olarak 170 km. uzunluğunda bir tören alayı oluşturmuştu. Bu tür Hac faaliyetlerinde onlar, eski mitler içinde kendi arınmalarını buluyorlar ve bu vesileyle hatıralarını canlandırıyorlardı. Eski Yunan Haclarından çoğu, bir hal hareketi ve toplumun güçlenmesine katkıda bulunacak bir politik dayanışma olarak değerlendirilmektedir.⁵⁵

3. Budizm’de Hac

Budizm’in kurucusu olan Buda (Guatama, Gootama) (M.Ö. 563-483) Kuzey Hindistan’da Lumbini koruluğunda doğmuş bir filozoftur. Buda aydınlanmış anlamına gelir. Buda bir gün “Bilgi Ağacı” denilen incir (Bo) (Bodhi) ağacının altında dalmış iken, birden içinde aydınlanma hissetmiş, ilhamlarını halka duyurmak için memleketini dolaşmaya başlamıştır.⁵⁶

Budizm’de ibadet helezoni tarzda inşa edilmiş stupa denilen mabetlerde yapılır. Buralar hem ibadet, hem de Buda ve azizlerin hatıralarının muhafaza edildiği yerlerdir.⁵⁷

Buda, müritlerinden Ananda’yı görevlendirerek cesedinin küllerinin stupalarda saklanması istemiş, ölümünden sonra Buda’nın külleri önce sekize bölünmüş, daha

⁵⁵ Ali Erbaş, *a.g.m.*, s.102

⁵⁶ Osman Cilacı, *Günümüz Dünya Dinleri*, DİB Yayınları, Ankara, 1998, s.132.

⁵⁷ Osman Cilacı, *a.g.e.*, s.134

sonra iki stupaya daha bölünerek on stupada saklanmıştır. Kral Aşoka kutsal emanet haline gelen bu stupaları açmış ve küller kırk sekiz parçaya ayrılarak her biri bir stupaya konulmuştur. Buda'nın cesedinin küller dışında Budanın kullandığı sadaka kabı gibi eşyalar veya onun bulunduğu yerlerde bıraktığı izler ve işaretler, heykeller ve aslında gerçek küller kapsamayan stupalar budizm geleneklerinde önemli yer tutar.⁵⁸

Budist hac geleneğinin en karakteristik özelliği, Budanın hatıralarının saklandığı stupaların veya diğer kutsal yerlerin etrafında saygıyla dönmektir. Özellikle Güney Asyalı budistler bir tür “tavaf” olarak nitelendirilebilecek bu hareketi gruplar halinde yaparlar. Tavafta kutsal nesneleri sağ taraflarına alarak onların etrafında dönerler. Tavaf esnasında yiyecek ve içecek ikramında bulunur, Buda'nın doktrinlerini düşünerek meditasyon uygularlar. Tibetli budistler yol üzerindeki kutsal yerleri tavaf ederler, hac merkezine gelirler, tavaf ederken saat yelkovanı yönünde hareket ederler.⁵⁹

Mahaparinirvanasutra'ya göre Buda, ölümünden kısa bir süre önce dört büyük hac yerini ziyaret etmeyi tavsiye etmiştir.⁶⁰

1. Lumbini'deki (bugün Rummindei köyü, Nepal) Aşoka sütunu ve küçük bir tapınak. Buda'nın doğum yerini belirtir.

2. Buddh Gaya'da (bugün Gaya yakınları, Bihar eyaleti, Hindistan) Kral Aşoka'nın İ.Ö. 3. yüzyılda inşa ettirdiği tapınma yerinin çevresinde İÖ I. yüzyılın sonunda yaptırılan parmaklıklar ve eski bir tapınağın yerinde 2. yüzyılda yapılan Mahabodhi Tapınağı. Buda'nın aydınlanmaya erdiği yerde İbadetin sürekliliğini simgeler.

3. Sarnath'ta (bugün Benares yakınları, Hindistan) Geyik Parkındaki (İsipatana) Aşoka sütunu ile bir stupa. Buda'nın ilk vaazı “Dhammaçakkapavattana-sutta”yı (Doğrunun Tekerleğini Harekete geçirmek) verdiği yeri gösterir.

⁵⁸ Ömer Faruk Harman, *a.g.m.*, s. 382.

⁵⁹ Baki Adam, *Dinlerde Hac İbadeti Üzerine Bir Araştırma*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (AÜSBE), Ankara 1989, s. 87-88.

⁶⁰ Ali Erbaş, *a.g.m.*, s. 104.

4. Kushinagara'daki (bugün Gorakhpur'un doğusunda, Hindistan) stupa ile tapınak Buda'nın Nirvanaya erdiği (paranirvana), yani öldüğü yer olarak kabul edilir.⁶¹

Budistler için Budanın hayatının geçtiği ve hatıralarını taşıyan yerler kutsal ziyaret yerleridir. Efsaneye göre 84.000 stupa vardır.⁶² Ayrıca her Budist ülkenin kendine özgü hac merkezleri vardır. Mesela Tibet'te Lhasa, Samye, Gaden, Tashilunpo, Sera, Çin'de Buda ve Bodhisatvalar'a vakfedilen P'u-t'o-shan, Chiu-hua-shan, Wut'ai-shan ve O-mei-shan gibi manastır ve mabetler, ⁶³ Hindistan'da, orta çağın din bilimleri merkezi Nalanda'nın yıkıntıları, Buda'nın ilk manastırını kurduğu Racagrha (bugün Racgir), 24 yağmur mevsimini geçirdiği Şravasti ve iki önemli müridinin kalıntılarının korunduğu Şanci, Seylan'da Kandy'deki Diş tapınağı ile Birmanya'da Rangoon'daki Shve Dagon Pagodası barındırdıklarına inanılan kalıntılar dolayısıyla önem kazanmıştır. Mahayana Budacıları mezhep kurucularına da büyük saygı gösterdikleri için Japonya'da Kamakura ve Nara'daki ünlü Buda tasvirlerinin yanı sıra Şin mezhebinin (Codo Şinşu) kurucusu Şinran'ın tasvirlerini barındıran Hongan –ci Tapınağı da önemli bir hac yeridir.⁶⁴

Fakat bu yerlerin hiçbiri Budistler nezdinde Bodhi Gaya (Buddh Gaya) kadar anlamlı değildir. Zira Bodhi Gaya Budizm'in doğuşunu temsil eder.

Buraları ziyaret edenler üç grupta toplanabilir. Birinci grup bu yerlerdeki esrareniz, sihrî gücü elde etmek isteyenlerdir. İkinci grupta aydınlanmaya giden yolda, kendilerini Buda'ya yöneltmede bu ziyareti bir basamak olarak görenler yer alır. Üçüncü gruptakiler ise bu ziyaretle bir değer kazanmak ister. Bu dünyada Buda'ya yönelmekle başlayan hac, en yüksek noktasına Dharma'yı doğru anlamaya götüren derûnî hac ile ulaşmaktadır.⁶⁵

⁶¹ Ana Britannica, C. 14, s. 274, Ayrıca bkz. Ali Erbaş, *a.g.m.*, s.104, Ömer F. Harman, *a.g.m.*, s. 382; Abdurrahman Küçük, "Dinlerde İbadet ve Mabet", Diyanet Dergisi, C. 24/3 Ankara, 1988, s. 47.

⁶² Abdurrahman Küçük, *a.g.m.*, s. 47-48.

⁶³ Ali Erbaş, *a.g.m.*, s. 104.

⁶⁴ Ana Britannica, c. 14, s. 274.

⁶⁵ Ömer Faruk Harman, *a.g.m.*, s.382-383.

4. Hinduizm’de Hac

Hindistan’ın en belirgin dinlerinden biri de Hinduizmdir. Hind dinlerindeki gelişmeler sonucu Hinduizm adını alan din, Brahmanların hakimiyeti sağladıkları dönemde ise Brahmanizm terimi ile ifade edilmiştir. Günümüzde Hinduizm ve Brahmanizm terimlerinin her birinin bir diğerinin yerine kullanıldığı bilinmektedir.

Hinduizmin tespit edilebilmiş bir kurucusu bulunmadığı gibi, kendine özgü bir inanç sistemi ve kitabı yoktur. Hinduizmin temelinde Brahma (Mutlak Varlık) inancı yatmaktadır. Bu husustaki geniş bilgiyi Hinduizmin mukaddes metinleri olan Vedalarla Brahmalarda bulmak mümkündür.⁶⁶

Hindistan iki bin yıldan daha fazla zamandan günümüze adeta hacılar ülkesidir. Orada doğmuş veya oraya gelmiş, yerleşmiş olan her din bu manevi tecrübe yolunu benimsemiştir.⁶⁷

Hindistan’da ziyaret edilen yedi yer vardır. Himalayanın yüksek tepeleri, Ganj ve Jamna nehrinin kıyıları, Brinbadan ve bilhassa ikibin tapınağın bulunduğu Bénaires bunlardandır.⁶⁸

Ganj nehri ve buradaki Benares şehri Hinduların en önemli hac yerlerindendir. Bu yerde ölmek ve Tanrı Şiva’nın cennetine girmek Hinduların yegane arzusudur. Ganj nehrinde yıkanmak, hacıların beden ve ruhen temizlenmesinin ilk ameliyesidir. Burada yıkanmak en büyük sevap ve kefarettir.⁶⁹ Ganj nehri üzerindeki Benares’te iki bin mabet ve sayısız türbe yaşlandıkları ve kötüleştikleri zaman karınları üzerinde sürüne sürüne gidip son nefeslerini burada vererek Şiva’nın cennetine kavuşmak isteyen Hinduların mezarlarıyla doludur.⁷⁰

Hindular mesleğine ya da iş durumuna göre senede bir sefer veya daha fazla, iş sıkıntılarından, aile kaygılarından ve kast kurallarından uzak bir hayatı teneffüs ederek ilahiler eşliğinde kalabalık bir sofı meclisi ile birkaç günlüğüne hac merkezi olarak

⁶⁶ Osman Cilacı, *a.g.e.*, s. 145-146.

⁶⁷ Mehmet Bayyigit, *Türkiye’de Hac Olayı*, TDV Yayınları, Ankara, 1998, s. 37.

⁶⁸ Abdurrahman Küçük, *a.g.m.*, s. 46.

⁶⁹ Mehmet Bayyigit, *a.g.e.*, s. 37.

⁷⁰ Ali Erbaş, *a.g.m.*, s.103.

kabul edilen yerlere doğru hac yolculuğuna çıkarlar. Hinduizmde hacıya (varkari) bir köylü ya da kendi köyünde özgürce sofuluk hayatı (bhakti) yaşayan bir sanatkar gözüyle bakılmaktadır. “Dua adamları” olarak bilinen gezici vaizlerin vaazları (kirtan), toplu olarak söylenen ilahiler (bhajan) ve benzeri hususlar, Hinduist hacıların, hac anında yerine getirdikleri sprituel egzersizlerdir.⁷¹ Bunun dışında kutsal yerlerin çevresinde tavaf etmek de yapılan diğer ayin şekillerindendir. Bunun için özel tavaf yolu vardır. Genellikle bunları Brahmalar yönetir.⁷²

Fakat Benares Hindistan’daki biricik kutsal yer olmadığı gibi, Ganj da tek kutsal nehir değildir. Hindistan’ın her köşesi kendine göre kutsal mukaddes mabetler ve tecrübelerle doludur. Bu yerlerin her biri birer hac mekanıdır ve hac maksadıyla ziyaret edilir.⁷³

5. Şintoizm’de Hac

Dünyanın en eski dinleri arasında üçüncü sırayı işgal eden Şintoizm Japonların milli dinidir. İbadet için temizliğe çok önem veren Japonlar, bunu ihmal etmeyi büyük günah sayarlar. Şintoizm de ibadet tapınak veya evde yapılabilir. Japonya’da yüz binin üzerinde mabet olduğu söylenmektedir.⁷⁴ Bunların en önemlisi İse’deki Amaterasu adına yapılmış olanıdır.⁷⁵

Japon İnançlarına göre dağlar tanrıların yurdu ve bundan dolayı dağ tepeleri yüzyıllardır hac yeri olmuştur.⁷⁶ Fuji-Yama dağı mukaddes dağlar silsilesinin en önemlisidir.⁷⁷

Japonların junrei dedikleri hac, çeşitli yerlerdeki ziyaret merkezlerinin belli bir sıra ile gezilmesini ifade etmektedir. Bir diğer hac şekli ise sadece bir tek yere yapılan

⁷¹ Ali Erbaş, *a.g.m.*, s. 103.

⁷² Mehmet Bayyigit, *a.g.e.*, s. 37.

⁷³ Ali Erbaş, *a.g.m.*, s. 103-104.

⁷⁴ Osman Cilacı, *a.g.e.*, s. 153-154.

⁷⁵ Abdurrahman Küçük, *a.g.m.*, s. 54.

⁷⁶ Ömer Faruk Harman, *a.g.m.*, s. 383.

⁷⁷ Osman Cilacı, *a.g.e.*, s. 155.

hacdır.⁷⁸ Şintoizm’de hac merkezi olarak kabul edilen yer İse’dir. Birisi Hasat Mevsiminde, diğerleri ise sene sonundaki arınma mevsiminde olmak üzere Tanrıça Amaterasu’nun kutsal kenti olan İse’ye yılda üç defa hac yolculuğu yapılmaktadır. Hacılar İse’ye geldiklerinde Amaterasu’nun mabedine girmeden önce İzusu ırmağında usulüne uygun olarak temizlenirler. Temizlik yaparken Temizlik Tanrısına dua ederler. Sonra gruplar halinde rehberlerini takip ederek Tanrıçanın mabedinin önüne gelirler. Baş rahip mabedin kapısını açar, içeri girer. Arkasından diğer rahipler girerler. Kapıdan altara kadar kırık bir çizgi halinde sıralanırlar. Hacıların getirdikleri takdimeleri elden ele altara kadar ulaştırırlar ve altarda farklı aralarla sıralanmış masaların üzerine bırakırlar. Takdimeler baş rahip tarafından takdis edilerek boru veya davulun müziği eşliğinde Tanrıçaya sunulur.⁷⁹

Şintoizmde sene ortası ve sene sonundaki günlerin birinde yapılan ve bedenî ve ahlakî temizlenme gayesi taşıyan “Arınma Hac”ları vardır. Bu haclar için yapılan ayinler İse’de yapıldığı gibi mahalli mabetlerde ve nehir kenarlarında da yapılabilir. Arınma ayinleri şu şekilde yapılır: Vücuda su serptikten sonra pirinç sapından insan suretinde imal edilmiş ve üzerinde ayinde hazır bulunanların kirini temsil eden lekeler sürülmüş olan küçük bir heykelcik suya atılır. Kötü güçlerin müdahalesini önlemek için ilahi gücü temsil eden “Nusa” sürekli sağa sola sallanarak bu güçler kovulmaya çalışılır. Nusa sallanırken arınma duaları da okunur. Bu ayin heykelciğin üzerindeki lekeler suda temizleninceye kadar devam eder.⁸⁰

6. Yahudilik’te Hac

Yahudilikte haccın tarihini Hz.İbrahim’e kadar götürmek mümkündür. Tekvinde; İbrahim’in Harran’dan ayrıldıktan sonra vardığı Kenan diyarında Kutsal Meşe Ağacı’nın altında⁸¹ sonra Bethel ile Ai arasında bir yerde⁸² ve daha sonra da

⁷⁸ Ömer Faruk Harman, *a.g.m.*, s. 383.

⁷⁹ Baki Adam, *a.g.t.*, s. 92-93.

⁸⁰ Baki Adam, *a.g.t.*, s. 94.

⁸¹ Tekvin, 12: 7.

⁸² Tekvin, 12: 8.

Hebron'da⁸³ "Tanrı'nın görüldüğü yerde" bir altar yapıp, Tanrı'ya kurban takdim ettiği ve ona ibadette bulunduğu anlatılmaktadır. Yine Tekvin'de İshak'ın Beer-Şeba'da⁸⁴, Yakub'ub Peniel,⁸⁵ Şekem ve Beyt-el'de (Bethel)⁸⁶ "Tanrı'nın görüldüğü yerde", İbrahim'in geleneği üzere ibadet ettikleri yer almaktadır. Tekvin'de açıkça ifade edilmiş olmasa da, "Tanrı'nın görüldüğü yer" hac yeri, "Tanrı'nın görüldüğü zaman" da hac zamanı kabul edilirse, İbrahim, İshak, ve Yakub'un bu ibadetleri bir hac ibadeti olarak telakki edilebilir.⁸⁷

Hac kelimesi İbranice'de "hag" şeklindedir. "Bayram" anlamına gelen bu kelime "bir şeyin etrafında dönmek, dolanmak" manasındaki "hvg" kökünden türemiştir.⁸⁸ Yahudilikte klasik düzenlemede hag kelimesi hacla dini bayramı birbiriyle bağlantılı kılmaktadır. Temel dini bayramlar ibadet yerleriyle irtibatlı olduğundan dini bir seyahati de ihtiva etmektedir. Esasen geleneksel hac İbranice'de " 'aliyyah leregel = yürüyerek çıkmak, gitmek" diye adlandırılmaktadır.⁸⁹

Yahudilikte en eski kanunları oluşturan Elohist ve Yahvist ahit kanunu üçlü bir kutlama zorunluluğu getirmiştir: "Yılda üç kere bana bayram (hag) edeceksin.... Senin bütün erkeklerin yılda üç kere Rab Yahova'nın önünde görülecektir" (Çıkış 23/14,17).⁹⁰ Bu emirden dolayı Yahudiler Mabed (Beyt'ül- Makdis = Bet Ha Mikdaş) zamanında yılın üç büyük bayramında Mabedi ziyaret etmekte idiler.

Bunlar:

1. Pesah (Fısıh) (Paskalya = Mayasız Ekmek Bayramı)
2. Şavout (Pentekost = Haftalar Bayramı)
3. Sukot (= Çardaklar Bayramı)⁹¹

⁸³ Tekvin, 13: 18.

⁸⁴ Tekvin, 26: 25.

⁸⁵ Tekvin, 32: 30.

⁸⁶ Tekvin, 33: 20.

⁸⁷ Baki Adam, *a.g.t.*, s. 18-19.

⁸⁸ Harman, *a.g.m.*, s. 382.

⁸⁹ Harman, *a.g.m.*, s. 383.

⁹⁰ Harman, *a.g.m.*, s. 383.

⁹¹ Adem Özen, *Yahudilikte İbadet*, İstanbul, 2001, s. 213.

Bu üç eski hasat bayramı İbranice’de “hag” adıyla anılır ve Pesah için “hag ha-pesah”, “hag ha matsot”, “hag ha-aviv”; Şavout için “hag ha-şavout” ve “hag ha-katsir”; Sukot için ise “hag ha-sukot” isimleri kullanılmaktadır.⁹² Bu üç bayramdan en önemlisi Sukot bayramıdır.⁹³

Mayasız ekmek Bayramı Aviv ayının (birinci ay) arpa hasadının başlangıcında yer alır ve yedi gün sürerdi. Çiftçilerin Makdislere gidip yeni tahıldan yapılmış mayasız ekmek, şükür takdimeleri ve kurbanlar sunduğu bu bayram, Mısır’dan çıkış ile ilişkilendirilmiştir. (Çıkış 23:11; 34:18)

Bu bayram, Hasat ve Haftalar Bayramı olarak isimlendirilen ikincisi Mayasız Ekmek Bayramının başlangıcından yedi hafta sonra yani üçüncü ayda kutlanırdı. Bu, buğday hasadının yapıldığı zirai bir bayram iken Ruhban metin tarafından Sina’da vahyin verildiği zamanla irtibatlandırılmıştır. (Krş: Çıkış 19:1)

Çardak bayramı olarak isimlendirilen ve çok önemli bir kutlama olan sukot çölde dolaşma esnasında çardaklarda oturma hadisesi ile ilişkilendirilmiştir. (Levililer 23: 42-43)^{94*}

Hac yapmak, sadece erkeklere emredilmiştir. Sağır ve dilsizler, budalalar, herhangi bir emri icra etmeye mecbur olmayan çocuklar, cinsiyeti şüpheli olanlar, kadınlar, tamamen hür olmayan köleler, topallar, körler, hasta veya yaşlılar ve ayaklarıyla Kudüs’e gidemeyenler, yolculuktan muaf tutulmuşlardır.⁹⁵ Ancak Tesniye’de⁹⁶, bir yenilik getirilerek hac bayramlarına erkeklerin yanı sıra çocuklar köle ve cariyeler, levililer, yanlarında bulundurdıkları garip, öksüz ve dul kadınların da bu ziyaretlere katılabilecekleri beyan edilmiştir.⁹⁷

⁹² Ali Erbaş, *a.g.m.*, s. 107.

⁹³ Harman, *a.g.m.*, s. 383.

⁹⁴ Adem Özen, *a.g.e.*, s. 213.

* Bu bayramlar Yahudi özelliklerini taşımış olsalar bile bir ihtimalle Yahudilerin yerleşimlerinden sonra Kenanilerden alınmıştır. Şavout, yerleşik hayat yaşayan çiftçilerin bayramıydı.Yahudiler onu Filistine girişten sonra benimsediler. Şukot Kenan’a yerleşim sonrasına kadar müesseseseleşmemişti. (Adem Özer, *a.g.e.*, s. 213)

⁹⁵ Adem Özen, *a.g.e.*, s.192.

⁹⁶ Tesniye, 16: 11, 17.

⁹⁷ Mehmet Bayyigit, *a.g.e.*, s. 28.

Bu tür bayramlarda halk bir ay öncesinden eğitiliyor, bayrama onbeş gün kala sürülerin onda biri ayrılıyor, vergiler toplanıyor ve mabed hazinesinden bayram boyunca müşterek harcamalar için gerekli pay ayrılıyordu. Hacıların güvenliği ve ihtiyaçları için hazırlıklar yapılıyor, şehir meydanları ve sokaklar düzenleniyor, kuyular temizleniyor, köprüler onarılıyordu.⁹⁸

Haccın ifa edildiği bu üç bayramda eli boş gidilmeyeceğinden rabbın verdiği berekete göre herkesin elinden geldiği kadar takdime getirmesi de emredilmektedir.⁹⁹ Hacılar gerekli takdimeleri genellikle kendileri getiriyorlardı; ancak mabedin kurban temini hususunda tıpkı esaret sonrasında olduğu gibi ticari bir teşkilata sahip bulunduğu anlaşılmaktadır.¹⁰⁰

Yahudilikte hac mekanlarını üç grupta toplamak mümkündür.

1. Kudüs ve çevresinde oluşmuş, tarihi özelliğe sahip ve Kitab-ı Mukaddes'in tarihi içinde ortaya çıkan mekanlar.
2. Genelde Celile'de bulunan, Talmud ve Kabala'da adı geçen bilgelerin mezarları.
3. Diaspora (Filistin dışında Yahudilerin yaşadıkları yerler) bilgelerine ve azizlere adanan İsrail'in çeşitli bölgelerine ve azizlere adanan İsrail'in Çeşitli bölgelerindeki merkezler.

Musa şeriatı öncesinde yaşamış önemli kişilerin başlarından geçen olaylarla ilgili olarak Eski Ahid'de zikredilen yerler daha sonra İsrail dini için özel mekanlar olmuştur. Bunlar genelde yüksek bölgeler, su kaynaklarının bulunduğu ağaçlık yerlerdi. Diğer taraftan büyük şahsiyetlerin mezarları da (Hz. İbrahim, Sâre, İshak ve Yakub'un Hebron'daki mezarları gibi) ziyaret edilmekteydi.

⁹⁸ Harman, *a.g.m.*, s. 384.

⁹⁹ Tesniye, 16: 16-17.

¹⁰⁰ Harman, *a.g.m.*, s. 383.

Hakimler döneminde gerçek anlamda haccın ifa edildiği ilk yer Silo'dur.¹⁰¹ Ahid sandığının bulunduğu Silo'da her yıl rabbin bayramı olmakta¹⁰², genç kızlar orada bağlar içinde dans etmekte¹⁰³, Elkana her yıl kurban kesmek üzere (Sukot Bayramında) oraya çıkmakta idi.¹⁰⁴ Silo'daki ibadet Filistîlerin (Filistler) burayı yıkmalarına kadar sürdü.¹⁰⁵

Krallık döneminde iki tür ziyaret yeri vardı; bunların ilki Beyt-el ve Dan gibi eski mezbahlar, diğeri ise Ahit Sandığı ve Mâbed sebebiyle Kudüs'tü. Kudüs'ün çekiciliği ve peygamberlerin ayrılıkçı mezbahlara karşı tavır almaları, ibadetin merkezileşmesini hazırlayan önemli gelişmelerdi; ancak bunun için krallık otoritesine ihtiyaç vardı. Bu sebeple Hezekiel, VIII. yüzyıldan itibaren halkı görkemli bir Fısıh Bayramı için Kudüs'e çağırdı.¹⁰⁶

Ancak M.Ö. 587 yılında Kudüs'ün Babilliler tarafından işgal edilmesi, Hz. Süleyman'ın inşa ettirdiği Mâbed'in yıkılmasından sonra, Kudüs'te hac bayramları yapılamamıştır.¹⁰⁷ Bununla birlikte Yahudiler milli birliğin sağlanması için, hac mevsimlerinde Kudüs'e gitmeye özen göstermişlerdir.¹⁰⁸ Babil esareti sonrasında Mâbed'in tekrar inşası üzerine hac, 515 yılı Fısıh Bayramıyla tekrar başladı. Sukot bayramı görkemli bir şekilde kutlandı.¹⁰⁹

Daha sonra M.S. 70 yılında İkinci Beyt-i Mukaddes'in bu sefer Romalılar tarafından yakılıp yıkılmasıyla Yahudilerin yeni bir sürgün hayatı başlamıştır, hac bayramları da yapılamaz olmuştur. Yine de Yahudiler Haymeler hac bayramını Zeytin Dağında kutlamaya ve orada Yahwe'ye kurban takdim etmeye devam etmişlerdir. Fakat, bayramları eskisinden farklı olarak matem havasına bürünmüştür. Kudüs'e gidemeyen Yahudiler, hac bayramlarını, bulundukları ülkelerde, evlerinde ve

¹⁰¹ Yeşu, 18: 1, Hakimler, 18: 31.

¹⁰² Hakimler, 21: 19.

¹⁰³ Hakimler, 21: 21.

¹⁰⁴ I.Samuel, 1.

¹⁰⁵ Harman, *a.g.m.*, s. 383.

¹⁰⁶ II.Krallar, 23: 22; Tarihler, 30: 13.

¹⁰⁷ Bayyigüt, *a.g.e.*, s. 28.

¹⁰⁸ Baki Adam, "Dinlerde Hac İbadeti", Diyanet Aylık Dergi, Mayıs-1993, s. 12.

¹⁰⁹ Ali Erbaş, *a.g.m.*, s. 108.

sinegoglarda kutlamışlar, haccın seremonilerini sembolik de olsa yaşamışlar, geleneği sürdürmüşlerdir.¹¹⁰

Bu dönemde, Kudüs'ten başka kutsal hac yerlerinin ortaya çıkmaya başladığı görülmektedir: Zebul'un Sidon'da, Rabbi Meir'in Tiberias'da (Taberiye), Simeon ben Yohai'nin Merom'da, Peygamber Hoşea'nın Safed'de, Peygamber Samuel'in Nebi Samvil'de, Rahel'in Beytullahm'da, Davud'un Kudüs'te, Nahum'un Musul civarında Ezra'nın Bassorah yakınlarındaki Kurna'da, Hezekiel'in Babilonya'da, Daniel'in Kerkük'te, Ester ve Mordekay'ın Hemedan'da ve Yeremya'nın Fustat'ta bulunan kabirleriyle Karmel tepesindeki İlya Mağarası.¹¹¹

Bütün bu mekanların yanı sıra, Yahudilerden fırsat bulabilenler Kudüs'e hac için gitmeyi sürdürmüşlerdir. İsrail Devletinin kurulmasıyla Yahudiler Kudüs'ü yeniden hac merkezi yapmışlardır.¹¹² Mabedin yıkılışından sonra geriye kalan Batı Duvarı, "Ağlama Duvarı" ya da "Şikayet Duvarı" (Hakotel Ha-Mavravi) diye anılarak ziyaret edilmektedir.¹¹³ Yahudiler, Süleyman Mabedinin Batı Duvarının karşısında 17 Temmuz akşamından 19 Ağustos gününe kadar 23 gün devamlı toplanmakta¹¹⁴ Tevrat'tan ve dua kitabı Siddur'lardan parçalar okuyup, yüksek sesle ağlamakta, zaman zaman da düşünceye dalmaktadırlar. Ağlama Duvarı'nın yarıklarına, içinde dileklerin yazılı olduğu kağıt parçaları sokmaktadırlar.¹¹⁵ Bunun yanında Ağlama duvarı ve Süleyman mabedi'nin batı duvarı dışındaki ziyaret merkezlerinde azizlere yalvarılıp şefaatçi olmaları istenmektedir.¹¹⁶

Ayrıca Sukot bayramında, bayrama katılacak olan kişiler şeytanları püskürtmek için koç boynuzundan yapılmış *şofar* isimli bir enstrümanın sesiyle toplanırlar. Suyun yanına gelerek gayesi insanları günahattan korumak olan *taşlık* ayinini ifa ederler. Yani bu ayin vesilesiyle günahın suyun dibine atıldığına inanırlar. Akşam olunca pancar (*silqa* = *avlamak*), pırasa (*karate* = *kesilmiş*), hurma (*temarim* =

¹¹⁰ Bayyigit, *a.g.e.*, s. 29.

¹¹¹ Harman, *a.g.m.*, s. 384.

¹¹² Bayyigit, *a.g.e.*, s. 29.

¹¹³ Ali Erbaş, *a.g.m.*, s. 108.

¹¹⁴ Bayyigit, *a.g.e.*, s. 30.

¹¹⁵ Baki Adam, *a.g.m.*, s.12.

¹¹⁶ Harman, *a.g.m.*, s. 384.

işlenmiş), vb. yiyecekler yerler. Burada müteradif anlamlı kelimelerin kullanılmış olmasının sebebi, bu yiyecekleri tercih etmenin, “Tanrı’dan düşmanlarımızın *avlanmalarını, kesilmelerini ve bitmelerini* diliyoruz” gibi bir dua yerine geçmiş olacağı içindir.¹¹⁷

7. Hristiyanlık’ta Hac

Hristiyanlığın ilk kaynağı olan Yeni Ahid metinlerinde haccın önemi ve anlamı pek açık değildir. Luka inciline göre Hz. İsa on iki yaşında iken ebeveyniyle birlikte Kudüs’e Mabed’i ziyarete gitmiştir. Sinoptik İnciller, Hz.İsa’nın sadece bir defa Fısıh Bayramında hac için Kudüs’e gittiğini belirtirken¹¹⁸ Yuhanna İncili’ndeki ifadelerden Hz. İsa’nın hac merasimlerine düzenli olarak katıldığı anlaşılmaktadır (2:13; 6:4; 7:2; 10:12; 11:15).¹¹⁹ Ayrıca bu metinler içerisinde geçen bazı cümleler yorumlanarak haccın gerekliliğine delil gösterilmektedir. Hz. İsa’nın bir öğrencisine hitaben kullandığı “benim ardımca gel”¹²⁰ sözü bu manada en dikkat çekici örnek olarak gösterilmektedir.¹²¹

Pavlus Hz. İsa’nın acı çekerek can verdiği Filistin’deki Kudüs’ü değil Tanrı Krallığındaki mesihî ve eskatolojik Semavî Kudüs’ü kutsal göstermekte, Hristiyanlara oraya ulaşmalarını tavsiye etmektedir. İlk Hristiyanlar Pavlus’un bu telkinleri doğrultusunda, Filistin’deki Kudüs’ten dört bir yana dağılarak Hz. İsa’nın öğretilerini yayma çabasına girmişler, kendilerini Tanrı Krallığındaki Semavî Kudüs’ün hac yolcuları olarak telakki etmişlerdir.¹²²

Her ne kadar Pavlus bu şekilde düşünmüşse de Hristiyanlığın ilk devirlerinde bu dine inananlar Filistin’i büyük bir kutsal emanet (relic) olarak görmüşlerdir. Zira tarihi bir gerçek olarak İsa Filistin ile fiziki temasta bulunmuştu. Böylece bütün bölge kutsal topraklar diye adlandırılmıştı. İsa’nın vaftiz edildiği Ürdün nehri ve çarşıya

¹¹⁷ Ali Erbaş, *a.g.m.*, s. 109.

¹¹⁸ Matta, 21: 1- 11, 15- 17; Markos, 11: 1- 10; Luka, 19: 28- 40.

¹¹⁹ Harman, *a.g.m.*, s. 384.

¹²⁰ Matta, 8:22; Markos, 2:14.

¹²¹ Ali Erbaş, *a.g.m.*, s. 109.

¹²² Bayyigit, *a.g.e.*, s. 30-31.

gerildiğine inanılan Golgotha tepesi¹²³, Beytulahm'daki İsa'nın doğduğu mağara¹²⁴ gibi bazı yerlere diğerlerinden fazla kutsallık atfedilmişti. Ayrıca Hristiyanlar, Kudüs'teki Mabed'i de ziyaret ediyorlardı.¹²⁵ Bununla birlikte kilise yeni bir tapınak yapmak istiyordu.¹²⁶ İmparator Hadrien 135 yılında Kudüs'ü fethettikten sonra Temple (Mabed) dağı üzerine Zeus'a ait ve Golgotha sitesi üzerine Venüs'e ait birer tapınak ve ayrıca Betlehem mağarasında da Adonis'e ait bir sunak inşa ettirmiştir. Hristiyanlar İmparator Hadrien'in yaptırdığı bu tapınakları ziyaret etmeyi alışkanlık haline getirmişlerdi.¹²⁷

Kostantin'in (*I.Kostantinos*) Hristiyanlığa girişi, Hristiyan haccının gelişmesini hızlandırmıştır. İmparatorun bizatihi kendisi Petrus'un ve Pavlus'un üzerlerine görkemli kiliseleri yaptırmıştır. Annesi Helena ise, kutsal yerleri tanımak için Filistini ziyaret etmiş, orada bulunan Hadrien'in putperest tapınaklarını yıktırıp, Betlehem mağarasının ve Hz. İsa'yı çarmıha gerilmiş olarak gösteren figürün üzerine büyük kiliseler inşa ettirmiştir. Bundan on sene sonra Helena'nın Kudüs'ü ziyareti, hac mekanları olacak kutsal mekanların belirlenmesinin ilk işaretleri olmuştur.¹²⁸ Ayrıca Helena'ya rüyasında "gerçek hac"ın yerinin gösterildiği, daha sonra onun bu hacın bazı parçaları bulduğu yolundaki iddia sebebiyle IV. yüzyılda Filistin'e giden hacıların sayısında önemli bir artış oldu.¹²⁹

Doğu Hristiyanlığındaki haccın kökleri ilk olarak Hz. İsa'nın doğup misyonunu ifa ettiği Filistin'e ikinci olarak da Hristiyan manastır hayatının (monasticism = monastisizm) beşiği olan Mısır'a kadar uzanır.

Eski İsrail'de ve ilk devir Hristiyanlığında haccın anlamı aynıdır. Ancak İsrailoğulları için yapılan bu mabedi senede üç defa ziyaret şart iken Hz. İsa bunu mabede son yaptığı ziyaretle yerine getirmiştir. Dolayısıyla Hristiyan haccı kolektif bir

¹²³ Harman, *a.g.m.*, s. 385.

¹²⁴ Harman, *a.g.m.*, s. 384.

¹²⁵ Resullerin İşleri, 2: 46, 3: 1.

¹²⁶ Harman, *a.g.m.*, s. 384.

¹²⁷ Ali Erbaş, *a.g.m.*, s. 110.

¹²⁸ Ali Erbaş, *a.g.m.*, s. 111.

¹²⁹ Harman, *a.g.m.*, s. 385.

görev olmaktan çıkıp dindarlığın ferdi ihtiyaçlarını yerine getirmek için yapılan bir seyahat olmuştur.¹³⁰ Protestan anlayışta ise hac diye bir ibadet yoktur.¹³¹

Filistin'in Müslümanların eline geçmesi üzerine bu defa Avrupa'da hac merkezleri ortaya çıkmaya başlamıştır. Avrupa'da ilk hac merkezleri, azizlere ait kutsal eşya ve kalıntıları ihtiva eden mezarlardır. Bu tür ibadet XIII. yüzyıla kadar piskopos, daha sonra da papa tarafından meşru sayılmıştır. Roma'da iki büyük havarinin (Petrus ve Pavlus) ve imparatorluğun Hristiyanlara baskısı sonucu şehit edilen azizlerin cesetlerinin Avrupa topraklarında bulunması dolayısıyla burası diğer merkezlere göre öne çıkmıştır. İspanya'da Santiago de Compostela'da havarilerden Büyük Yakub'a atfedilen mezar önemli bir hac merkeziydi.¹³² Kudüs, gınahtan kurtuluşun gerçekleştiği esrarlı mekan, yaratılmış dünyanın merkezi, Mesih'in ikinci kez dönüş yer: Roma, havari Petrus ve Pavlus'un mezarlarının ve bir çok şehidin kutsal anıtlarının bulunduğu kutsal şehir; Compostela ise, dünyanın öbür ucunda havari Büyük Yakub'un kült merkezi olarak kabul edilmektedir.¹³³ Roma'nın önemli bir hac merkezi haline gelmesinde Papalığın uzun zamandan beri burada bulunmasının ve Batı Hristiyan hayatındaki rolünün gittikçe artmış olmasının büyük etkisi olmuştur. Ayrıca Roma Kilisesi yetkililerinin kiliseye ait faaliyetleri hükümet örgütleri çerçevesinde görüşebilecek duruma getirmiş olmaları da Roma tapınaklarında eda edilen haccın önemini artırıyordu.¹³⁴

Bunların dışında daha birçok ülkede hac mekanı olarak tespit edilmiş bir çok kutsal mekan bulunmaktadır. Mesela, Gaule'de Tourslu Aziz Martin'in, İtalya'da Noleli Aziz Felix'in ve yine İtalya'nın Bari şehrinde Aziz Nicolas'ın, Sinai'da Azize Catherine'in Afrika'da Aziz Cyprien'in ve Kıbrıs'da Aziz Epiphane'in mezarları bunlardandır. Mezarların dışında bazı kutsal kalıntıların bulunduğu yerlerde hac mekanı olarak kabul edilmiştir. Treves'deki Mesih'in Gömleği, Turin'deki Kutsal-Kefen, Yugoslavya Trsat'ta veya Chartres'deki Lorette'nin Santa Casa'sı, Bakire'nin Gömleği ve Etiyopyalı Axoum'un Kutsal Sandığı bunlardandır. Ukrayna'nın Kiev şehrinde

¹³⁰ Harman, *a.g.m.*, s. 384.

¹³¹ Baki Adam, *a.g.m.*, s. 13.

¹³² Bkz. Harman, *a.g.m.*, s. 385.

¹³³ Ali Erbaş, *a.g.m.*, s. 111.

¹³⁴ Ali Erbaş, *a.g.m.*, s. 115.

özellikle Ortodoks hacılar için önemli sayılan 73 aziz mezarı, ikonlar ve yüceltilmiş kiliseler bulunmaktadır.¹³⁵

Avrupa'da ortaya çıkan ikinci tür hac merkezleri Meryem'e atfedilen kutsal mekanlardır. XII. Yüzyıldan sonra Hz. Meryem'le ilgili iki çeşit hac yeri gelişti ve günümüze kadar devam etti.

1. Siyah Meryem Ana da denilen mucizevi heykele veya tabloya saygı üzerine kurulan hac yerleri.¹³⁶ Bu türün önemli örnekleri şunlardır: Chartes le Puy ve Recamadour (Fransa), Montserrat ve Guadalupe (İspanya), Mariazell (Avusturya), Einsiedeln (İsviçre) ve Czestochowa (Polonya). Bu beldeler orta çağdan beri ziyaret edilmektedir.

3. Hz. Meryem'in görülmesinin ve seçtiği bir kimseye bir mesaj vermesinin söz konusu olduğu yerler. Hz. Meryem'in çeşitli yerlerde görülmesi daha çok XIX. ve XX. yüzyıllarda olmuştur. Bu yerlerin en önemlileri Paris'te Rue du Bac (1830), Fransa'da La Salette (1846), Lourdes (1858), Pontmain (1871), Pellevoisin (1876); Portekiz'de Fatima (1917); Belçika'da Beauraing ve Banneux'dur (1932).

Hz. Meryem'le ilgili diğer bir çeşit hac merkezi de onun Nasıra'da (nazareth) yaşamış olduğu evin mucizevi olarak bugün İtalya'da Ancona yakınındaki Loreto'ya ve İngiltere'de Norfolk yakınındaki Walsingham'a melekler tarafından taşınması suretiyle ortaya çıktığına inanılan mukaddes evlerdir.¹³⁷

Lourdes ve Fatima günümüzde Avrupada hac maksadıyla en çok ziyaret edilen merkezlerdir. Lourdes yılda beş milyon, Fatima dört milyon, Rue de Bac ise bir milyon kişi tarafından ziyaret edilmektedir.¹³⁸

Amerika kıtasında Katoliklerin pek çok ziyaret mahalli bulunmaktadır. Amerika'ya gelen göçmenler ve misyonerler hac olayını her yere yaymışlardır.

¹³⁵ Ali Erbaş, *a.g.m.*, s. 112.

¹³⁶ Bunların siyah olması, uzun yıllar düşmanların eline geçmesin diye toprak altına saklanmış olmalarına bağlanabilir; yerlerinin de çoğunlukla rüya ile papaz, rahibe veya halktan birine bildirilmiş olduğuna inanılır.

¹³⁷ Harman, *a.g.m.*, s. 385; Pierre Andre Sigal, "Roman Catholic Pilgrimage in Europe", çev. P.J. Burbidge, *The Encyclopedia of Religion*, V: 11, s. 331.

¹³⁸ Ali Erbaş, *a.g.m.*, s. 118.

Buradaki hac merkezlerinin oluşmasında XVI. ve XVIII. yüzyıllarda bu kıtaya göç eden İspanyollar, Portekizliler ve Fransızların hac telakkileri etkili olmuş, XIX. ve XX. yüzyıllarda Avrupa'nın diğer bölgelerinden gelen göçlerle birlikte türbe ve hac merkezleriyle ilgili adet ve telakkilerde farklılıklar ortaya çıkmıştır. Bazı durumlarda yerlilerin kutsal saydığı mekanlarda Hristiyanlaştırılmıştır. Yeni dünyadaki merkezlerin çoğu Hz. Meryemin görünmesi ile ilgilidir. Heykeller bugün bulundukları yerlere ya ilk dönemlerdeki misyonerler tarafından veya esrarengiz kişilerce dikilmiştir. Buradaki en eski hac mekanı muhtemelen, Dominik Cumhuriyetindeki Santo Cerro'da bulunan Hz. Meryem'e ait yerdir. Geleneğe göre Christoph Columbe 1490'larda buraya, yerlilere karşı kazanılan zaferin şükran nişanesi olarak bir haç dikmişti. Yeni dünyadaki en meşhur hac mekanı, yılda 14 milyon ziyaretçisiyle Nuestra Senora de Guadalupe'dir. Efsaneye göre 9 Aralık 1531'de Meryem Ana, Bugünkü Mexico City'nin eteklerindeki Tepeyac denilen bölgede Juan adındaki bir Meksikalı köylüye görünmüştür.¹³⁹

Bu mekanların dışında kıta'nın hemen hemen tamamında kutsal sayılan mekanlar bulmak mümkündür.¹⁴⁰

Hristiyanlığın Anadolu'da da ziyaret yerleri vardır. Bu mekanlar Hristiyanlık tarihi ve önemli şahsiyetleriyle bağlantılıdır. Pavlus'un misyonerlik gezileri esnasında dolaştığı yerler bugün bazı Hristiyanlarca ziyaret edilmektedir. Antakya bu yerlerden biridir. Pavlus, Petrus ve Barnaba burada Hristiyanlığı yaymışlar, M.S. 252- 300 yıllarında bu şehirde on kilise yapılmış ve ilk dönemlerde Antakya kilisesi beş büyük kilise arasında yer almıştır. Diğer bir kutsal mekan da Efes'tir. Pavlus Efes'te kalarak Hristiyanlığı yaymaya çalışmış, havari Yuhanna ise Burada yaşamış ve ölünce buraya defnedilmiştir. Hz. Meryem'in de Yuhanna ile birlikte Efes'e gelerek burada yaşadığı yolunda kanaat vardır; ancak bu zayıf bir ihtimaldir. Efes'te bulunan ve Hz. Meryem'e nisbet edilen ev günümüzde bir hac mekanıdır. Öte yandan Demre'de (Antalya) hristiyanlarca St. Nicholas'nın (San Nicola, Aya Nikola, Noel Baba) yaşadığı ve defnedildiği yer olarak ziyaret edilmektedir. Burada IV. yüzyılda Myra (Demre) piskoposu olan St. Nicholas'ya ait bir kilise bulunmaktadır. Diocletien zamanında

¹³⁹ Harman, a.g.m., s. 385.

¹⁴⁰ Bkz. Mary Le Nolan, "Roman Catholic Pilgrimage in the New World", The Encyclopedia of Religion, V. 11, s. 332-334.

öldürülen ve Rus, Yunan ve Sicilya halklarının, çocukların ve denizcilerin koruyucu azizi olarak kabul edilen Nicholas'nın kemikleri X. yüzyılda Güney İtalya'daki Bari'ye nakledilmiştir.¹⁴¹

a. Hac Tartışmaları

İlk Hristiyanlar, Hz. İsa'ya ait yerleri ziyarete, ferdi ziyaretlerin dışında, gerek duymamışlardır. Fakat asıl ziyaret işi, üçüncü yüzyıldan itibaren yayılmıştır. Bu ziyaretler kilise babaları arasında tartışmalara neden olmuş; kimisi dini duyguları artıracığı için olumlu yaklaşırken, kimisi de dinlerinde böyle bir uygulama olmadığını için karşı çıkmıştır. Hatta bir çok kilise babası (Aziz Hillary gibi...) halkı bundan vazgeçirmeye çalışmış, onlara hac ziyaretlerinin dini bir önemi olmadığını, lüzumsuzluğunu anlatmaya çalışmıştır. Kilise babaları arasında her ne kadar hac olayıyla ilgili tartışmalar bir neticeye bağlanamamış olsa da, kilise hac ziyaretlerinin kendisini güçlendireceğini anlamıştır. Kudüs'ün Müslümanların eline geçmesinden sonra bu gücü kaybetmemek için (biraz da bu gücü kullanarak) "Haçlı Seferleri" olarak bilinen siyasi bir olayı başlatmıştır.¹⁴²

Hristiyan hac uygulamaları Ortaçağın sonuna doğru eleştirilmeye başlanmıştır. Erasme (1455-1536), hacıların ahmaklıklarından dolayı tapınakların kötüye kullanıldığını belirtip hac olgusunu alay konusu yaparken, Thomas Kempis (1379-1471) ve diğer bazı yazarlar da hac olgusunun batınî bir din anlayışından kaynaklandığını ifade etmişlerdir. Luther (1483-1546), büyük kutsal kalıntıları içinde muhafaza eden Şato Kilisesi'nin (Wittenberg) kapısına meşhur 95 maddelik protesto yazısını astığı gün, aynı anda orada hac maksadıyla bulunan Hristiyanları görkemli açıklamalarıyla kendi yanına çekmiştir.

Reform'un yayılması sonucu, hac maksadıyla ziyaret edilen tapınaklar soyguna uğramış, kutsal kalıntılar ve kültürel resimler tahrip edilmiştir. Katolikler ise reformcuların putperestlik ve boş inançlarla eşit gördükleri imanın tüm eski

¹⁴¹ Harman, *a.g.m.*, s. 385-386.

¹⁴² Bkz. Mehmet Bayyigit, *a.g.e.*, s. 31.

görünümelerini savunarak onlara karşı çıkmışlardır. Reform karşıtı prensler bu tapınakları hac niyetiyle sık sık ziyaret ederek hacıları buralara gelmeye teşvik etmişlerdir. Amerika'nın keşfiyle birlikte yeni yeni tapınaklar ve hac merkezleri oluşturmuşlardır.¹⁴³

Aydınlanma çağında hac değerini kaybetmişti. İlimiye sınıfı ve idareciler de bu noktada aynı düşüncedeydi. Aydınlanmacılar, alay edencesine popüler uygulamaları rasyonelleştirmek, frenlemek ve reforme etmek istiyorlardı. Kendisini aydın olarak tanımlayan despotların kararı halkın dindarlığına karşı olumsuz bir tutum sergiliyordu. 1789 Fransız devrimi ve Napolyon'un kampanyalarıyla Avrupa'nın diğer yerlerine de yayılan bu olumsuz tavır popüler hac uygulamalarının seyrini altüst etti. Hac mekanı olarak benimsenmiş olan sayısız tapınak bu düşüncenin kıyımına uğradı ve bunlardan bir çoğu sadece halkın hatıralarında ve hafızalarında kaldı.

Ancak 1789 Fransız ihtilaline karşı meydana gelen ayaklanmalardan sonra hac uygulamaları yeniden ortaya çıkmıştır. 1815'den itibaren dini cemaatler tarafından bir çok tapınak yeniden yapılmış veya ele geçirilmiştir. Böylelikle tekrar hacıların nazar-ı dikkatlerini celbetmiştir.¹⁴⁴

b. Hristiyan Hacı'nın Yapılışı

Hac için tapınağa ya da kutsal mekana gelen Hristiyan, niyetlenmiş olduğu ibadeti birkaç şekilde yerine getirir. Bunları maddeler halinde şöylece belirtebiliriz:

1. Bedenî Dua: Bu dua, yüzüstü yere kapanma, elleri çaprazlama bağlama gibi hareketlerle yerine getirilir.
2. Sessiz tövbede bulunma: Çıplak ayakla ağır ağır dizler üzerine çökerek yapılır.

¹⁴³ Ali Erbaş, *a.g.m.*, s. 115-116.

¹⁴⁴ Bkz. Ali Erbaş, *a.g.m.*, s. 116-117.

3. Su kullanma: Suyu temas ederek ya da değişik şekillerde sudan faydalanarak ibadet yapılmış olur.

4. Ayak egzersizlerini çoğaltarak Tanrı rızasını kazanma amacı güdülür.

Hristiyan ilahiyatçılarının “manevi yolculuk” diye tanımladıkları “Hac”, Hristiyanlar için İsa’nın bizatihi kendisini takip etmekten ibarettir.¹⁴⁵

Hac bir Hristiyan’ın kurtuluşa ermesi, ilahi varlıkla temas kurması ve dolayısıyla hac beldesinde tabiat üstü güçten inayet elde etmesi anlamını taşır. Bununla birlikte hacca gitmeden inayete ermiş kimseler de vardır; bu durumda hac bir şükran sunma yeri olur. Bundan dolayı lütuf arayan hacının yolculuğu ve şükran sunmaya giden hacının yolculuğu olmak üzere iki türlü hac yolculuğu vardır. Her iki durumda da hac kişi ile Tanrı arasında azizler vasıtası ile gerçekleşen münasebettir.¹⁴⁶

Hristiyanlık’ta hac yapmak için kutsal kabul edilen bir zamanı tercih etmek gerekir. Noel günlerinde Kudüs’e, Assomption (Hz.Meryem’in bedeninin melekler tarafından göğe çıkarıldığı günün anısına 15 Ağustos’ta kutlanan bayram) gününde de Lourdes’e gidilir. Yine Paskalya ve Pentikost günleri de hac yeri ve mekanı olarak kabul edilen yerlere doğru hac ziyaretinin en fazla yapıldığı tarihlerdir. Hacılar bu kutsal tarihlere fiziki olarak iştirak etmekle, kendilerini ezeli-ebedî gücün kaynaklarına yaklaşmış ve ruhî bir huzura ulaşmış hissederler. Ayrıca kilise takvimiyle tespit edilmiş bir zamanda bir hatırayı yad etmek, Hristiyan haccının gayeleri arasındadır ve Hristiyan’ın ibadet hayatına bir canlılık kazandırır. Haftanın bir günü geleneksel olarak hac uygulamasına tahsis edilir. Mesela “Pazartesi hacıları” veya “Cuma hacıları” deyimleri kullanılmaktadır.¹⁴⁷

Ancak Kudüs’e gidiş genellikle geç yaşlarda gerçekleşmektedir.* Kudüs’e varan hacılar artık önemli bir işi yerine getirdiğini hisseder.¹⁴⁸ Günahlardan arınmak

¹⁴⁵ Ali Erbaş, *a.g.m.*, s. 109.

¹⁴⁶ Harman, *a.g.m.*, s. 384.

¹⁴⁷ Ali Erbaş, *a.g.m.*, s. 119.

* Kudüs ve Betlehem’e hac daha çok Ermeni, Kipti, Yunan, Rus, Suriye, Etiyopya ve diğer Doğu Hristiyanları için önem taşımaktadır. Bunların hac geleneği de hemen hemen aynıdır. (Baki Adam, *a.g.m.*, s. 13)

¹⁴⁸ Harman, *a.g.m.*, s. 384.

için, önce Ürdün nehrinde suya dalarlar. Sonra, sırasıyla İsa'nın hayatının geçtiği yerlere ziyarette bulunurlar. Buralarda, İncillerden parçalar okur, tevbe eder ve ölümü düşünürler.¹⁴⁹ Hz. İsa'nın ölüp dirildiği yere bakınca kendileri de Kudüs'te ölmeyi arzular.*

Genelde gruplar halinde Kudüs'e gidip dönen hacılar, dönüşlerinde bu görevi tamamladıkları için kilisede şükran duaları yapar, Kudüs'ten getirdiklerini dağıtırlar.¹⁵⁰

B. İslamiyet'te Hac

1. Haccın Tanımı ve Felsefesi

Hac, kelime olarak “ziyaret etmek, kastetmek, yönelmek, gönülden istemek” anlamına gelmektedir.¹⁵¹ Ayrıca hakim olmak galip gelmek manaları da verilmiştir.¹⁵² Terim olarak ise, “Mekke şehrindeki Kabe'yi ve civarındaki kutsal sayılan özel yerleri, özel vakit içinde, usulüne uygun olarak ziyaret etmek ve yapılması gereken diğer menasiki yerine getirmek” demektir.¹⁵³ İslam'ın beş esassından biri olan Hac için bir çok tanım yapılmıştır:

Necip Fazıl'a göre; “Büyük bir işe, muazzam bir davranışa niyet etmek”... Yani büyük bir hamle, atılış, büyük bir oluşa adım atış... demek olan hac, “her şeyden önce, Amerika'dan veya kutuplardan ister sandalla, ister yaya yürüyerek, yani maddi bakımdan bin bir büyük engeli tepeleyerek kıymetlendirilen bir fiil değil, asıl büyük davranışı manada, mananın kavranışında arayan bir keyfiyettir.”¹⁵⁴

¹⁴⁹ Baki Adam, *a.g.m.*, s. 13.

* Ermenice “Mahdesi” kelimesi ölümü ve aynı zamanda Kudüs'te Paskalya bayramında yakılan ateşi gören kimse anlamındadır ve Kudüs haccından dönen kimseye bu sıfat verilmektedir. Rus hacıları da Kudüs'e beyaz kefen götürür, Hz. İsa'nın vaftiz olduğu Ürdün nehrinde bu kefenlerine sarınarak yıkanır. Diğer doğu Hristiyanları ise beyaz kefenleri Hz. İsa'nın çarmıha gerildiği Cuma günü onun mezarına koyarlar. (Harman, *a.g.m.*, s. 384).

¹⁵⁰ Harman, *a.g.m.*, s. 384.

¹⁵¹ Bayyigit, *a.g.e.*, s. 27.

¹⁵² Muhammed Hamidullah, “İslam'da Hac”, çev. M. Akif Aydın, İTED, C. 8/1-4, s. 140.

¹⁵³ *İlmihal*, TDV Yayınları, C. I, s. 514; Ayr. Bkz. “Hac”, DİA, s. 382.

¹⁵⁴ Necip Fazıl Kısakürek, *Hac'dan Çizgiler Renkler ve Sesler*, Büyük Doğu Yayınları, 7. Basım, İstanbul, 2001, s. 101.

“Hac, hem (Rabbe doğru) yönelme hareketi hem de bir şeye (benliğe, nefse) egemen olma çabasıdır.”¹⁵⁵

“Hac, kendi kendisine yabancılaşan bireyin kimliğini, kişiliğini bulup kendisiyle tanışık yaşamak için başlattığı soylu yolculuğun adıdır.”¹⁵⁶

“Hac tam anlamıyla bir *Yola Çıkış*’tır; belirli bir zamanda bir noktadan başka bir noktaya coğrafi bir yer değiştirme değildir, modern bir yolcunun merakları peşinde geçici olarak yola çıkışı değildir; fakat kendinden, yakın çevresinden, çoktandır sahip olduğu alışkanlıklardan, yerleşik toplumsal ve tarihsel “düzen”den, benimsenmiş bilgilerden içsel ayrılıştır, dinamik bir aramayı mümkün kılan, artık Başkası’ndan asla kopmayan bir ayrılış, yani Allah’ın diriltici Çağrılarına, somut evrenselin sonsuz tezahürlerine bilincin tekrar tekrar katılımı”dır.¹⁵⁷

“Hac, genel bakış açısıyla insanın Allah’a doğru varlık seferidir; Ademoğullarının yaratılış felsefesinin sembolik gösterisi; bu felsefede ortaya konan şeyin nesnel tecessümüdür.”¹⁵⁸

“Hac hangi manasıyla anlaşılırsa anlaşılın, “kendi”nden “Allah’a doğru “halk” (yaratılmışlar)la birlikte yapılan bir harekettir.”¹⁵⁹ “Kendi evin”den “Allah’ın Evi”ne, “halkın evi”ne hicret!”¹⁶⁰

Allah, insana anlatmak istediği her şeyi Hac’da ortaya dökmüştür:

Varlık Felsefesi ve dünya görüşünden tutun da insanın yaratılış felsefesi, tarihin seyri ve insanî tekamülün aşamalarına –İnsanın toprak üzerinde ilk ortaya çıkışından, nihaî kemaline kadar her şey... Ve yine insanın öğrenmesi gereken şeyler ve İlâhi miracına yükselebilmek için kullukta kat etmesi gereken aşamalar... Ve nihayet, “beşer türü”nün tekvini projesi ve “örnek beşeri ümmet”in teşkili planı, “beşeri ferd”in tekamülü ve ebedi değişimin esası, “sabit düzen”, “zamanla tam bir uyum”, “sosyal

¹⁵⁵ Hamidullah, *İslama Giriş*, TDV Yayınları, Ankara, 1996, s. 94.

¹⁵⁶ Mustafa İslamoğlu, *Hacc Risalesi*, Denge Yayınları, İstanbul, 1998, s. 16.

¹⁵⁷ Muhammed Arkoun, *Kuran Okumaları*, çev., Ahmet Zeki Ünal, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995, s. 322.

¹⁵⁸ Ali Şeriati, *Hacc*, çev. Ejder Okumuş, Şura Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2001, s. 19.

¹⁵⁹ Ali Şeriati, *a.g.e.*, s. 17.

¹⁶⁰ Ali Şeriati, *a.g.e.*, s. 26.

adalet” ve genel olarak “bir topluluğun, mutlak ebediyet’e, sonsuz kemale doğru bilinçli, seçkin hareketi...”

Allah’a doğru hareketi...!

Hidayet meselesi, ahlaki değerler, imamet, ümmet, mektep, tarihi “ittisal”, beşerî “toplumsallaşma, kültürel “kollektivite”, siyasi “ittihat”, sınıfsal vahdet, kavmî vahdet, itikadî vahdet, yol, hareket, yön, rehberlik, hedef, sorumluluk, ideoloji, fedakarlık, takva, bilgi, bilinç, vukûfiyet, seferberlik, hazırlık, silah, strateji, cihad, şahadet, aşk, kan, zafer, özgürlük...

Tevhidî dünya görüşü ve varlık felsefesinden tutun; savaş, ayrımcılık ve açlıkla mücadeleye kadar her şey!¹⁶¹

Tevhit dininin yeryüzündeki ilk mabedi olan Kabe, bütün Müslümanların birlik ve beraberlik sembolüdür. Hac ise, bu birlik ve beraberlik mefhumunun fikir halinden fiil haline gelmesini temin eden bir ibadettir. Çünkü bir şeyin gerçekleşmesi ancak onun yaşanması ile mümkündür.

Beş farzın, hatta bütün ibadetlerin en son farz kılınanı olan hac, İslam’ın nihai gayesini temsil eder. Oruçla kötü arzularından kurtulan , zekatla, fedakarlık duyguları gelişen, namazla ruhen yükselen mü’min, ancak bu halleri kazandıktan sonra Allah’a layık bir kul olabileceği için, hac ile de kendisini Allah’a arz ve takdim etmek imkanına kavuşur.¹⁶²

İslam dünyasının dört bir yanından seçilerek gelen müslümanlar, mahşer yerinin ve hesap gününün bir benzeri olan Arafat’ta toplanırlar. İlâhi emirleri kayıtsız şartsız yerine getireceklerine ve kendilerini Hak yoluna ve İslam’ın gayesine adadıklarına dair toplu halde and içerler. Vasıtasız olarak Allah’la temasa geçen peygamberler gibi, doğrudan doğruya Allah’a ibadet ederek emre amade ve hizmete hazır olduklarını “Lebbeyk= emre hazırım!” nidalarıyla bildirirler.¹⁶³ Haccın Allah’a karşı bir and, Müslümanların kendi aralarında da bir kardeşlik anlaşması olduğu

¹⁶¹ Şeriati, a.g.e., s. 18-19.

¹⁶² Emin Işık, *Kur’an’ın Getirdiği*, Hareket Yayınları, İstanbul, 1974, s. 285.

¹⁶³ Işık, a.g.e., s. 285.

düşünüldünce, bir defa farz kılınmasındaki hikmet anlaşılmış olur. Çünkü insan bir defa and içere ve bir defa söz verir.¹⁶⁴

2. Hac ile ilgili kavramlar ve mekanlar

a. Menasik: Hacla ilgili fiil ve ibadetlerden her birine “*nüsük*” veya “*mensek*” denir. Bunun çoğulu “*menasik*”tir.¹⁶⁵

b. Kabe: “Dört köşeli veya küp şeklinde olmak” anlamındaki ka’b kökünden gelen kabe “küp şeklinde nesne” demektir. Kur’an-ı Kerimde adı iki defa geçen Kabe’ye (Maide; 95,97) bir kısmı yine Kur’an’da yer alan Beyt (Bakara; 125,127,158, Al-i İmran; 96,97, Enfal; 35, Hac; 26, Kueys; 3), Beytullah, el-Beytü’l-atik (Hac; 29,33), el-Beytü’l-haram (Maide; 2,97), el-Beytü’l-muharrem (İbrahim; 37), el-Mescidü’l-haram (Bakara; 144,149,150, Maide; 2, Tevbe; 7,19,28), el-Beytü’l-mamur (Tûr;4), el-Meş’arü’l-haram, Beniyye, Devvare, Kâdis, Kible, Hamsa, Müzhep gibi çeşitli isimler de verilmiştir; halk arasında daha çok Kabe-i Muazzama tabiri kullanılmaktadır.

Mekke şehrindeki Mescid-i Haram’ın ortasında bulunan Kabe yaklaşık 1,5 m. genişliğindeki temeller üzerine inşa edilmiştir. Dıştan dışa 10,70-12 m. ölçüsünde ve 15 m. yüksekliğinde olan duvarlar 1,25 m. kalınlığındadır.

Kabe’nin merkezinden dört köşesine (rükn) çekilecek hatlar yaklaşık olarak dört ana coğrafi yönü gösterir. Bunlardan doğu yönünü gösteren köşeye Rûkn-ü hacrî’l-esved, güneyi gösteren köşeye Rûkn-ü yemânî, batıyı gösteren köşeye Rûkn’ü garbî (Rûknü’ş-şâmî), kuzeyi gösteren köşeye de Rûkn’ü irâkî denilir.

Doğu köşesinde yerden 1,5 m. yükseklikte, gümüşten bir muhafaza içinde tavafın başlangıç ve bitiş noktasını belli eden Hacerü’l-esved bulunmaktadır. Kuzeydoğu duvarında Hacerü’l-esved’e 2 m. mesafede ve yerden 1,92 m. yükseklikte Kabe kapısı, kuzeybatı duvarının önünde de iki ucu Rûknü’ş-şami ve rûkn-ü iraki’den 2

¹⁶⁴ Işık, a.g.e., s. 288.

¹⁶⁵ İrfan Yücel, *Hac Rehberi*, TDV Yayınları, Ankara, 1988, s. 19.

m. kadar mesafede olan ve “hatim” denilen yarım daire şeklinde, 1,31 m. yüksekliğindeki duvarla çevrili hicr bulunmaktadır. Hacerü’l-esved ile Kabe kapısı arasında kalan 2 metrelik kısma “mültezem”*, Rük-n-ü yemani ile batı duvarı üzerindeki Haccac tarafından kapatılan kapı arasında kalan kısma da “müstecar” denilir.

Kabe’nin ilk defa ne zaman ve kimin tarafından yapıldığı hususunda ihtilaf vardır. Kur’an-ı Kerim’deki Kabe ile ilgili ayetlerden¹⁶⁶ Kabe’nin Hz. İbrahim’den öncede var olduğu, ancak yıkılıp uzun zaman içinde yerinin kaybolduğu ve Hz. İbrahim tarafından bulunarak yeniden yapıldığı anlaşılmaktadır. Fakat Hz. İbrahim’den önce kimin tarafından inşa edildiği hususunda Kur’an’da herhangi bir bilgi yoktur. Bununla birlikte bazı kaynaklarda ilk yapanların Hz. Adem yahut oğlu Şit, hatta onlardan önce melekler olduğuna dair birçoğu israiliyat kaynaklı, mübalağa ve efsane unsurlarıyla süslü, bir kısmı da sembolik anlamlar taşıyan rivayetler yer almaktadır.^{167**}

c. İhram: Sözlükte “haram etmek, kendini mahrum bırakmak” anlamına geldiği gibi, “tazim edilmesi gereken zamana veya mekana girmek ve bunlara saygı duymak” anlamına da gelir. İlmihal dilinde ise, Hac veya umre niyetiyle, diğer zamanlarda helal olan bir kısım davranışları, kişinin kendisine belirli bir süre için haram kılması demektir. İhrama giren kişiye “muhrim” denir.

İhram yasakları:

Vücutla ilgili Yasaklar: Saç veya sakal tıraşı olmak, bıyıkları kesmek, vücudun diğer yerlerindeki kılları koparmak, tırnak kesmek, süslenmek maksadıyla saç ve bıyıkları yağlamak, boyamak, saçlara jöle sürmek, kadınların oje ve ruj kullanması, vücuda güzel kokular sürmek, kokulu sabun kullanmak yasaktır.

Giyim ve giyim eşyası ile ilgili yasaklar: Bu yasaklar sadece erkeklere yöneliktir. Kadınlar normal elbiselerini giyerler, sadece ihram süresince yüzlerini

* Kucaklaşma yeri demektir. Mekke’yi terkedecek olan hacı Kabe’ye gelerek veda tavafı yaptıktan sonra mültezem duvarına yaslanıp veda eder ve tekrar hacca gelebilmesi için dua ve niyazda bulunur. (Hamidullah, a.g.m., s. 157)

¹⁶⁶ Bkz. Bakara, 125-127; İbrahim, 27; Hac, 26.

¹⁶⁷ Sadettin Ünal, “Kabe”, DİA, C.24, s. 14-16.

** Bu konu ile ilgili rivayetler için bkz. Hamidullah, a.g.m., s. 124-126; A. J. Wensinck, “Kabe” İslam Ansiklopedisi, MEB Yayınları, s. 11-12.

örtmezler. Dikişli elbise ve iç çamaşırı türü giyim eşyası giymek, başı ve yüzü örtmek, takke ve benzeri şeyleri giymek, eldiven, çorap ve topukları kapatan ayakkabı giymek yasaktır.

Erkekler ihram süresince yün, pamuk veya ketenden hazırlanmış beyaz renkli giysiyi giyerler. Bu giysi iki parçadan oluşur. Belden aşağı sarılan parçaya izar, omuzlardan itibaren vücudun üst kısmını örten parçaya ise rida denir.

Cinsel konularla ilgili yasaklar: Cinsel ilişki ve genelde cinsel ilişkiye götüren öpme, oynaşma, şehvetle tutma gibi davranışlarda bulunmak, şehvi duyguları tahrik edici sözler söylemek yasaktır.

Av Yasağı: Gerek Harem bölgesi içinde, gerek dışında eti ister yensin ister yenmesin her türlü kara avını avlamak, avcıya avını göstermek ve avlanmasına yardımcı olmak, av hayvanlarına zarar vermek yasaktır.

Deniz hayvanlarının avlanması yasak olmadığı gibi tavuk ve evcil hayvanların kesilmesi de ihramlıya yasak değildir.

Harem bölgesi ile ilgili yasaklar: Mekke şehri ve etrafındaki harem denilen bölgedeki hayvanların avlanması, bitkilerin kesilmesi veya koparılması ister ihramlı, ister ihramsız, herkes için yasaktır.

Yapılması günah olan ve başkalarına zarar veren konulardaki yasaklar: Taatten ayrılıp haram fiilleri yapmak (Füsûk), Başkalarıyla tartışmak, hakaret ve kavgaya etmek (Cidal).

Normal zamanlarda helal olan bazı fiiller ihramlı için yasak hale gelir. Kılık-kıyafet, cinsel hayat ve avlanmayla ilgili olmak üzere üç grupta toplanabilecek bu yasakların ihlali, yasağın çeşidine göre değişen cezaları gerektirir. Bu cezalar kurban kesmek, sadaka vermek ve oruç tutmaktan ibarettir.

İhram niyet ve Telbiye ile olur. Niyet hac veya umre yapmaya karar vermek ve hangisini yapacaksa onu belirlemektir. Niyet ederek ihrama giren hacıların telbiye

duasını okumaları gerekir. Telbiyeyi ihrama girerken bir defa söylemek farz, zaman zaman yüksek sesle tekrarlamak ise sünnettir.

Telbiye duası şu şekildedir: *“Lebbeyk Allâhümme Lebbeyk, Lebbeyke lâ şerîke leke lebbeyk, İnnel-hamde ve’n-ni’mete leke ve’l-mülk, Lâ şerîke lek.”* (Anlamı: Davetine sözüm ve özümle geldim Allah’ım, emrin baş üstüne. Davetine sözüm ve özümle geldim ey ortaksız olan sen! Emrin baş üstüne. Hamd senin, nimet senin, mülk de senin. Ortağın yoktur senin.)

İhrama girme yerleri: Kur’an-ı Kerim’de Mekke şehri “harem” yani saygıya layık” sözüyle vasıflandırılmıştır. Saygı gösterilmesi gereken bu kutsal mekanları sırasıyla “Harem”, “Hill”, “Afak” denilen, sınırları belli mekanlar kuşatır.

Harem Bölgesi: Mekke ile etrafında, bitkileri koparılmamak ve av hayvanlarına zarar verilmemek üzere belirli sınırlar içindeki emniyetli bölgedir. Bu bölgede oturanlara Mekki denir. Sınırlarını Cibril’in rehberliğinde Hz. İbrahim belirlemiş, sınırları gösteren işaretler daha sonra Hz. Peygamber tarafından yenilenmiştir. Sınırları gösteren işaretlerin bulunduğu yerler; Ten'im, Cirane, Aşair, Seniyyetülcebel, Edatü Libn, Batn-ı Nemire'dir.

Mekkeliler hac için Harem bölgesi sınırları içinde; umre için ise Hill bölgesine çıkarak ihrama girerler. Mekke olmayan kişiler umre yapıp ihramdan çıktıktan sonra, yeniden ihrama girmek istediklerinde, aynı şekilde Harem dışına çıkarak ihram giymek durumundadır.

Hill Bölgesi: Harem bölgesi ile Mikat yerleri arasındaki yerlerdir. Bu bölgede ikamet edenlere Mikatî veya Hillî denir. Mikatîler gerek hac için gerekse umre için Harem bölgesine girmeden bulundukları Hill bölgesinde ihrama girerler.

Afak Bölgesi: Harem ve Hill Bölgelerinin dışında kalan yerlere Afak denir. Afak bölgesinde yaşayanlara ise “afakî” denir. Sınırları beş nokta halinde Hz. Peygamber tarafından belirlenmiştir. Bunlardan her birine “mikat” denir. Bu beş nokta; Zülhuleyfe, Cuhfe, Zatürk, Karnülmenazil, Yelemlem'dir.

Afakiler gerek hac için gerekse umre için, yolları üzerindeki bir mikatta ihrama girerler. Eğer yol üzerinde mikat yoksa , en son, kendilerine en yakın mikatın hizasını geçmeden ihrama girmelidirler.

d. Vakfe: Belirli bir yerde bir süre durmak veya beklemek demektir. Hac'da iki yerde vakfe yapılır: Arafat vakfesi, Müzdelife vakfesi.

Arafat vakfesi, Mekke'nin yaklaşık 25 km. güneydoğusunda Harem sınırları dışında bir bölge olan Arafat'ta yapılır. Arafat vakfesi önemli ve titizlik gerektiren bir rükündür. Çünkü süresi içinde Arafat'ta bulunamayanlar o sene hacca yetişememiş olurlar.

Arafat vakfesi Zilhicce'nin 9. arefe günü güneşin tepe noktasına gelmesinden bayramın ilk günü "fetr-i sadık" denilen tan yerinin ağarmaya başladığı zamana kadar geçen süredir. Vakfenin geçerli olabilmesi için belirtilen süre içinde ister şuurlu, ister şuursuz, ister uykuda, ister uyanık, ister abdestli, ister abdestsiz her ne olursa olsun, bir an Arafat sınırları içinde bulunan, hatta oradan geçen kimse vakfeyi yapmış olur.

Müzdelife vakfesi Arafat ile Mina arasında, Harem sınırları içinde bir bölge olan Müzdelife'de yapılır. Hacıların arefe gününü bayram gününe bağlayan geceyi burada geçirmeleri sünnet, burada vakfe yapmaları vaciptir. Müzdelife vakfesini Kuzeh dağı üzerindeki Meş'ar-i Haram civarında yapmak sünnettir.

Müzdelife vakfesinin zamanı; Hanefilere göre bayramın birinci günü tan yerinin ağarmaya başlamasından güneşin doğmasına kadar olan süredir. Malikilere göre, arefe akşamı güneşin batışından bayram sabahı fecri sadıka kadar olan süre; Şafii ve Hanbelilere göre ise gece yarısından itibaren fecri sadıka kadar geçen süredir. Gece yarısı, güneşin batışı ile fecri sadık arasındaki sürenin ortasıdır.

e. Tavaf: "Bir şeyin etrafında dolaşmak, dönmek" gibi anlamlara gelir. Terim olarak ise tavaf, Kabe'nin etrafında yedi defa dönmektir. Her bir devire "şavt" denir. Yedi şavt bir tavaf olur. Kabenin etrafında tavaf yapılan yere "metaf" denir. Tavaf sadece burada yapılmaz. Mescid-i Haramın içinde olmak şartıyla, daha geniş devir

yapılarak metafin dışından, hatta mescidin üst katlarından Kabe'nin çevresi dolaşılabilir. Fakat harem-i şerif'in dışından dolaşmak tavaf sayılmaz.

Tavafa Hacerül esved'in istilam edilerek başlanır. İstilam selamlamak demektir. İstilam için Hacerül esvede dönülüp namaza durur gibi eller kulaklar hizasına kaldırılıp “Bismillahi Allahuekber” denilerek üzerine konur veya eller arasından Hacerül esved öpülür. Kalabalık dolayısıyla yaklaşamadığı durumlarda, başkalarına rahatsızlık vermemek için uzaktan avuçların içi Kabe'ye çevrilerek eller kulaklar hizasına kadar kaldırılıp “Bismillahi Allahuekber” denilerek, selamlanır. Her şavtta Hacerül esved ve Rüknyemani istilam edilir. Tavaf tamamlanınca mümkünse Makam-ı İbrahim'in arkasında, orada yer yoksa uygun bir yerde tavaf namazı kılınp dua edilir.

Tavaftan sonra sa'y yapılacaksa erkeklerin ilk üç şavtta remel yapması sünnettir. Remel, tavafta kısa adımlarla koşarak ve omuzları silkerek çalımli ve çabuk yürümektir. Remel yapılması gereken tavaflarda ihramın vücudun belden yukarısını örten parçasının bir ucu sağ kolun altından geçirilip, sol omuz üzerine atılarak sağ kol ve omuz ridanın dışında bırakılır. Buna ıztıba denir.

Hacla ilgili olarak “kudüm tavafı”, ziyaret tavafı” ve “veda tavafı” olmak üzere üç tavaf vardır. Umrede yapılan tavafa ise umre tavafı denir.

f. Sa'y: Sözlükte “koşmak, çaba göstermek” gibi anlamlara gelir. Hac ve umre ile ilgili olarak ise; Kabe'nin doğu tarafında bulunan Safa ve Merve adlı iki tepe arasında, Safa'dan başlanıp Merve'de tamamlamak üzere yedi defa gidip gelmeyi ifade eder. Safa'dan Merve'ye gidiş bir şavt ve Merve'den Safa'ya dönüş bir şavt olur. Sa'yin yapıldığı Safa ile Merve arasındaki yaklaşık 350 metrelik mesafeye de “mes'a” denir.

Safa ile Merve tepeleri arasında vadi tabanına inildiğinde , yeşil ışıklı sütunlar arasında, erkekler canlı, çalımli ve süratli şekilde koşarak yürürler. Buna “hervele” denir.

Sa'y tek başına bir nüsük değildir. Mutlaka bir tavafa bağlı olarak yapılır. Ancak bu tavaftan hemen sonra yapılması gerekmez; arada fasıla olabilir. Gerek hac ve gerekse umre için sadece birer sa'y vardır. Sa'yın nafilisi yoktur. Bu sebeple her tavaftan sonra sa'y yapılmaz.

g. Remy-i Cimar: (Şeytan Taşlamak) Mina'da "cemre" adı verilen taş kümelerine ufacık taşlar atmak demektir. Üç adet cemre bulunmaktadır. Bunlar: Küçük Cemre, Orta Cemre ve Akabe Cemresi'dir.

Bayramın birinci günü yalnız Akabe cemresine yedi taş atılır. Bayramın ikinci ve üçüncü günlerinde her üç cemreye yedişer olmak üzere toplam 21 taş atılır. Bu iki günde taş atma zamanı, zeval vaktinden başlayıp ertesi gün fecr-i sadıka kadar olan süredir. Bu iki günde zevalden önce taş atılmaz. Remy-i cimar bayramın dördüncü günü yapılmayabilir.

Her üç cemreye atılan taş sayısı dördüncü günle beraber 70, dördüncü gün atılmazsa 49'dur.¹⁶⁸

3. Hac İbadetinin Menşei

İslam'da hac, diğer dinlerde yapılan hac ibadetinden tamamen farklıdır. Çünkü diğer dinlerde hac, mukaddes kişilerin, kabirleri, eserleri ve binalarını teberrüken ziyaret ve insanın nefesine her türlü meşakkati yüklemekten ibarettir. Bu, İslam'ın katiyen doğru görmediği bir şeydir.¹⁶⁹

İslamî hacda ise belli bir mekan (Kabe), belli bir zaman diliminden ve belli mensekler uygulanarak yapılır.

İslamî haccın temellerini Hz. İbrahim'in hayatında görmek mümkündür. Büyük Peygamber Hz. İbrahim Allah'ı her şeyden çok sevdiğini söylemekteydi. Allah

¹⁶⁸ İlmihal, s. 510-556.

¹⁶⁹ Afif A. Tabbara, *İlmin Işığında İslamiyet*, çev. Mustafa Öz, Kalem Yayınları, İstanbul, 1977, s. 277.

Teala da imtihan için* ondan ihtiyarlık çağlarında doğmuş bulunan oğlundan ayrılmasını istedi. Bu sırada Hz. İbrahim Filistin’de bulunmaktaydı. Bunu üzerine Hz. İbrahim oğlunu ve de karısı Hacer’i yurdundan uzağa çöle götürdü. Bir çok kereler durmayı istediye de Allah onun fasılasız yola devam etmesini istedi. Ta ki istikbalde Mekke’nin kurulacağı çorak bir vadiye gelinceye kadar. Hz. İbrahim, ailesini ve çocuğunu burada bırakma emrini alınca dehşete düştüyse de tereddüt etmeden emredileni yerine getirdi ve Filistin’e ilk karısının yanına döndü.

Kısa zamanda yanlarındaki yiyecek ve içecekler tükenmiş ve küçük yavrucak kurak çölde susuzluktan ağlamaya başlamıştı. Annesi Hz. Hacer civarda bir su izi bulup bulunmadığına bakmak için küçük bir tepeye (Safa tepesi) çıktı. Hiçbir şey göremeyince bu defa aksi istikametteki bir diğer tepeye (Merve tepesi) çıkmak istedi. Hz. Hacer Safa’dan Merve’ye yedi kez gidip geldi. Nihayet neticesiz yedinci koşuşmanın akabinde çocuğuna yaklaştığında Hz. Hacer, susuzluktan ağlayarak durmadan topuklarıyla toprağı eşeleyen oğlunun ayakları dibinde bir kaynağın fişkırdığını gördü. Bu kıymetli su damlalarının kumlar arasında kaybolmasından korkarak kaynağın etrafını bir duvarla çevirdi ve böylece bu kaynak zemzem kuyusu oldu. Allah Teala Hz. İbrahim’in ailesine bahsettiği nimetlerine ilave olarak buraya bir de göçebe kabile gönderdi. Suyu görünce göçebeler Hz. Hacer’den buraya yerleşmek için müsaade istediler. Şükranlarının bir ifadesi olarak da onun ve çocuğun bakımını üzerlerine almayı kabul ettiler.

Birkaç sene sonra Hz. İbrahim karısı ile oğlunu görmeye geldi. O vakit Allah Teala ona şöyle dedi: “Bizi sevdiğini söylediğinde sen (ey İbrahim) gerçekten de samimi isen oğlunu kurban et.” Kur’an-ı Kerim’e göre* bu emir Hz. İbrahim’e rüyada vahyedilmişti. Hz. İbrahim oğlunun fikrini sordu. Oğlu şu cevabı verdi: “Memnuniyetle; Allah’ın emrettiğini yap!” Hz İbrahim oğlunu yakınlardaki Mina’ya götürüp kurban etmeye karar verdi. Bu sırada Şeytan önce Hz. İbrahim’e gelip onu caydırmaya teşebbüs etti. Hz. İbrahim taş atarak Şeytan’ı kovdu. Sonra o Hz. Hacer’e geldi ve bu işe onun mani olmasını istedi. O da aynı şekilde Şeytan’ı taşla kovdu. Bu

* Bakara, 124-129.

* Saffat, 102.

defa Şeytan küçük çocuğa yönelip ona kurban olmayı reddetmesini öğütledi. Ondan da taşla mukabele gördü. Bundan sonra Hz. İbrahim önce kendi gözlerini bir bezle bağladı ve sonra oğlunu yere yatırarak çok sakın bir şekilde bıçağı boynuna sürüverdi. Gözlerinin bağını çözdüğünde bir de gördü ki oğlu sapasağlamdır ve kendisi bir koyunu boğazlamaktadır. Gerçekte ise Allah Teala Hz. İbrahim'in sevgisinde samimi olduğunu görünce Cebrail (a.s.)'e bıçağın altındaki Hz. İsmail'i gökten inen bir koyun ile değiştirmesini emretmişti. Allah** Hz. İbrahim ve soyundan gelenlerin şükran-ı nimet olarak bu kurbanı bundan böyle devamlı kesmelerini emretti.¹⁷⁰

Farklı bir rivayette ise: Hz İbrahim oğlunun ellerini bağlayarak yatırmış, elindeki bıçağı Hz. İsmail'in boynuna vurmuştu ancak bıçak kesmemişti. İkinci üçüncü denemeleri esnasında bir ses duydu. "Allahu Ekber, Allahu Ekber" diyordu. Başını kaldırdığında Cebrail (a.s.)'i yanında semiz bir koç ile inerken gördü. Derhal hamd ve şükür duyguları içinde "Lâ İlâhe İllallâhü Vallâhü Ekber" dedi. Durumu farkedten Hz. İsmail, Allah'a olan minnet ve şükranlarını dile getirerek "Allahü Ekber ve Lillâhil Hamd" dedi.¹⁷¹

İsmail gençlik çağına gelince Allah, İbrahim'e çevredeki insanların toplanıp Allah'a ibadet, zıkr ve şükür edecekleri, bir ibadet mahalli yapmasını emretti.¹⁷² İbrahim ve İsmail eski Beytullah'ın yerine Kabe'yi inşa ettiler.¹⁷³ Ve Kur'an'ın şu ifadeleriyle İnsanları hacca çağırdılar: "*Hani biz İbrahim'e, Kâbe'nin yerini, "Bana hiçbir şeyi ortak koşma; evimi, tavaf edenler, namaz kılanlar, rükû ve secde edenler için temizle" diye belirlemiştik. İnsanlar arasında hacca ilan et ki, gerek yaya olarak, gerek uzak yollardan gelen yorgun develer üzerinde sana gelsinler. Gelsinler ki, kendilerine ait bir takım menfaatlere şahit olsunlar ve Allah'ın kendilerine rızık olarak verdiği (kurbanlık) hayvanlar üzerine belli günlerde (onları kurban ederken) Allah'ın adını ansınlar. Artık onlardan siz de yiyin, yoksula fakire de yedin. Sonra kirlerini gidersinler, adaklarını yerine getirsinler ve Beyt-i Atik'i (Kâbe'yi) tavaf etsinler. Bu*

** Saffat, 107-108.

¹⁷⁰ Hamidullah, "İslam'da Hac", çev. M. Akif Aydın, İTED, C: 8/1-4, İstanbul, 1984 s. 127-128;

¹⁷¹ Bkz. Ahmet Lütfi Kazancı, *Peygamberler Tarihi*, Zaman Kitap Serisi, İstanbul, 1997, s. 232-233.

¹⁷² Allah bu hadiseyi şöyle anlatır: "Hani İbrahim ve İsmail, beytin temellerini yükseltiyorlardı? Ey Rabbimiz, bizim ve hizmetimizi kabul et. Şüphesiz, Sen hakıyla duyan ve görensiz diyorlardı." (Bakara, 127)

¹⁷³ Muhammed Hamidullah, , a.g.m., s. 129

*böyle. Kim Allah'ın hükümlerine saygı gösterirse bu Rabbi katında kendisi için bir hayırdır. Haramlığı size okunanların (bildirilenlerin) dışında bütün hayvanlar size helal kılındı. Artık putlara tapma pisliğinden kaçının, yalan sözden kaçının.**

Hız. İbrahim halkı Kabe-i Muazzama ziyaretine davet ettikten sonra Cebrail (a.s.) gelip kendisine Safa ile Merve'yi ve Harem-i Şerif'in hudutlarını gösterdi. Oralara nişan olmak üzere birer taş dikmesini tavsiye etti. Daha sonra menasik-i haccı öğreterek Mina'ya ve Arafat'a çıkardı. Vakfeden sonra Müzdelife oradan da Mina'ya getirdi. Kurban kestirdi, remy-i cimar ve zebh-i kurban ettirdi.¹⁷⁴

Hız. İbrahim Kabe'nin her yıl ziyaret edilmesini müesseseseleştirdi ve idaresini oğlu Hız. İsmail'e verdi. Hacıların adaklarını atmaları için Kabe'nin içinde kuyu kazdılar. Sonra Hız. İbrahim Filistin'e döndü. Fakat bir çok kereler hem hac hem de ailesini ziyaret için buraya geldi.¹⁷⁵

Daha sonra İshak (a.s.)'ın Mekke'ye gelerek kardeşiyle görüştüğü ve Kabe'yi tavaf ile hac ettiği rivayet edilmektedir.¹⁷⁶

Hız. İbrahim'den itibaren artık bütün peygamberler Kabe'yi ziyaret için gelmişlerdir. Bunların içerisinde Hız. Musa ve Harun da vardır.¹⁷⁷

4. Hac İbadetinin Amacından Sapışı ve Cahiliye Haccı

Hız.İbrahim'den birçok nesiller geçtikten sonra Huzâa kabilesinden Yemenli göçebeler Mekke'yi zaptettiler ve eski sakinlerini (Amalika'nın kolları İyad, Katura, Cürhüm) kovdular. Cürhümiler Mekke'yi terk ederken zemzem kuyusunun izlerini ihtimamla sildikleri gibi Hacerü'l Esved'i de sakladılar. Fakat bir Huzâalı kadın bu son hadiseye şahit oldu ve bundan istifade etmek istedi. İsmaililer harp esnasında tarafsız kaldıkları için onlara dokunmadılar. Fakat Cürhümilerin çıkardıkları Hacerü'l-Esved'i

* Hac, 26-30.

¹⁷⁴ Tahir Olgun, *Müslümanlıkta İbadet Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara, 1998, s. 255.

¹⁷⁵ Hamidullah, *a.g.m.*, s. 132.

¹⁷⁶ Olgun, *a.g.e.*, s. 255.

¹⁷⁷ Hamidullah, *a.g.m.*, s. 132.

vererek İsmaililerden Kabe'nin nezaretinin bundan böyle kendilerine ait olması imtiyazını aldılar.

Putperestlik Huzâalılar devrinde başlamıştı. Kabe ve hac ile ilgili birçok mekana put yerleştirildi.¹⁷⁸ İslam'ın henüz ortaya çıktığı sırada Kabe'ye yapılan hac, putperest-müşrik geleneklerle birlikte, onlarla katışık olarak mevcut bulunuyordu.¹⁷⁹

Hicaz ve Mekke halkının Kabe'ye büyük önem verişinin sebebi, buranın hac mevsimlerindeki ticari durumu idi. Hac ve ticaret için Arap yarımadasının bir çok yerlerinden bir sürü halkın Mekke'ye ve yakınlarına üşüşmeleri Mekkelileri yarımada halkının, imtiyazlı ve adil saymalarına sebep oluyordu.

Cahiliye çağı denen İslamiyet'ten önceki zamanlarda, haram aylarında (Zilkade, Zilhicce, Muharrem ve Recep ayları) Ukaz, Zül-Mecaz, ve Mecenne'de panayırlar kurulurdu. Her sene Zilkade ayının başında Ukaz panayırı kurulur, yirmi gün devam ederdi. Halk yarımadanın her tarafından, hatta bazen İran ve Bizans'tan buraya akın akın gelir, mallarını satar, ihtiyaçlarını satın alırdı. Buradan 20 Zilkadede Mecenne panayırına gidilirdi. Bu panayır 20 Zilkadeden 30 Zilkadeye kadar sürer, bu panayır da sona erdikten sonra Zül-Mecaz panayırına gidilir, burada Zilhicce ayının başından onuncu gününe kadar kalınır, 10 Zilhiccede Mekke'de toplanılır, Kabe tavaf edilir ve hac ödevi yerine getirilirdi.

Araplar cahiliye çağında, yılın dört ay süren haram aylarında savaş ve kavga etmeden kendi işleri ile veya ticaretle uğraşırlardı. Ancak bu kadar süre savaşız ve kavgasız durmaya tahammül edemiyorlardı. Bu durumun farkına varan Kinane kabilesinden Kalemme adında biri bir hac mevsiminde halka "Ey Araplar! Tanrınız bu sene Muharrem ayını size helal edip onun yerine haramlığını Sefer ayına bıraktı yollu hutbe okudu. Bu hutbeyi ertesi yılda tekrarladı. Onun bu teklifi, oradaki bütün Araplarca kabul edildi. Böylece haram aylarının istenilen şekilde değiştirilmesi adet haline geldi.

¹⁷⁸ Hamidullah, *a.g.m.*, s. 132-133.

¹⁷⁹ Hamidullah, *a.g.m.*, s.135.

Cahiliye çağında bu haram aylarının yerlerini değiştirme işinden başka, bir de, hac mevsiminin değişmez, ılık ve meyvelerin bol olduğu bir zamana denk getirilmesi ve hiç değiştirilmeden hep bu zamanda yapılması teşebbüsü vardır. Bu, kameri aylara göre hesaplanan yılın, güneş yılına çevrilmesi demek oluyordu. Bu iş için her kabileden bir kişi seçilip görevlendirildi. Bunlar, hac mevsimini sabit ve uygun bir zamana koydular; fakat kameri aylara göre hesaplanan yıl, güneş yılından on iki gün kadar eksik geldiğinden hac mevsimleri gittikçe haram aylarının dışındaki aylara denk gelmeye başladı. Bu defa halk arasında kullanılan kameri ay yılını güneş yılına uydurmak için, bazen iki bazen üç yılda bir, Arapların kullandığı kameri aylara bir ay ekleyip yılı, on üç ay hesap etmeye başladılar.

Panayır yerlerinde işler bittikten sonra hac yapmak için Mekke bölgesine gelindiğinde hacca başlamak için izin almak gerekiyordu. Bu izni Kudaa kabilesinden biri verirdi. Bu izni ilk defa vermeye başlayan kişi: Mudar oğlu İlyas oğlu Tabiha oğlu Udd oğlu Murr oğlu Gavs idi. Gavs'tan sonra bu görevi onun soyundan gelenler aldılar. Onun soyundan gelenlere Sufeliler adı verilmiştir. Sufeliler, Arafat dağından hacca başlama iznini verirler, Mina tepesinden aşağıya inmeye de müsaade ederlerdi. Güneş batmaya yüz tuttuğu zaman kalkar, taşlamaya başlar, halk da arkasından taşlardı. Taşlama işi bittikten sonra Mina tepesinden inişte ise bütün Sufeliler geçtikten sonra halk da arkalarından giderdi. Müzdelife'den inme iznini de bir başka kabile, Advan kabilesi verirdi.

Keza ihram'a girdikten sonra dam altında ve gölgede oturmazlardı. Şehirli olanların eve, bedevi olanların bir şey almak için çadıra girmelerine ihtiyaç olursa evin arka tarafını delmek, yahut üstünden atlamak suretiyle girip çıkarlardı.

Kureyşliler kendilerini Hz. İbrahim'in soyundan olmak, Kabe'ye hizmet etmek gibi nedenlerle imtiyazlı görüyorlardı. Bu imtiyazlarından dolayı onlara Hums denilirdi. İşte bu düşünceden dolayı, Arafat'a gitmezler hacıları Müzdelife'de beklerlerdi.

Kureyşliler daha sonraları hakları olmayan bir takım hükümler ortaya attılar: Humslular ihramda bulundukları müddetçe çökelek ve kızarmış yağ yememelidirler,

yünden yapılmış çadırlara girmemelidirler. Eğer güneşin sıcağından korunmak isterlerse ancak deriden yapılmış çadırlarda barınmalıdırlar.

Hacılar Mekke'de şehir sakinlerinin evlerinde ikamet ederler ve onlara buna karşılık bazı hediyeler verirlerdi. Bu yabancı hacılar Kabe'yi eski elbiseleriyle tavaf edemezlerdi. Ya Mekkelilerden, bedeli mukabilinde elbiseler alırlar veya hiç kullanılmamış bir elbiseyle tavaf yaparlardı ki bu elbiseler sonunda Kabe'nin önünde çürümeye terk edilirdi. Bu iki şıktan birini seçemeyen fakir veya cimri insanların bu menasiki çırlıçiplak yerine getirmeleri gerekirdi. Kadınlar ise üzerlerinde yalnız yukarıdan aşağı yırtmaçlı olan bir gömlek ile tavaf ederlerdi. Ayrıca harem bölgesi dışından gelenler, bu bölgeden harem bölgesine yanlarında getirdikleri yemekleri yiyemezlerdi.¹⁸⁰

5. Hz. Peygamber'in Veda Haccı

İslam'da hac hicretin 9. senesinde farz kılınmıştır. Fakat Hz. Peygamber'in hicretinden önce de umre ve hac yaptığı, ve hac mevsimlerinde gelen kabileler arasında dolaşip kendilerini imana davet ettiği malumdur.^{181*}

Hicretten sonra ise veda haccından önce üç kez umre yapmıştır. Bunlar: Hudeybiye senesi, Hudeybiye yılını takip eden kaza senesi ve Cirane senesidir.¹⁸²

Hz. Peygamber sırf Müslümanların iştirak ettiği bir haccı ömründe bir kez yapabilmıştır.¹⁸³

¹⁸⁰ Neşet Çağatay, *İslam Dönemine Dek Arap Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara, 1989, s. 113-117; Olgun, a.g.e., s. 255-263; Kısmen Bkz. Hamidullah, a.g.m., s. 135-137.

¹⁸¹ Olgun, a.g.e., s. 263.

* Ahmed Zeyni Dahlan'ın Es-Siretün-Nebevi'inde Hz. Peygamber'in risaletten sonra ve hicretten önce on defa hacceylediği yazılıdır. Yine Seyyid Dahlan Zerkani'nin Mevahip şerhinde Hz. Peygamber'in Mekke'de iken haccı hiç terk etmediğini, İbnü'l-Esir'in de Mekke'de İken her sen hac ederdi, malumatını verdiğini naklediyor. (Olgun, a.g.e., s. 263-264); İbn Esir'den Naklen, Zekai Konrapa, *Peygamberimiz İslam Dini ve Aşerei Mübeşşere*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1999, s. 433.

¹⁸² Olgun, a.g.e., s. 265; İbrahim Canan, *Hadis Ansiklopedisi*, 5.cilt, s. 117-118.

Hicretin 9. senesinde Haccın farz kılınmasından sonra Hz. Peygamber Hz. Ebu Bekir başkanlığında bir hac kafilesini Mekke'ye gönderdi. Ancak hacılar arasına Arabistan'ın çeşitli bölgelerinden gelen münkirler de karışmıştı. Hz. Peygamber Medine'den Hz Ali ile bir beyanname göndererek artık hiçbir münkirin Kabe'ye putperestliğini ifa maksadıyla yanaşamayacağını ilan etti.** Ve Kabe bundan böyle vahdaniyet dininin ibadetlerine tahsis edilmiş oldu.¹⁸⁴

Hicretin 10. senesinde Hz. Muhammed Mekke'ye giderek hac farızasını ifa etti. Haccın günümüze kadar değişmeyen kaide ve esaslarını tespit etti.¹⁸⁵

Araplar öteden beri hac mevsimini dört mevsimden işlerine gelene bırakıyorlardı. Bu suretle, Hac mevsimi değişmiyor fakat aylar yer değiştiriyordu. Bu şekilde, haram ayları, helal aylar yerine geçmiş oluyordu. Hac ayı (Zilhicce) da , her sene on bir ay (?) sonraya bırakıldığı (yani nesi' yapıldığı) için, hakiki hac ayı olan zilhiccenin dokuzuncu günü, ancak otuz üç senede bir defa, esas kendi yerini buluyordu. Nitekim, Hicretin onuncu yılı zilhiccesi, asli yerine gelmişti.

Tevbe Sûresinin 37. ayetinde nesi yapmak yasaklanmaktadır. Resul-i Ekrem hac ibadetini hicretin 10. senesine bırakarak haccın hakiki zamanını tespit etmiş oldu.¹⁸⁶

Hz. Peygamber zilhicce ayının dördüncü Pazar günü Mekke-i Mükerrreme'ye gelerek Kabe'yi tavaf etti ve ardında sa'y etti. İhramdan çıkmadan Zilhicce'nin sekizinci gününe (Terviye) kadar burada kaldı. Terviye günü Mina'ya hareket etti. Öğle, ikindi, akşam, yatsı ve arefe günü sabah namazlarını Mina'da kıldı. Arefe günü sabah erkenden Arafat'a hareket etti ve Nemire bölgesine yerleşti.

¹⁸³ İhsan Süreyya Sırma, *İslami Tebliğin Medine Dönemi ve Cihad*, Beyan Yayınları, İstanbul, 1997, s. 168.

** Tevbe sûresi nazil olunca Resulullah Allah'ın emirlerini hacdaki insanlara tebliğ etmesi için Hz. Ali'yi görevlendirdi. Hz. Ali hac kafilesine ulaşarak Hz. Ebu Bekir'e durumu arz etti. Hz.Ebu Bekir'in "Resûl-i Ekrem seni emir olarak mı, yoksa, memur olarak mı gönderdi" sorusuna "memur olarak" cevabını verdi. Bayramın birinci günü Akabe cemresi yanında ayağa kalkarak kendisinin Peygamber tarafından gönderilmiş bir elçi olduğunu bildirdi ve bir hutbe okudu ve sonra bu sûrenin başından 30 veya 40 ayet okuyarak dedi ki: "Dört şeyi tebliğe memurum: 1.Bu yıldan sonra Kabe'ye hiçbir müşrik yaklaşmayacak, 2. Hiç kimse çıplak olarak Kabe'yi ziyaret etmeyecek, 3. Müminden başkası cennete giremeyecek, 4. Müşrik kabileler tarafından bozulmamış anlaşmalar, anlaşma sûresinin sonuna kadar yürürlükte kalacak."(Kur'an-ı Kerim meali; tevbe suresinin başındaki açıklama) ;Konrapa, a.g.e., s. 436-438.

¹⁸⁴ Hamidullah, a.g.m., s. 139;Konrapa, a.g.e., s. 434.

¹⁸⁵ Hamidullah, a.g.m., s. 139.

¹⁸⁶ Konrapa, a.g.e., s. 435-436.

Burada öğle vaktinden biraz sonra meşhur üç hutbesinden ilkini irâd etti. Hutbeden sonra ikindi vaktinde öğle ve ikindi namazlarını cem' ederek iki kametle kıldı. Ardından Cebelü'r- rahme'nin alt tarafındaki Mevkîf'e gelerek güneş batıncaya kadar vakfe yaptı.

Güneş batmak üzere iken, kendisine gönderilen bir bardak sütü içti. Böylece o gün oruçlu olmadığı iyice anlaşılmış oldu.

Güneş battıktan sonra Arafat'tan Müzdelife'ye doğru hareket etti. Yolda kendisi yavaş yavaş gittiği gibi halkı da yavaş gitmeleri için uyarıyordu.

Müzdelife'ye gelindiğinde yatsı vakti girmişti. Akşam ve yatsı namazlarını yatsı vaktinde cem' ederek iki kametle kıldı. Namazı müteakip de sabah namazına kadar istirahat etti.

Sabahleyin Zilhicce'nin onuncu Cumartesi günü (bayramın birinci günü) şafak söküp tan yeri ağarmaya başlayınca, erkenden sabah namazını kıldı. Namazdan sonra Müzdelife'deki Meş'ari'l- Haram denilen yere gitti ve burada ortalık iyice ağarınca kadar Vakfe'de durdu. Güneş doğmadan Müzdelife'den ayrılıp Mina'ya doğru hareket etti. Yolda Fadl ibn-i Abbas'tan ufak çakıl taşları toplamasını istedi. Akabe cemresi'ne gelerek buraya yedi çakıl taşı attı. İlk taşı atmasıyla Telbiye'ye son verdi. Bunlardan her birini iki parmağı ile tutup atıyor ve her defasında da "Bismillah" deyip Tekbir getiriyordu. Ashab-ı kiram'ına da, "Bu ölçüdeki taşları bu şekilde atınız. Ey insanlar! Din hususunda ifrat etmekten sakınınız, zira sizden evvelki ümmetlerin helak olmasına sebep, dinde ifrat etmeleri olmuştur" buyurdu.

Buradan sonra Mina'ya gelen Hz. Muhammed (s.a.s.) Muhacir-i Kiramın kıblenin sağ tarafına, Ensar-ı Kiramın kıblenin sol tarafına, diğer Müslümanların da karşıda saf saf yer almalarını emretti ve burada veda hutbelerinin ikincisini irâd etti.

İkinci hutbesini bitirdikten sonra Mina'daki kurban kesim yerine gelerek kendisi ve ailesi için hazırlanan yüz deveden altmış üçünü kesip kurban etti. Geriye kalan kısmını da Hz. Ali'ye kurban edilmek üzere havale etti.

Kurban edilen hayvanların her birinin etlerinden birer parça alınarak bir kaba konulup pişirildi. Hep beraber yediler ve suyundan içtiler.

Hz. Muhammed (s.a.s.) kurban kesim yerinden ayrılarak Mina'da tıraş olma mahalline geldi. Tıraş olarak ihram'dan çıktı. Ardından Mina'dan ayrılıp Mekke'ye hareket etti.

Mekke-i Mükerrerme'ye gelen Hz. Muhammed (s.a.s.) Kabe'yi tavaf ederek Ziyaret Tavafı'nı yaptı. Öğle namazını orada kıldı. Oradan ayrılarak zemzem kuyularına gitti ve zemzem suyundan içti.

Bundan sonra Harem-i Şerif'ten ayrılarak tekrar Mina'ya gitti. Bayramın ikinci, üçüncü ve dördüncü günleri burada kaldı. Her gün ikindi vakti sırasıyla Küçük, Orta ve Akabe Cemrelerine yedişer taş attı.

Hz. Peygamber bayramın ikinci günü Nasr sûresinin nüzûlünü duyan halkın toplanması üzerine veda hutbelerinin üçüncüsünü irâd etti.

Bayramın dördüncü günü (Yevmü'n- Nefr = Dağılma Günü) Mina'dan hareket etti ve geceyi Muhassab (=Ebtah) denilen yerde geçirdi. Ertesi gün Mekke-i Mükerrerme'ye gelerek güneş doğmadan Veda tavafını yaptı.¹⁸⁷

Hz. Peygamber, veda haccında bütün müslümanlara haccın her türlü menasik'ini bizzat kendisi yaparak göstermiş¹⁸⁸ bu şekilde cahiliye çağından gelen yanlışlıkları da bertaraf etmiştir. O, bu hutbelerinin bir yerinde "Bütün cahiliye geleneklerini ayaklarımın altında çiğniyorum" demiştir ki bu, eskinin boş inançlarını, boş ve uydurma geleneklerini kaldırdığının Araplara bildirilmesi demektir. Böylece onları eskinin anlamsız inançlarından koparmıştır.¹⁸⁹

¹⁸⁷ Veda haccı ile ilgili geniş bilgi için bkz. Celalettin Karakılıç, "Hz. Muhammed (a.s.)'in Veda Haccı", Diyanet Dergisi, C:X/1, Ankara, 1972, s. 19-27; Olgun, a.g.e., s. 295-339; Asım Köksal, *İslam Tarihi*, Şamil Yayınevi, C: 17, İstanbul, Tsz., s. 219-323.

¹⁸⁸ Celalettin Karakılıç, a.g.m., s. 27.

¹⁸⁹ Çağatay, *Başlangıçtan Abbasilere Kadar (Dini, İctimai, İktisadi, Siyasi Açidan) İslam Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara, 1993, s. 272.

6. Hac İle İlgili Fıkhi Hükümler

İslam'ın, çeşitli hikmetlere, dünya ve ahirette elde edilecek faydalara bağlı olarak getirdiği ibadetler, mal ve beden ile yapılışı bakımından üç gruba ayrılmıştır: Namaz gibi yalnız beden ile yapılanlar, zekat gibi yalnız mal ile yapılanlar ve hac gibi hem beden, hem de mal ile yapılanlar. Bazı müelliflere göre mal, hac için farz olmasının bir şartıdır, malı yeterli bulunup hac farz olunca kişi bunu malı ile değil, bedeni ile yerine getirmektedir; bu sebeple hac da bedeni bir ibadettir. Ancak ulema ekseriyeti haccın “bedeni-mali” bir ibadet olduğu görüşünü savunmuşlardır.¹⁹⁰

a. Haccın Farziyeti: Hicretin 9. senesinde nazil olan Al-i İmran sûresin 97. ayetteki “Yoluna gücü yetenlerin o evi haccetmesi, Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır” ifadesi ile hac ibadeti farz olmuştur.

Haccın farziyeti Kur'an ayetleriyle sabit olduğu gibi Peygamberimizin sünneti ile de sabittir.

Haccın farziyetini bildiren yukarıdaki ayetin nüzulünden sonra Rasulullah (s.a.s): “Ey insanlar, size hac farz kılındı. Haccedin” buyurmuş Hz. Peygamberi dinleyenlerden Akra b. Habis adında bir sahabi: “Her sene mi Ya Rasulullah?” diye sorunca, Rasulullah s.a.s “Evet deseydim senede bir kez size farz olurdu. O zaman siz onu yerine getiremezsiniz. Hac bir keredir. Fazla yapan nafile işlemiş olur” buyurmuştur.

Yine Peygamberimizin “İslam beş temel üzerine bina kılınmıştır: Allah'tan başka ilah bulunmadığına ve Muhammet'in Allahın Rasulü olduğuna şahadet etmek; Namaz kılmak; Zekat vermek; Haccetmek; Ramazan orucunu tutmak.” hadisi de haccın farziyetini göstermektedir.¹⁹¹

b. Haccın Şartları: Hac ile ilgili şartlar haccın farz olmasının, edasının ve sıhhatinin şartları olmak üzere üç grupta ele alınır.

¹⁹⁰ Hayrettin Karaman, *İslam Işığında Günün Meseleleri*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2001, s. 26.

¹⁹¹ Tahir Olgun, *a.g.e.*, s. 287; Musa K. Yılmaz, “*Haccın Hikmetleri*”, *Diyanet Dergisi*, c:XXVI/3, Ankara, 1990, s. 48.

i. Haccın Farz Olmasının Şartları:

1. Müslüman olmak.
2. Akıllı olmak.
3. Ergenlik çağına ulaşmış olmak.
4. Hür olmak.
5. Zaruri ihtiyaçlar dışında hacca gidip dönünceye kadar, kendisinin ve bakmakla yükümlü olduğu kimselerin sosyal durumlarına uygun, normal geçimlerini sağlayacak maddi güce sahip olmak.
6. Yolculuk ve diğer masrafları karşılayacak maddi imkana sahip olmak.
7. Vakit. Yukarıdaki şartları haiz olarak, hac farizasını eda edebilecek bir vakte erişmiş olmak.

Bir kimseye haccın farz olması için, yukarıdaki şartların eksiksiz bulunması gerekir. Bunlardan biri eksik olduğunda, o kimsenin bizzat haccetmesi farz olmadığı gibi, yerine bir başkasını bedel göndermesi veya bedel gönderilmesini vasiyet etmesi de gerekmez. Ancak, bu şartlar eksiksiz gerçekleştiği halde hacca gitmeyi geciktirir de daha sonra imkan bulamazsa, yerine bedel göndermesi veya bedel gönderilmesini vasiyet etmelidir.

ii. Haccın Edasının Şartları:

1. Vücutça sağlıklı olmak. Hac yolculuğuna dayanamayacak derecede hasta veya yaşlı olmamak.
2. Yol güvenliği.
3. Arızı bir engelin bulunmaması. Tutukluluk veya yurt dışına çıkma yasağı gibi yolculuğa çıkmayı engelleyen bir durumun hac mevsimine denk gelmesi.
4. Kadınlara özel İki Şart.

Bunlardan birincisi, kadınların tek başlarına uzun mesafeli yolculuklara çıkma yasağından kaynaklanan “yanlarında eşlerinin veya mahremlerinin bulunması” şartıdır.*

İkinci şart ise boşanma iddeti veya vefat iddeti beklemekte olan kadınlara ilişkin olup “beklemeleri gereken süreyi tamamlamış olmaları”dır.

Bu şartlar eksiksiz gerçekleşmediği takdirde , bizzat kendilerinin haccetmeleri farz olmaz; yerlerine bedel göndermeleri, veya ölümlerinden sonra kendileri adına bedel gönderilmesini vasiyet etmeleri gerekir.

iii. Haccın Sahih Olmasının Şartları

1. Müslüman ve akıllı olmak
2. Hac yapmak niyetiyle ihrama girmek.
3. Belirli zaman. Haccın farzlarını özel vakitlerinde yapmak.
4. Belirli mekan. Haccın farzlarını belirlenmiş mekanlarda yapmak.¹⁹²

c. Haccın Farzları, Vacipleri, Sünnetleri:

Hanefilere göre haccın İhram, Arafat Vakfesi ve Ziyaret Tavafi olmak üzere üç farzı vardır. Hac, bu farzların sıraya uygun olarak yerine getirilmesiyle eda edilir. Hanefi fakihleri bunlardan ihramı şart diğerlerini rükûn yani aslî unsur olarak kabul ederler. Malikilere göre bu üç farzın yanında sa'y da farzdır ve dördü birden haccın rükûnlerini oluşturur. Şafiîlere göre ise bu dört farzın yanında saçları kısaltmak veya tıraş etmek de farz kabul edilmiştir. Hanefiler'de ise değişik bazı görüşler ileri sürülmüştür. Bunlardan birine göre haccın rükûnleri Arafat vakfesi ve ziyaret

* Hanefi mezhebinde, yanında eşi veya bir mahremi olmaksızın kadınların , dinen sefer sayılan bir mesafeye yolculuk etmeleri caiz değildir. Şafii mezhebinde ise yol emniyeti ve kadınların güvenliği esas alınmış, güvenliği sağlayacak şekilde üç kadının hatta kendini güvende hissediyorsa bir kadının tek başına yola çıkması caiz görülmüştür.

¹⁹² İrfan Yücel, *Hac Rehberi*, TDV Yayınları, Ankara, 1988, s. 41-43; Salim Ögüt, “Hac”, *DİA*, s. 389-391; İlmihal, s. 518.

tavafından ibaretken bir diğetine göre ihram da rükûnler arasında yer alır. Başka bir görüş bunlara sa'y'i de ilave eder ve rükunleri dörde çıkarır.

Hanefi mezhebine göre haccın vacip sayılan birtakım menasiki daha vardır ki bazıları şunlardır: 1. Mekke'ye geliş istikametlerine göre belirlenen yerlerde veya buralara gelmeden önce ihrama girmek. 2. Safa ile Merve tepeleri arasında sa'y etmek. 3. Arafat'tan Müzdelife'ye hac emirinden sonra hareket etmek. 4. Müzdelife'de vakfe'de bulunmak. 5. Arefe günü akşam ve yatsı namazlarını Müzdelife'de yatsı namazının vaktinde cemederek kılmak. 6. Cemrelere taş atmak (şeytan taşlamak). 7. İhramdan çıkmak için saçları tıraş etmek veya kısaltmak. 8. Mekkeli olmayan veya Mekkeli hükmünde sayılmayanların veda tavafı yapmaları.

Yapılması sevap olmakla birlikte terkedilmesi herhangi bir cezayı gerektirmeyen hacla ilgili bir takım menasik daha vardır. Sünnet kabul edilen bu menasikin eda edilmesi hac ibadetinin kamil bir şekilde yerine getirilmesini sağlar. Haccın asli sünnetleri şunlardır: 1. Kudüm tavafı. 2. Hac hutbeleri.* 3. Arefe'den bir gün önce sabah namazından sonra Mina'ya gitmek ve geceyi orada geçirip arefe günü sabah namazı ile birlikte Mina'da beş vakit namaz kılmak. 4. Bayram gecesini Müzdelife'de geçirmek. 5. Bayram günlerinin gecelerini Mina'da geçirmek.** 6. Hac menasikinin son durağı olan Mina'dan Mekke'ye dönüşte Muhassap (Ebtah) denilen vadide bir müddet dinlenerek öğle ikindi, akşam ve namazlarını kılmak.¹⁹³

d. Umre: Kabe ziyaretinin belli bir zamana bağlı kalmadan gerçekleştirilmesidir. Umre, ihrama girerek tavaf ve sa'y yaptıktan sonra tıraş olup ihramdan çıkmaktan ibarettir.

* Hac ibadeti esnasında hacılara yapacakları ibadetler hakkında bilgi vermek amacıyla hutbe okunur. Zilhicce ayının yedinci günü Mekke'de Harem-i Şerif'te okunan ilk hutbede haccın hükümleri hakkında, arefe günü Arafat'ta Nemire mescidinde ikindi ile cemedilerek kılınan öğle namazından önce Cuma hutbesinde olduğu gibi iki bölüm halinde okunan ikinci hutbede bilhassa arafat vakfesi ve onu takip eden menasik hakkında, Hanefilere göre kurban bayramının ikinci günü, Şafii ve Hanbelilere göre ise birinci günü öğle namazından sonra Mina'da okunan üçüncü hutbede hacılara şeytan taşlama ve Mina'da geceleme hakkında bilgi verilir. Şafii ve Hanbelilere göre müstehap olan dördüncü hutbe bayramın üçüncü günü Mina'da öğle namazının ardından okunur; bu hutbe hacıların bundan sonra yapacakları ibadetlere dairdir. (Salim Ögüt, "Hac", DİA, s. 391-392)

** Hanefiler dışındaki üç mezhebe göre vaciptir.

¹⁹³ Ögüt, "Hac", DİA, s. 391-393.

Hanefi ve Malikilere göre müslümanın ömründe bir defa umre yapması müekked sünnettir. Şafii ve Malikilere göre ise farzdır.

Umre için belirli bir zaman yoktur, her zaman yapılabilir. Ancak, Hanefi Mezhebinde “teşrik günleri” denilen yılda beş gün yani arefe günü sabahından bayramın dördüncü günü güneş batıncaya kadarki süre içinde umre yapmak, tahrimen mekruhtur.

Umre, bulunulan yere göre mikat sınırında veya Harem bölgesi dışında usûlüne göre ihrama girip Kabe’yi tavaf ettikten sonra tavaf namazı kılmak ardından sa’y yaparak uygun bir yerde saçları kısaltmak şeklinde yapılır.¹⁹⁴

e. Yapılışı Bakımından Hac Çeşitleri: Hac ve umre, her biri tek başına yapıla bildiği gibi, aynı yılın hac ayları içinde, ikisi birbirine bağlı olarak da yapılabilir. Hac ayları içinde, hacdan önce umre yapıp yapmamaya, yapıldığı takdirde umre ve haccın ayrı veya aynı ihramla yapılma durumuna göre hac, ifrad haccı, temettu’ haccı ve kıran haccı olmak üzere üç şekilde eda edilir.

i. İfrad Haccı: Hac ayları içinde, hacdan önce umre yapmayıp, sadece hac niyetiyle ihrama girerek hac menasikini eda etmek şeklinde yapılan hacdır. İster mikat sınırı dışında ister içinde ikamet etsin, herkes ifrad haccı yapabilir.

ii. Temettu’ Haccı: Temettu’ haccı aynı yılın hac ayları içinde, umre ve haccı ayrı ayrı niyet ve ihramla yapmaktır.

iii. Kıran Haccı: Kıran haccı her ikisine birlikte niyet edilerek aynı yılın hac ayları içinde umre ve haccı bir ihramla birleştirmektir.

Harem ve Hill bölgelerinde, mikat sınırları içinde ikamet edenlerin Temettu’ ve Kıran haccı yapmaları caiz değildir.¹⁹⁵ Temettu’ ve kıran haccı yapanların hedy kurbanı* kesmeleri vaciptir.¹⁹⁶

¹⁹⁴ İlmihal, s. 547-548.

¹⁹⁵ İlmihal, s. 549; Bkz. Olgun, *a.g.e.*, s. 297-299.

* Kabe’ye ve Harem bölgesine hediye olmak üzere kesilen kurban demektir.

¹⁹⁶ İlmihal, s. 556.

C. Türkiye’de Hac

1. Osmanlı Dönemi’nde Hac

Osmanlı döneminde hacca büyük önem verilmiş, her yıl düzenli bir şekilde ve emniyet içinde hac farızasının yapılabilmesi için bizzat padişahların denetim ve gözetimi altında hac organizasyonları düzenlenmiştir.

Hz. Peygamberden beri süre gelen “Hac Emîri” tayin edilmesi geleneği Osmanlılarda da sürdürülmüş, “Hac Emirliği” “Surre Eminliği”ne dönüştürülmüştür. Surre Emîni’nin hac kervanlarını disiplin ve emniyet altında götürüp getirmesinden başka, Mekke ve Medine’de para ve emanetleri dağıtma, hac süresi içinde yapılacak hac menasikını yönetme, gerektiğinde inzibatı temin için cezaların infazına kadar birçok görevleri vardı.¹⁹⁷

Osmanlı hükümdarları Yavuz Sultan Selim’den itibaren kendilerini “Hadimül Hameyn” olarak vasıflandırmışlardır. Buna binaen kutsal mekanların tamir ve bakımları titizlikle yapılmış, bölge her türlü vergiden muaf tutulmuştur.¹⁹⁸ İrili ufaklı birçok cami, medrese vb. tesisler yapılmış ve bunlar için gelirleri yüksek vakıflar kurularak hacıların dini vecibelerini kusursuz biçimde yerine getirebilecekleri bir ortam oluşturmaya çalışılmıştır.¹⁹⁹ Ayrıca Kabe’nin siyah örtüsü her yıl İstanbul’dan gönderiliyor yine hac mevsiminde Kabe İstanbul’dan gönderilen gül suyuyla yıkanılıyordu.²⁰⁰

Osmanlı padişahlarının en önemli görev ve sorumluluklarından biri, hacıların güvenliğini sağlamaktı. Hac kervanlarına ya bir yeniçeri bölüğü veya tımarlı sipahi birliği eşlik ederdi. Hac kervanının güvenliği için güzergahta bulunan bedevilerle anlaşmalar yapılır onlardan faydalanılırdı. Onlara yaptıkları yardımlar, kafiye getirdikleri su ve yiyecekler için resmi ödeme yapılırdı.

¹⁹⁷ Bayyigit, *a.g.e.*, s. 39.

¹⁹⁸ Bayyigit, *a.g.e.*, s. 42.

¹⁹⁹ Abdülkadir Özcan, “Hac”, DİA, s. 404.

²⁰⁰ Bayyigit, *a.g.e.*, s. 42.

Hacıların güvenli bir yolculuk yapmaları padişahın hakimiyetini de meşrulaştırırdı. Hac kervanına yapılmış ve karşılığını bulmamış her saldırı, hükümdarın hacıların hamisi olduğu gerçeğini tehlikeye düşürebilirdi.²⁰¹

Hacı adaylarının yolculuk esnasında karşılaşılabilecekleri sorunlara tedbirler alınıyor, durumu iyi olmayan hacıların bakımı hac emirinin adamları tarafından karşılanıyordu. Her mola yerinde fakir ve güçsüzler için çadırlar kurulur ve padişah adına sıcak yemek çıkarılırdı. Ayrıca yoksullara zaman zaman nakit para veya giyecek vb. verilir, ölenleri de kefenlenerek defnedilirdi. Fakir hacılara yapılan yardımlar genellikle bu iş için kurulmuş vakıflardan sağlanırdı.²⁰²

Önemli bir mesele de hacıların Mekke’de kalacağı yerlerin hazırlanmasıydı. Genellikle en fakir bir hacı adayının bile hanlardan birine yerleştirilmesi lazımdı. 1556 yılında, geceyi dışarıda veya Mescid-i Haram müstemilatında geçirecek hacı adayları için bir barınak ve güçsüz kimselerin Mescid-i Haram’ı kirletmemeleri için yakın bir yerde hamam yapılması emredilmişti. Hac mevsiminde nüfusu birkaç kat artan Mekke’nin sokaklarının temizliği de önemli bir problemdi. 1577 yılında Mescid-i Haram çevresinde büyük bir temizliğin yapılması zorunlu olmuştu. Divan-ı Hümayundan gönderilen yazılarda halkın çöplerini şehrin dışında bu iş için ayrılmış yerlerde toplamasının sağlanması istenmiştir. Ayrıca hac ibadetinin sağlıklı bir ortamda ve huşû içerisinde yapılabilmesi için birtakım polisiye tedbir alınmak durumunda kalınmıştır. Safa ve Merve arasındaki gidiş gelişi yolu satıcı tezgahlarından dolayı daralmıştı. Osmanlı hükümeti sadece yeni dükkan açılmasını yasaklayabilmişti. Hükümetin mücadele etmek zorunda olduğu bir başka husus da kurulan pazarlarda hacıların paralarını çalan yan kesicilerdi. Zorunlu ihtiyaçlar için gerekli olan pazarın Mescid-i Haram’dan uzak bir yere kurulması emredilmiş, ayrıca yiyecek ve çay gibi şeyler satan geçici dükkanlar da yolları kapatmayacak şekilde açılması için tedbirler alınmıştır.²⁰³

Osmanlılar hac için, kara yoluyla yedi merkezden kafilelerle hareket ederlerdi: Şam, Mısır, Aden, Amman, Lahsa, Basra, Bağdat. Devlet, Şam ve Kafilelerine birinci

²⁰¹ Abdülkadir Özcan, “Hac”, DİA, s. 403.

²⁰² Abdülkadir Özcan, “Hac”, DİA, s. 403-404.

²⁰³ Abdülkadir Özcan, “Hac”, DİA, s. 403-404.

derecede önem verirdi. Mısır kafillesi, bütün Kuzey Afrika Müslümanlarını, Şam kafillesi ise Rumeli, Anadolu, Suriye bölgelerindeki Müslümanları içine alırdı. Hac yolcuları kafilenin hareketine kadar Şam'da toplanmış olurdu. Surre Emîni, İstanbul'dan yola çıkar, yolda kendisine iltihak edenlerle beraber Şam'a gelirdi. Kafîle buradan merasimlerle, tekbir ve tehlillerle yerinden çıkarılan Sancağı Şerifi de alarak 15 Şevval'de hareket ederdi.²⁰⁴

Zor yol şartları, konaklama, hac yolu üzerinde kaleler, hanlar, kervansaraylar ve müstahkem mevkiilerin yükselmesine vesile olmuştu. 1864'e kadar karadan at, katır ve develerle yapılan hac seyahati vapurların (1869'da Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla) ve daha sonra trenin (Hicaz Hattı, 1908) işletmeye girmesiyle hac yolu ve şartları da değişmiştir. 20. asır ile beraber hacılar trenlerle beraber Medine'ye gelmeye başladılar. Vapurlar da Mısır'dan, Süveyş'ten Cidde'ye hacı taşımaya başladılar. Süveyş kanalından geçerek, Anadolu ve Rumeli hacılarının çoğu, deniz yoluyla Cidde'ye gelmeyi tercih ettiler. Ancak Osmanlının Mondros Mütarekesiyle siyasal gücünü kaybetmesi, Hicazdaki İngiliz hakimiyeti- ve Arapların da olumsuz tutumları hacı yapılamaz hale getirmiştir.²⁰⁵

Osmanlı döneminde hacca gidenlerin uğurlanması, dönüşlerinde karşılanması ve tebrik (tehniye) törenlerle yapılırdı.

Hac vazifesini yapmak isteyenler, önce kendilerine yol arkadaşı seçerlerdi, sonra yol hazırlıklarına başlardı. Yiyecekler uzun süre dayanacak şekilde hazırlanır, Yolculukta gerekli eşya ve çamaşırlar tedarik edilirdi. Bineceği gemi ile sözleştikten ve arkadaşı ile gidecekleri günü tayin ettikten sonra götürececek geminin hareket günü yakın ahablara bildirilirdi. Cuma günü olan o gün, yakınları tarafından eşyaları gemiye götürülürdü. Gemide oturup yatacağı yer hazırlanırdı. Yolcu hane halkına veda edip ailesiyle helalleştikten sonra hanesinde uğurlamak için toplanmış yakınları, yolcuyu ortalarına alır, İmam efendi tarafından sağlık ve selametine ve hac vazifesini yerine getirip salimen geri dönmesine ve ailesinin afiyetine dua edilir, hazır olan herkes "Amin" der, şerbetler içilirdi. Diğerlerinden ayrılması için başına Arapların sardığı

²⁰⁴ Bayyigit, a.g.e., s. 40.

²⁰⁵ Bayyigit, a.g.e., s. 43-44.

kefiye ve arkasına yeşil renk bir cübbe giymiş olan yolcu uğurlayanların ortasında olmak üzere haneden hareket edilir, beş-on kişi yüksek “Tekbir” ve “Salavat” getirerek önden gider, diğerleri etrafını alırdı. Yolda bunlara rastlayanlar durarak selametine dua edip kendilerine de böyle bir hacca gitmenin nasip olması temennisinde bulunurlardı. Nihayet iskeleye varılınca yolcu, ahabap ve akrabaların almış olduğu beş-on simidin yarılarını birer akraba ve ahababına verir, diğer yarılarını da kendilerine alıkoyardı. Bundan maksat yarım simitleri yolda yedikçe, kendini onlarla berabermiş gibi hissedeceğini ve akrabalarını unutmayacağını belirtmektir. İskelede yine imam efendi tarafından yüksek sesle selametine dua edilir, geri dönülürdü. Gidişinden üzüntü duyarak gözleri arkada kalmış anlamına gelmemesi için uğurlayanların arkalarına bakmamaları çok dikkatle uyulan bir adetti. Bu arada gemi de artık hareket ederdi.

Hacılar dini usullere göre ihrama girecekleri yere gelince, elbiseler çıkarılır, ihrama gireceği zaman tıraş olunurdu. Tüylerin bir miktarını ailesine yazacağı ilk mektubun içine koyup göndermek de bir adetti. Bu suretle vücudundan bir parçasının evine gelmesi kendisinin de salimen geri döneceğine hayırlı bir işaret sayılırdı.,

Hacca gidenlerden gelen mektuplardan dönüşlerinin yaklaştığı anlaşıncı, tahminen birkaç gün evvelden akrabadan bir-iki kişi nöbetleşe iskeleye iner ve beklerdi. Geldiği gün, zaten dönüşünü beklemekte olan akraba ve ahabaplarına haber verilir ve onlar da iskeleye inerlerdi. Bu arada civar tekkelerden zilsiz defe benzeyen mazhar ile nevbe ve ziller çalınarak, yüksek sesle tekbirler getirilerek, sırtında yeşil cübbe ve başında kafiye sarılı olan hacı çok yavaş bir yürüyüşle hanesine kadar götürülürdü. Kapının önünde herkes toplanmış olduğu halde imam efendi Allah’a şükrederek sağlığının devamına, ailesinin mutluluğuna, tekrar hacca gitmesine, gitmeyenlere de haccın nasip olmasına dualar ederdi. Hazır bulunanlara şerbetler dağıtılırdı. Hacı, birkaç gün istirahat edip yorgunluğunu alması için hanesine bırakılıp dönülürdü.

Hacının dönüşünden önce hanesindekiler gayet iyi cins iç çamaşırlarını, ağır kumaştan entarisini, cübbesini, ayakkabısını hazırlarlar, kudreti yerinde olanlar çok kıymetli kürk alırlardı. Ayrıca hanenin uygun bir odası yeniden tefriş edilir, her şeyleri yenilenirdi. Hacının dönüşünü tebrik için belirlenen kabul gününe, tehniye cemiyeti adı verilirdi. Tehniye cemiyetine gelenlerce hacı hanesi olduğu anlaşılsın diye evin kapısı

da yeşile boyanırdı. Geldiğinin üçüncü günü icap eden akraba ve ahabplar davet edilir, hanımlar iki gün sonra çağırılırdı. Bu cemiyet için ayrılan büyük bir odanın bir tarafına bir masa konur, üzeri âlâ bir top şalla örtülür. Onun üzerine büyük tepsi içinde, özellikle gümüştten, fıçı gibi, altı musluklu ve sehpa üzerine konulmuş zemzemlik yerleştirilirdi; içinde hacının Mekke'den getirdiği zemzem bulunurdu. Etrafına zemzem içmek için ufak boyda kesme billurdan kulplu zemzem bardakları konur, onların etraflarına da ya kıymetli eski madenden veya yine kesme billurdan ufak boyda altı kadar kabın içinde kenarları zihli yeşil çukalar konur ve çukaların üstüne de ödağacı yağı, ıtır yağı, gül yağı, misk yağı ve kalemis yağı dökülürdü. Birkaç tabak içerisinde temiz tülbentler konur sun'i çiçeklerle süslenmiş bir misk yağı takımı da bulunurdu. Kahveleri içine kakule konur, bir büyük dövme kap içinde yalnız şekerden ya da baldan yapılmış şerbetle tavla zarı büyüklüğünde dörder köşe yapılıp fırında kurutulmuş hacı lokumu hazır bulundurulurdu.

Tehniye cemiyeti günü misafirle geldikçe hane halkı tarafından karşılanır, tehniye odasına götürülürdü. Hac etmiş olmasına hürmeten hacının, gelenleri karşılamak için aşağıya inmesine müsaade edilmezdi. Gelen misafirler, hacı olan zata resm-i hoş amedi'yi yerine getirdikten sonra, çubuk ve kahveler ve biraz sonra da şerbetler ikram edilirdi. Misafirler ikişer-üçer hazırlanmış olan tepsi önüne gider, önce bir miktar zemzem içer, tabaklardaki ıtriyaatlara parmaklarının ucunu batırarak sakal ve üstlerine sürünür, gelip yerine oturlardı. Sonra evvelce tarif edilen şeker şerbetiyle hacı lokumu, çok kıymetli ufarak kaselere konarak kaşıkla beraber küçük tepsilerle misafirlere ikram edilirdi.

Hacca giden zat, Mekke-i Mükerrreme'den uğur olarak herkese bir miktar ödağacı ve küçük meşin keseler içinde kına ve ödağacından sakal tarağı ve gümüş yüzük, ufak kutularda hurma ve ödağacından ya da sandal ağacından yapılmış tesbihlerden birer-ikişer hediye ve ikram eder, sonra misafirler geri dönmeye başladılar, hacı olana da tekrar hacca gitmesi temennisinde bulunurlar idi. Bu şekilde takım takım misafirler gelir, tehniye cemiyeti üç gün sürerdi. Sonra sıra hanımlara gelir, onlar da anlatılan şekilde hacı haremi olan hanımı tebrike ve tehniyeye gelirler, bu da yine üç gün sürerdi. Orta halli hacı ailelerinin tehniye cemiyeti ile meşgul olmaları yüzünden

yemek pişirmeye vakit bulamayacakları düşüncesiyle hacı olan zata hürmeten yakınlardaki kibar dairelerden veya komşularından üç gün süreyle haneye akşam sabah yeteri kadar ekmek ve yemek gönderilirdi. Böylece komşuluk vazifesi yerine getirilirdi. Eskiden tehniye günü gelen misafirlere yemek çıkarmak da adet değildi.²⁰⁶

Halk arasındaki bu gibi adetlerin yanında İstanbul, Şam ve Kahire’de hacca gidiş ve dönüş sırasında halkında seyredildiği çeşitli resmi sayılabilecek törenler yapıldı. Kahire’deki törenlerde merasimin en önemli anını, hac emirinin genellikle askeri eğitim ve resmi geçitler için kullanılan Karameydan’a gelmesi oluştururdu. Bu sırada mehter çalar, yeniçerilerle diğer askerler kumandanları selamlar ve hac emiri Mısır valisini ziyaret ederdi. Daha sonra hac yolculuğu için götürülecek toplar meydana getirilir, bu arada sancak-ı şerifle mahmil-i şerif bir deve üzerinde dolaştırılırdı. Resmi konuklar huzurunda vali hac emirine yolculukta kendisine gerekecek para ile bedevilere ve harameyn halkına dağıtılacak surre’yi alıp almadığını sorar, o da, “Bir habbe ve cübbe kalmadı” diyerek eksiksiz teslim aldığını bildirirdi. Mısır valisi bu konuşmaları bir kadiya tescil ettirdikten sonra besmele ile yerinden kalkarak mahmil devesini tekbirle meydanda dolaştırır, bu sırada askerler yüksek sesle gülbank çekerlerdi. Vali mahmili hacı adaylarının sağ salim gidip gelmeleri temennisiyle hac emirine teslim eder, deveyi bir defa da onun dolaştırmasından sonra kervan yola çıkardı.

Kervanın uğurlanışı sırasında yapılan törenler hacıların uzun bir süre ayrı kalacakları, belki de hiç dönmeyecekleri memleketleriyle olan bağlarını vurgulamakta, ayrılığın zorluğunu nispeten hafifletmekteydi.

Kervan hacı adaylarının alış verişi için Müzeyrip menziline uzunca bir süre kalır, böylece hem gecikenlerin kervana katılmaları sağlanır hem de unutulmuş eşyalar yolculara ulaştırılabilirdi. Fakat asıl alışveriş, uğurlama töreninden önce 23 Şevval günü Kahire’de kurulan pazarda yapılmış olurdu.

Hacılar dönüşlerinde de yine büyük törenlerle karşılanırdı. Hac emiri, Kahire’den önceki son menzilde karşılamaya gelenlerle askeri yetkililer için bir ziyafet verir, ayrıca burada havai fişek gösterileri yapıldı. Ertesi gün merasimle şehre girilir

²⁰⁶ Bayyigit, *a.g.e.*, s. 44-47.

bu sırada kafiladaki ileri gelenlerle mahmil en önde olurdu. Valinin askerleri Nasırcapısı'nın önünde hacıların dönüşünü beklerdi. Mahmili vali bizzat karşılar ve örtüsünü öper, hac emirini de kaftanla taltif ederdi. O gece mevlid okutulurdu.²⁰⁷

2. Cumhuriyet Dönemi'nde Hac

Cumhuriyetin kuruluşundan aşağı yukarı 6-7 yıl önce Hicaz bölgesinin Osmanlı'nın hakimiyetinden çıkması ile kapanan hac yolu ve takip eden yıllarda gelen felaketler hac seyahatinin sekteye uğramasına sebep oldu.

Bu tarihten sonra, ferdi girişimlerin dışında uzun yıllar devlet eliyle hac organizasyonu gerçekleştirilemedi. Başlangıçta Hicaz bölgesinin ve hac güzergahının sömürgeci ülkeler tarafından işgali, can-mal güvenliğinin olmaması, sınırlardaki tehlikeler sebebiyle yapılamayan hac seyahati Cumhuriyetin kuruluşundan sonra da, gerek ülkemizin içinde bulunduğu ekonomik şartlar ve gerekse daha sonraki yönetimlerin din politikaları nedeniyle oldukça uzun bir zaman daha yapılamadı.²⁰⁸

Toplu halde hacca gitme izni ilk defa 1947'de verildi. Ancak herhangi bir organizasyon olmaması ve ilgisizlik hacıların büyük zorluklarla karşılaşmasına sebep oldu. Hacıların gümrük kapılarında ve Hicaz'da gördükleri kötü muameleler karşısında hükümetin ilgisiz kalması muhalefetin büyük tepkisine yol açtı. Basında tenkitler yapıldı ve suçluların cezalandırılması istendi. Hükümet herhangi bir kovuşturmada bulunmadığı gibi ertesi yıl da döviz yokluğunu bahane sürerek hacca gidişi yeniden yasakladı; fakat muhalefetin baskıları sonucunda 1949'dan itibaren tekrar serbest bırakmak zorunda kaldı.²⁰⁹

Hacca izin verilme nedenlerini, öncelikle uzun yıllardır haccın özlemini çeken, bu ibadeti yasal yollarla, huzur içinde yapmak isteyenlerin yönetime baskıları, yine o yıllarda Rusya'nın kendi sınırları içindeki Türk halkına hac izni vermesi, hatta bu işi bol

²⁰⁷ Abdülkadir Özcan, "Hac", DİA, s. 401.

²⁰⁸ Bayyığıt, a.g.e., s. 47.

²⁰⁹ Kemal Güran, "Hac", DİA, s. 408.

para ve uçak yolculuklarıyla kolaylaştırmasının etkisi ve tek particiliğin son bulması ile açıklamak mümkündür.²¹⁰

İlerleyen yıllarda, zaman zaman döviz veya kolera gibi sorunlara rağmen hacca gidenlerin sayılarında artışlar olmuştur. 1960'lı yılların başında birkaç sene kesinti olmuşsa da sonraki yıllarda yine izin verilmiş, çok sayıda insanımız hac görevini yapmıştır. Ancak, yıllara göre günümüze kadar hacca gidenlerin sayılarına bakıldığında, istikrarlı bir çizgi takip etmediği görülmektedir.²¹¹ 1998 yılından itibaren İslam ülkelerinden hac maksadıyla Suudi Arabistan'a gelecek olanların sayısına ülke nüfusunun 1/1000'i nispetinde sınırlama getirilmiştir.*

1979 yılı hac mevsimine kadar Türkiye'den hac ve umre maksadıyla Suudi Arabistan'a giden vatandaşlarımızın bu seyahatleri ile ilgili bir takım düzenlemeler yapıldı.* Ancak bu düzenlemeler hacıların karşılaşmış oldukları zorlukları gidermekte etkili olmadı. Hac organizasyonu yapan şirketler arasındaki rekabet hacılara büyük zarar veriyor, bazen hacla ilgili olmayan yerler ziyaret ettiriliyor, ziyaret tavafı gibi farzları dahi yerine getirmeden yurda dönenler oluyordu. Bakanlar Kurulu (26 Nisan 1979 tarih ve 7/17.439 sayılı kararla) organizasyonun tamamını Diyanet İşleri Başkanlığı'na verdi. 1979-1988 yılları arasında bütün işlemler tek elden ve müftülüklerdeki hac ve umre bürolarınca yürütüldü. Gümrük giriş çıkışları ve hac sırasındaki konaklama ve sağlık meseleleri yine aynı kurum tarafından çözümlendi. Bakanlar Kurulu'nun (16 Kasım 1988 tarih ve 88/13.495 sayılı kararıyla) Hac Komisyonu'nun uygun göreceği "A" grubu seyahat acentelerinin de hac seyahati düzenlemesine izin verildi.²¹²

²¹⁰ Bayyigit, *a.g.e.*, s. 48-49.

²¹¹ Bayyigit, *a.g.e.*, s. 49.

* Bu karar Suudi Arabistan'ın, 21-25 Mart 1988'de Ürdün'ün başkenti Amman'da toplanan İslam Konferansı Dışişleri Bakanları Toplantısı'nda, Mekke'deki ev problemini ve Kabe çevresindeki yeni düzenleme çalışmalarını gerekçe göstererek, daha iyi hizmet sunulabilmesi için kota uygulamasını teklif etmesi doğrultusunda alınmıştır.

* Alınan kararlar için bkz. Resmi Gazete, sy. 8441, 25 Haziran 1953; sy. 9162, 16 Haziran 1955; sy. 11.361, 21 Mart 1963; sy. 15.051, 3 Kasım 1974 (Kemal Güran, "Hac", DİA, s. 408).

²¹² Güran, "Hac", DİA, s. 409.

1979'dan itibaren deniz yoluyla hac ve umre seferleri kaldırılmış, bir engel bulunmamakla beraber son yıllarda karayolu da terk edilerek hava yoluna ağırlık verilmiştir.²¹³

a. Hac İbadetine Sosyo- Ekonomik Bir Bakış

Ahir ömründe son büyük dini ödevini yerine getirmek, günahlarından arınıp sevap kazanmak ve öbür dünyadan emin olarak ahirete göçmek isteğinin yanı sıra, hacı titrini alarak itibar kazanmak, seyahat, Müslümanlığın ortaya çıktığı yerleri görmek, başka milletlerden Müslümanları tanıyıp bilmek, ticaret vs. gibi türlü dini ve toplumsal nedenlerin kişilerin bu ibadeti yerine getirmeye rağbet etmelerinde payının bulunduğu kuşku yoktur.²¹⁴

Ünver Günay'ın²¹⁵ Erzurum ve çevre köylerinde yapmış olduğu araştırmada denekler arasında hacca gitme eğiliminin oldukça güçlü olduğu ortaya çıkmıştır. Buna karşılık, kırsal kesimde hacca gitme eğiliminin kentten daha çok olduğu gözlemlenmiştir. Genel olarak kentleşme öteki dini pratiklere ilginin yanı sıra hacca gitme eğilimini de etkilemektedir. Kentin alt tabakalarıyla, kent etkilerine kapalı dağ köylerinde hacca gitmeyi hiç düşünmediklerini söyleyenlere rastlanmamaktadır. Buna karşılık, kentin üst tabakalarında bunların oranı % 36,3 ile en yüksek düzeye erişmektedir.²¹⁶

Hacca gitme eğilimiyle eğitim durumu arasında bir ilişki bulunmaktadır. Gerçi her öğrenim düzeyi için de hacca gitmiş olanlar, ileride imkan bulurlarsa gitmek isteyenler ve hiç gitmeyenler bulunmaktadır. Bununla birlikte öğrenim düzeyi yükseldikçe hacca gitme eğilimde de bir düşme olmaktadır.²¹⁷

²¹³ Güran , "Hac", DİA, s. 410.

²¹⁴ Ünver Günay, *Erzurum Kenti ve Çevre Köylerinde Dini Hayat*, Erzurum Kitaplığı, I.Baskı, İstanbul, 1999, s.141-142.

²¹⁵ Ünver Günay, *Erzurum Kenti ve Çevre Köylerinde Dini Hayat*, s. 142-146 (M. Emin Köktaş ve Mehmet Bayyigit'in yapmış oldukları çalışmalarda da benzer sonuçlara ulaşılmıştır. Geniş bilgi için bkz. M. Emin Köktaş, *Türkiye'de Dini Hayat*, s. 118-119; Bayyigit, a.g.e., s.87-170).

²¹⁶ Ünver Günay, a.g.e., s.142.

²¹⁷ Ünver Günay, a.g.e., s.145.

Yapılan araştırmada hacca gitme eğilimi ile cinsiyet arasında bir ilişkinin olduğu göze çarpmaktadır. Kadınlar arasında hac farızasına ilgi daha çok olmakla beraber, toplumun sosyo-ekonomik yapısı nedeniyle erkekler arasında hacca gidenler daha çoktur.²¹⁸

Hac ibadetini yerine getirme eğilimi yaş durumuyla yakından ilişkilidir. Yaş ilerledikçe dine karşı ilgisi de artan insan, özellikle ihtiyarlık döneminde ölümün doğal olarak daha da yakında bulunduğunu hissetmektedir. Bu nedenle, ihtiyarların hacca gidip kutsal yerleri ziyaret ederek, günahlarından tevbe ve istiğfar etmek suretiyle, huzur içinde öteki dünyaya gitmek istemeleri normaldir. Ayrıca hacca gidenlerin tüm günahlarının affolunacağı inancı ve “ne çıkarsa hacıdan hocadan çıkıyor” gibi halk arasında yerleşmiş sözlerden dolayı insanlar ömürlerinin sonuna doğru hacca gitmek istemekte, bu şekilde işledikleri günahlardan kurtulmuş olmanın huzuru içinde ahirete geçmek imkanı bulmakta, çevrenin eleştirileri, kınamaları ve yakınmalarından da sıyrılma olanağı elde etmektedirler.²¹⁹

Şimdiye kadar hacca gitmiş olanlarla, ileride gitmeyi düşünenler, haccın Allah’ın emri olduğunu, bu sayede “Beytullah” denilen ve dünyada ilk mescit olup, günde beş vakit namaz kılarken, kurban keserken kendine doğru yönelinen, bu nedenle de İslamî dinî yaşayışın kalbi olan Kabe-i Muazzama’yı, Peygamberin doğup büyüdüğü, dinini yaymak için mücadele ettiği, hayatını geçirdiği ve kabrinin bulunduğu kutsal yerleri ziyaret etmek olanağını elde ettiklerini belirtmektedirler. Ayrıca onlar haccın, günahlardan temizlenmek ve sevap kazanmak için bir fırsat teşkil ettiğini; rengi dili, ırkı ve toplumsal statüsü ne olursa olsun, tüm Müslümanların bir arada toplanmalarına, birbirleriyle tanışıp görüşmelerine olanak sağladığını; bununla kendilerine, tüm insanların dini bakımdan eşit ve kardeş olduklarını daha canlı hatırlattığını ve böylece dine daha kuvvetle sarıldıklarını, imanlarının arttığını söylemektedirler.

Hacca gitmeyi düşünmediklerini söyleyen bir kısım denekler, gerçekte bunu gönüllerinden arzu ettiklerini; ancak, yaşlarının oldukça ilerlemiş olmasının yanı sıra,

²¹⁸ Ünver Günay, *a.g.e.*, s.143.

²¹⁹ Ünver Günay, *a.g.e.*, s. 144.

mali olanaklarının da buna izin vermediğini; üstelik ileride şartların düzelerek hacca gitme olanağının doğacağını sanmadıklarını beyan ediyorlar. Hacca gitme konusunda aynı tutumu benimseyen ve çoğunlukla tahsilli gençlerden oluşan % 13,7 haccın dini bakımdan önemini kabul etmekle beraber, bir döviz israfı olduğunu, kalkınma çabası içinde bulunan ülkemiz için bunun son derece sakıncaları bulunduğunu; hacca gitmektense yurt kalkınmasında yararlı birtakım yatırımlarda bulunmanın daha uygun olacağını söylemektedir. Yine bu kategoriden olan bazıları da, kendileri hacca gitmeyi hiç düşünmediklerini; çünkü haccın zenginlik, sağlık ve yollarda emniyet gibi birtakım şartlara bağlı bir ibadet olduğunu, onlarınsa bu şartları yerine getirmediğini belirttikleri görülmektedir. Ayrıca onların, özellikle birden çok hacca gitmeye izin verilmemesi ve bu paraların çevredeki fakirlere veya hayır kurumlarına verilmesi konusunun teşvik edilmesi; hac sırasında kesilen kurbanların dönüştürülüp yurtta kesilmesi; çünkü orada kesilen hayvanların greyderlerle kumlara gömülerek çürümeye terk edildiğini, bununsa israf olup, israfın da dinen haram olduğu düşüncesinde oldukları anlaşılmaktadır.²²⁰

Mehmet Bayyigit'in Konya ve çevresinde yapmış olduğu araştırmada hacca daha çok kentte emekli veya çalışmayan, yaşını başını almış olanlarla, kırsal alanlarda tarım ve hayvancılıkla meşgul olanlar gitmektedir. Kadınların tamamına yakını ise, ev hanımıdır.²²¹

Hacca büyük oranda orta ve ortanın altında sosyo-ekonomik statüye sahip olanların rağbet ettikleri görülmektedir.²²²

Hacı adayının dini bilgileri, genellikle ibadetleri yapabilecekleri kadar, aileden ve mahalle veya köy camilerindeki imamlardan (ki, bunlarda çocukluk yıllarıdır) edindikleriyle sınırlıdır. Hiçbir din eğitimi görmeyenler, kendi tabirleriyle; “ne anadan-babadan ne hocadan ne okuldan, kendi kendimize duyup- öğrendiklerimizle ibadet

²²⁰ Ünver Gönay, *a.g.e.*, s. 145-146.

²²¹ Bayyigit, *a.g.e.*, s. 91.

²²² Bayyigit, *a.g.e.*, s. 92.

ediyoruz” demişlerdir. Bütün bu oranları topladığımızda hacıların % 66,29’unun dini bilgilerinin kulaktan dolma olduğunu söylemek mümkündür.²²³

Hacı adayları arasında doğal olarak hiç namaz kılmayan bulunmamaktadır. Büyük çoğunluk (% 89,52) beş vakit namazı kılmaktadır. Bunun yanında % 10,48 oranında ise ara sıra namaz kıldığını belirten hacı adayları bulunmaktadır. Cuma ve bayram namazları tamamı tarafından devamlı kılınmaktadır.²²⁴ Oruç da devamlı tutulmaktadır. Orucu ara sıra tutanlar veya hiç tutmayanlar sağlık nedeniyle tutamadıklarını belirtmişlerdir.²²⁵ Hacı adaylarının son bir yıl içinde zekat verenlerin oranı % 46,18’dir. Hacı adaylarının yarısından çoğunun zekat vermediği görülmektedir. Bu duruma zekatın, adeta isteğe bağlı bir sadaka görünümüne bürünmüş oluşunun sebep olduğunu söyleyebiliriz. Hacı adaylarının büyük bir çoğunluğu (% 90,08) kurban kesmektedir. Kurban kesmeyenler ise buna sebep olarak, karı-koca arasında dönüşümlü kurban kesilmesini ve çok küçük bir oranda da olsa kurban kesemeyecek kadar ekonomik durumun iyi olmadığını ileri sürmektedirler. Bu oranda birazda kadınların ekonomik bağımlılıklarından dolayı kurban kesme alışkanlığına sahip olmamasının etkisi bulunmaktadır.²²⁶

Hacca gidiş toplumumuzda çoğunlukla bir defa gerçekleşmektedir. Birden fazla gidenlere pek rastlanmamaktadır. Zaten birden fazla hacca gitmek isteyenlere, daha önce gittiği tespit edilirse izin verilmemektedir. Ancak, hacca birden fazla gitme engeli olmasa, bu sayının artacağını söylemek mümkündür. Toplumumuzda yaygın ve yanlış bir kanaate göre, hacdan önce umreye gitmek hacı zorunlu kılmaktadır. Bu korkudan dolayı, hac öncesi umre yapmak pek yaygın değildir.²²⁷

Toplumumuzda 50 yaş sonrası için hacca gidişi engelleyen en önemli faktör yaş ve çevredir.²²⁸ Yaşın ilerlemiş olması, artık yapacak başka bir iş kalmamasından ve ömür yolculuğunun sonuna yaklaşıldığının hissedilmesinden dolayı bir baskı unsuru olurken; Çevre de, imkanı olmasa dahi ileri yaşlardaki kişileri teşvik, ikaz ve kınamaya

²²³ Bayyigit, a.g.e., s. 93.

²²⁴ Bayyigit, a.g.e., s. 95.

²²⁵ Bayyigit, a.g.e., s. 97.

²²⁶ Bayyigit, a.g.e., s. 100-101.

²²⁷ Bayyigit, a.g.e., s. 103.

²²⁸ Bayyigit, a.g.e., s. 108.

varan bir tutum sergilenmesi şeklinde bir baskı oluşturmaktadır. Ancak genç yaştaki hacı adaylarının tam tersi bir çevre etkisinde kalmakta oluşu, erteletme ya da engelleme şeklinde bir baskı ile karşılaşmaları dikkat çekicidir.²²⁹

b. Hac İbadetine Manevi Hazırlık

Manevi hazırlığın ferdi ve sosyal olmak üzere iki veçhesi vardır. Hazırlığın ferdi boyutunda öncelikle ibadetlerde gözle görülür artışlar olmaktadır. Daha önce yapılabilen bazı haram ve günahlar terk edilmekte, kaza namazları, tesbihat ile haccın manevi atmosferi yakalanmaya çalışılmaktadır. Namazlar camide cemaatle eda edilmeye özen gösterilirken, herkesle iyi olmaya da dikkat edilmektedir. Hacı aday, adeta ölüm ötesi hayata hazırlanır gibi, konu komşu ile helalleşir, borcu varsa öder, kūs olduklarıyla barışır, çevresindeki fakirlere ve hayır kurumlarına yardım eder.

Manevi hazırlık, karşılıklı ziyaretlerle olgunlaşır. Ziyaretlerde tek konu haccdır. Daha önce gidenler tecrübelerinden bahsederken, tavsiye ve ikazlarını da eklemekten duramazlar. Hacı aday, haccı en iyi yerine getirebilmek için her şeyi dikkatle dinler, bilgilenmeye çalışır. Bu arada daha önce ahirete göç edenlerde unutulmaz. Mezar ziyaretleri kaçınılmaz bir görevdir. Ayrıca evliyaların türbeleri de ziyaret edilir.

c. Hac İbadetine Maddi Hazırlık

Maddi hazırlıklar yeterince para tedariki, giyecek ve yiyeceklerdir. Para olarak riyal ve dolar alınmakta, bunlar da çalınma veya düşürülme tehlikesine karşı özel kese ve kuşaklarda saklanmaktadır. İhram başta olmak üzere, giysi olarak özel hac kıyafetlerinin dışında, iç çamaşırları, terlik, ince, pamuklu, hafif, açık renk giysiler hazırlanmaktadır.

Yiyeceklerin çeşitliliği ve fazlalığı konusunda şaşırmamak elde değildir. Görebildiğimiz kadarıyla götürülen yiyecekler şunlardır: Bulgur, fasulye. Patates,

²²⁹ Bayyigit, *a.g.e.*, s. 107.

gevrek, yoğurt ezmesi, kavurma kıyma, çay, kahve, şeker, zeytin, zeytinyağı, tereyağı, çökelek, pekmez, ezme hoşafıklar... yolluk olarak yakınlarının getirdiği dolmalar, börekler, çörekler, kaynamış yumurtalar... Bütün bunlar genellikle yiyecek masrafı olmasın diye alınır. Ne yazık ki, kısa sürede çoğu akar, kokar, bozulur ve dökülür.

d. Hac Öncesi Adetler

Konya bölgesinde hac öncesi bir çok adetler de yaşanmaktadır. Adetler bütün yörelerde ortak özelliklere sahiptir. Ancak uygulama açısından kırsal alanlarda kent merkezine göre daha yaygın ve canlı olduğu gözlenmiştir.

Bölgede yapılan adetlerin başında, hacı adayına, yakın akrabaları tarafından sırasıyla yemek verilmesi gelir. Hacı adayı da, mali durumu iyi ise, “pilav döker”, mevlid okutulur. Kadınlar da kına yakılır. Bazı köylerde, mevlidi hacı adayları camide ortaklaşa yapmakta, dualar ve tekbirlerle helalleşilmektedir. Yine her yerde görülen en yaygın bir diğer adet hediye getirmektir. Havludan çoraba, gömlekten tülbente, hatta çaya, şekere kadar çeşitli hediyeler getirilmektedir. Para verenler de olur.

Köylerde hacı adaylarını uğurlama törenleri yapılır. Hacca hareket edileceği gün, köyün imamı başta olmak üzere köy halkı, köyün üst kısmından başlamak üzere hacca gidecekleri evlerinden tekbirlerle birer birer alır, köyün çıkışına gelindiğinde de topluca dualarla uğurlar. Uğurlamada şeker ve (bozuk) para dağıtılır. Bazı köylerde bu tören, köy meydanında veya merkez camiinde yapılır.²³⁰

e. Hac Dönüşü Adetler

Hacıların dönüş zamanı yaklaşıncaya seyrek de olsa, hacının evine bayrak asılır. Yurda girişleri haber alınınca seyrek de olsa, hacının evine bayrak asılır. Yurda girişleri haber alınınca da yakınları tarafından karşılamaya çıkılır. Kimi havaalanına kadar gider, kimi şehrin dışında yolda bekler, kimileri de, büyük bir kalabalık halinde

²³⁰ Bayyigit, a.g.e., s. 121-122.

hacıların incekleri meydanda beklemeye başlarlar. Hacıları taşıyan otobüsler şehirde bir tur attıktan sonra meydanlık yere gelirler ve bekleyen coşkulu kalabalık tarafından tekbirlerle karşılanırlar.

Köylerde ise, bütün köy halkı köyün girişinde, hacıları uğurladıkları yerde toplanırlar. Hacıların görünmesiyle tekbirler getirilmeye başlanır. Köye girilmeden önce köy hocası tarafından dua edilir, bazı köylerde de şükür kurbanları kesilir. Yine tekbirlerle köye girilir ve sırayla tek tek evlerine bırakılır.

Kent merkezinde ve bazı bölgelerde hacı en yakın akrabalarından birinin evine iner, orada hacı bir gün misafir edilir, yol yorgunluğunu giderir, akşamleyin ev sahibi yakınlarını davet ederek yemekler yenir, sohbetler edilir. Ertesi gün toplu olarak kendi evine uğurlanır. Hacıların yanında akrabalarından bir erkek, bir de kadın kalır, onlara refakat eder, hizmetlerinde bulunur, konukları ağırlar.

Artık “hoş geldin”, “mübarek olsun” ziyaretleri başlar. Tebrik için hacının evi defalarca dolar, boşalır. Ziyarete gelenler yaş durumlarına göre, hacının elinin içini veya gözlerini öperler. Bu, gözlerin o kutsal yerleri gördüğü ve ellerin de o kutsal mekanlara dokunduğu içindir. Hac öncesinde olduğu gibi, yine bilhassa akrabaları elleri boş gelmez, hediye ve ev ihtiyaçları getirirler. Daha yakınları ise “dürü” denilen çamaşır vb hediye bohçaları düzerler. İlk günler hacıya yakın çevresi tarafından yemek daveti verilir.

Hacı, tebrike gelen ziyaretçilerine zenzem ve hurma ikram eder, çaylar içilir, hacı kokuları sürülür. Bir miktar zenzemin evlerde bulundurulması adettir. Onun için hacı, yakınlarına evlerine götürmeleri için de zenzem verir. Tabii ki ikram bununla kalmaz, hacı yakınlık derecesine ve kendisine getirdikleri hediyelere uygun olarak, yüzük, tespih, seccade, kına, tülbent, takke...’den kumaşa, giyecek eşyalara, elektronik aletlerden oyuncaklara kadar çeşitli hediyeler verir.²³¹

²³¹ Bayyigit, a.g.e., s. 143-144.

III. DİN SOSYOLOJİSİ AÇISINDAN HAC

Hac ibadetini esas olarak dinsel bir gösteriye indirgediğimizde kesinlikle yanılırız. İslam öncesinden beri, Arap kabilelerinin Mekke'ye akın etmelerinin siyasal, ekonomik ve sosyo-kültürel bir anlamı vardı. İslam imparatorluğunun genişlemesiyle birlikte, haccın dindışı işlevleri, bugün göz alıcı boyutlara ulaşmak üzere gelişmeyi sürdürdüler.²³²

Müminlerin hem malı hem de bedeniyle gerçekleştirdiği bir ibadet olan hac insanın bütün varlığını ilgilendirir ve bu haliyle külli bir teslimiyetin ifadesidir. Diğer yükümlülükler gibi hac da insan merkezli ve insanın ihtiyaç duyduğu hayırların tahakkukunu hedef alan bir ibadettir. Bu bakımdan onun hikmetlerini üç noktadan hareketle tespit etmek mümkündür. Bunlardan birincisi, Allah'ın insanlara bazı şeyleri yapmalarını emretmesi ve bunların yerine getirilmesi suretiyle kendilerine lütufta bulunmasıdır. İkincisi haccı gerçekleştiren insanın ona hazırlanırken, menasikini ifa ederken ve ibadetini tamamladıktan sonra kendi kabiliyetine göre elde edebildiği olumlu sonuçlar, üçüncüsü de bu ibadeti sadece Allah'ın rızası için yerine getiren tek tek insanların iradelerinin ve tesir alanlarının dışında haccın bütün ümmete sağladığı faydalar ve onları ulaştırdığı yüksek seviyedir.²³³

Bu bölümde genel olarak haccın zikrettiğimiz üç yönünü sosyolojik temeli esas olarak inceleyeceğiz. Bu üç yön esasında birbirinden ayrılmış başlı başına yaklaşım tarzları değildir. Çünkü hac ibadetinin hikmeti, insanla Allah arasındaki rab-kul ilişkisinden hareketle insanın kendi hayatına etkileriyle, yine bu iki kriterin doğal bir sonucu olarak içinde bulunduğu toplum ve ümmet üzerindeki etkileriyle ortaya çıkmaktadır.²³⁴

²³² Arkoun, *a.g.e.*, s. 315.

²³³ Tahsin Görgün, "Hac", *DİA*, s. 14/ 397.

²³⁴ Bkz. Tahsin Görgün, *a.g.m.*, s. 14/ 397.

A. Din Fenomenolojisi Açısından Hac

1. Din Fenomenolojisi

Fenomenoloji kavramı, olay ve olgu (fenomen) ilmi ve incelemesi demektir²³⁵. Din Fenomenolojisi ise basit bir tanımla tarih içerisinde görüldüğü şekliyle çeşitli dini olguların tasvire dayalı analizidir.²³⁶ Din Fenomenolojisi dinin tarihi boyutunu ihmal ederek anlamını yakalamayı amaç edinir. Bundan dolayı iç anlam yüklü olguları ele alır.²³⁷ Din Fenomenolojisinin temel metodu herhangi bir yargıya varmaktan uzak kalarak tasvire ağırlık vermesinde ortaya çıkar. Ele alınan herhangi bir dini fenomen tasvir edilerek derin anlamı yakalanmaya çalışılır.²³⁸

Din Fenomenolojisinin bir bölümü sayabileceğimiz “İbadet Fenomenolojisi” ise ibadetin özünü açıklamak için, tüm olguları yani ibadetin ibadet olması için yerine getirilmesi gerekli zahiri şekil, şart ve erkânı, dinin genel prensipleri ve gayesini de göz önünde tutarak anlamlandırmaktır.²³⁹

Bilindiği gibi, bir din olarak İslam’ın inanç ve ibadet sistemi vardır. İman ancak ibadetlerle ve ibadetlerde tecrübe edilebilir ve yaşanabilir. Aksi halde iman kuru bir fikir ve düşünceden öteye geçemez. Diğer taraftan, bir ibadetin cami veya uygun makamlarda yapılan sadece bir “ayın” olmadan öteye geçebilmesi için de, manalarına uygun şekilde, insan yaşantısıyla ilgileri kurularak yapılmalıdır. Yani, ibadetin manaları ilk bakışta ibadet gibi görünmeyen hayatın diğer sahalarına tatbik edilmelidir, ki insanlar her bakımdan daha dinamik ve ideal bir hayat tarzı gerçekleştirebilsinler. Allah’ın, kulunun ibadetine asla ihtiyacı olmadığını düşündüğümüzde, ibadetin sırf kulun kendi menfaati için olduğunu anlarız.²⁴⁰

²³⁵ Mehmet Bayraktar, *İslam İbadet Fenomenolojisi*, Akçağ Yayınları, Ankara, 1987, s. 1.

²³⁶ Kürşat Demirci, *Dinler Tarihinin Meseleleri*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1997, s. 77.

²³⁷ Demirci, *a.g.e.*, s. 11.

²³⁸ Demirci, *a.g.e.*, s. 11.

²³⁹ Mehmet Bayraktar, *a.g.e.*, s. 5.

²⁴⁰ Bayraktar, *a.g.e.*, s. 5-6.

İbadet Fenomenolojisiyle ilk uğraşanlar, yani ibadetleri fenomenolojik bir yaklaşımla anlamaya çalışanlar, Müslüman mutasavvıflardan bazıları olmuştur. Özellikle Cüneyd el-Bağdâdî ve onun talebelerinden Hallâc ve Şibli ile İmâm Gazâlî bunlardandır.

Bu mutasavvıflar, ibadetlere “Şuurlu Yaklaşım”ı uygulayarak, ibadetlerin gerçek manasının, ibadetin zahiri rükun ve şartlarını İslam fıkhrında tayin edildiği şekilde yerine getirmekten ibaret olmadığını, onların şuuruna inmek gerektiğini, ibadetin özünün onları meydana getiren unsurlardaki manalarda olduğunu savunmuşlardır. Her ibadetin zahiri yapılış biçimi ve onu teşkil eden maddi ve manevi unsurları, yani kısaca ibadetin bütün olgularını manalandırarak o ibadetin esasının ne olduğunu anlamaya çalışmışlardır. İbadetlerin şuuruna inerek fıkhrın dışında bir ibadet bilgisi ortaya koymayı denemişlerdir. Onların yapmaya çalıştıkları ibadet fenomenolojisi, teorik bir ibadet fenomenolojisi değildir. Daha ziyade, eda ettikleri ibadetlerin kendilerinde bıraktığı bir şuurluluk halinin verdiği subjektif yaşanmış düşünceler ve tecrübelerdir.²⁴¹

2. Haccın Mana ve Hikmeti

a. Mü'minin Düşüncesinde Haccın Manası: Bedene ait zevklere dalan, ruhunu gıdasız, nefsinin dizginsiz bırakan bir kimsenin Allah'a yaklaşması, ilahi ilham ve tecellilerden nasip alması mümkün değildir. Bu sebeple geçmiş ümmetlerde dünyadan el etek çekme (ruhbanîyet), toplumdan uzaklaşarak kendini Allah'a verme yolu açılmış, bunu yapanlar Kur'an-ı Kerim'de de övülmüştü.²⁴² Bu yola hakkıyla riayet edilemediği, gayesinden saptırıldığı için Allah, Son Peygamber'ini (s.a.s.) göndermiş ve kullarını aynı maksada ulaştıracak başka yöntemler öğretmiştir. Nitekim Hz. Peygambere ruhbanlık ve din uğruna evi barkı terkedip seyahate çıkmak sorulunca “Allah'ın ümmete, ruhbanlık yerine haccı ve cihadı, seyahat yerine de orucu verdiğini” bildirmişlerdi.

²⁴¹ Mehmet Bayraktar, *a.g.e.*, s. 4-5.

²⁴² Maide: 12; Hadid: 27.

Hac ibadeti belli bir saha içinde yerine getirilmektedir. Bu sahanın merkezinde Kabe vardır. Allah Teala mekandan münezzeh olduğu halde Kabe'ye "Allah'ın evi: Beytullah" demek suretiyle orayı şereflendirmiş, çevresinde belli bir bölgeyi bu evin korusu (harem) haline getirmiş, buralarda avlanmayı yasaklamış, Arafat, Müzdelife gibi bazı makamları da feyiz, bereket, zikir ve nur sahaları kılmıştır. Bütün bu hususlar aklın ötesindedir; akıl bunların niçin, hangi özelliklerinden dolayı böyle olduğunu kavrayamaz; ancak Allah böyle dediği için öyle kabul eder, zaman ve mekandan münezzeh olan Rabbini ziyaret etmek isteyen mümin, O'nun evim dediği yere gider ve yine O'nun dilediği, öğrettiği şekilde kulluğunu arzeder. Yerin, özelliklerin ve hareketlerin akıl ötesinde yalnızca Allah rızasına yönelik; yani ihlas içinde, kulca olması sağlanır. İşte bu manasıyla hac ibadeti, geçmiş ümmetlerde ruhbaniyetin sağladığını veren bir ibadet olmaktadır.²⁴³

b. Hac İçin Hazırlanmak ve Alakayı Kesmek: Alakayı kesmek demek, hacca gidecek olan kimse her türlü kul haklarını ödemesi ve bütün günahlarından halisane tevbe etmesi demektir. Her hak bir alakadır. Her alaka da karşısındaki alacaklısı gibi yakasına yapışarak: "Evinde hakkına riayet etmeyip alay ettiğin Melikler Meliki'ni ziyaret edeceksin, böyle günahkar ve kusurlu olarak huzuruna çıkmaktan utanmaz mısın? Kabul etmeyip red edeceğinden korkmaz mısın? Eğer ziyaretinin kabul buyurulmasını arzu edersen, emirlerini yerine getir, kul haklarını öde, bütün günahlardan tevbe et ve gönlünü başka her şeyden kes ki, kalbim ile Beyt'ine yöneldiğin gibi kalbin ile de O'na teveccüh etmiş olasın. Eğer böyle yapmazsan yolculuğundan, evvela zahmet ve yorgunluk, neticede ise kovulup uzaklaştırılmaktan başka bir fayda sağlayamazsın." der.

Geri dönmeyecekmiş gibi yurdundan alakasını kesmeli, vasiyetini yapmalıdır. Çünkü sefer edenin Allah'ın koruduklarından başka, serveti her an tehlikeydedir. Hac yolculuğu için alakasını keserken, ahiret yolculuğu için olacak olan alakasını da kesmeyi hatırlamalı, çünkü o da pek yakındadır. Bu yolculuğunda o büyük yolculuk

²⁴³ Hayrettin Karaman, *İslamın Işığında Günün Meseleleri*, s. 31.

için ne hazırladığını düşünmeli, çünkü evvel ahir varacağı orasıdır. Bu yolculuğa hazırlık esnasında o yolculuğu ihmal etmesi doğru olmaz.²⁴⁴

c. Binit: Vasıtayı temin ettiği zaman, Allah Teala'nın, bu vasıtayı kendi emrine verdiğine ve bu suretle yaya yürümek zahmetinden kendisini kurtardığına şükretmeli, öldüğü zaman konacağı tabutu hatırlamalıdır. Çünkü hac yolculuğu bir nevi ahiret yolculuğuna benzer. Elindeki vasıta ile yapmış olduğu hac seferi, o uzun yolculukta konacağı tabut içinde kendisine azık olmaya elverişli olup olmadığını düşünmeli ve o yolculuğun da çok yakın olduğunu hatırlamalıdır. Ölümün ne zaman geleceğini bilmez, belki bu vasıtaya binmeden tenesire konacaktır. Hac için hazırladığı vasıtaya bineceği şüphelidir ama, ölüm vasıtasına bineceği muhakkaktır. Şüpheli olan seferi için bütün ihtiyaçlarını tamamlamak üzere her çareye başvururken, kat'i olan yolculuğunu ihmal etmesi doğru olur mu?²⁴⁵

d. Mikatta Giyeceği İhramı Satın Almak: Bu ihramları alırken kefenine bürüneceğini hatırlarsın. Çünkü ölümünde aynı onlar gibi bizlere bürünecek ve hatta bu yolda ölürse, onlara sarılacaktır. Belki de haccından evvel bunlara sarılarak kefenli olarak Allah'a ulaşacaktır. Nasıl ki Kabe'yi, giydiği ve alışkın olduğu elbiseden başka bir kılık ve kıyafette ziyaret edecekse, ölükten sonra da huzur-u Rabbü'l-âlemine başka bir elbise ile gidecektir. O da aynen bu ihramlar gibi dikişsiz beyaz kefendir. İşte ihramları satın alırken bunu hatırlamalı ve ona göre hazırlanmalıdır.²⁴⁶

e. Niyet ve Hazırlık: Mümin bu yolculuğa hazırlanırken bundan daha yakın olan ve her an çağırılması mümkün bulunan ahiret yolculuğunu da hatırdan çıkarmamalı, bu yolculuğun onu kolaylaştırmaya vesile olmasını dilemelidir. Yolcumuzun gerek kendisine ve gerekse geride bırakıp nafakalarını teminle yükümlü olduklarına yetecek kadar para ve eşyaya ihtiyacı vardır. Bunların sıkıntıya düşmeyecek, başkalarına da az çok yardımda bulunacak ölçüde ve mutlaka helal yoldan elde edilmesi, hazırlanması gerekmektedir. Hac nasıl azıksız ve hazırlıksız olmuyorsa, ahiret yolculuğu da azıksız olmaz.; mümin bu vesile ile ahiret için ne hazırladığını

²⁴⁴ Gazali, İhya..., s. 759-760.

²⁴⁵ Gazali, İhya..., s. 760.

²⁴⁶ Gazali, İhya..., s. 760-761.

düşünmek ve hayırlı ahiret azığının takva olduğunu hatırlamak durumundadır.²⁴⁷ Bu takvadan başka azık sandığı her şeyin, tez bozulup da lüzumu anında sahibini hayretler içinde bırakan yemek gibi, daha ölüm anında kendisinden ayrılacağını ve kusurları ile bozulmuş olan amellerden sakınmalı ve ahiret yolculuğu için hazırladığı amellerin böyle çürük olmalarından kaçınmalıdır.²⁴⁸

f. Yolculuk: Hac yolculuğu hangi vasıta ile yapılırsa yapılsın rahatsızlık ve sıkıntılarla karşılaşmamak mümkün değildir. Bunlara karşı sabretmek, yol arkadaşlarını, hatta bineğini incitmemek mukaddes yolun yolcusuna borçtur. Bunu yerine getirebilmek için de nasıl bir yolculuğa çıktığını, kimi ziyarete gittiğini, gittiği yerde nasıl bir muamele görmeyi beklediğini düşünmek yetecektir. Bu düşüncelere bir de ahiret yolculuğu düşüncesini eklemek, bir gün geri dönme ümidi de olmaksızın bu yolculuğa çıkacağını, şimdi geçici olarak geride bıraktıklarını, o zaman devamlı olarak bırakacağını hatırlardan uzak tutmamak, yolcunun sabır ve metanetini hasret ve iştiyaka çevirecektir.

g. İhram ve Telbiye: İhram elbisesini giyerken hac yolcusu ayrıldığı dünyadan üzerinde kalan son parçaları da çıkarmış, ölmeden evvel ölmüşçesine kefene bürünmüştür, ancak bu ölüm dünya ve beden zevklerine ait olduğu için ve ruh için vuslat zamanı yaklaştığı için temizlenmiş ve güzel kokular sürünmüştür. Şimdi adeta ayrı bir dünyada ruhani bir hayat başlamıştır. Bu hayat içinde ne çekişmek, dövüşmek, günaha girmek, beden zevki yaşamak vardır; ne bir canlıya, hatta kendi saç ve sakalına kıymak vardır.²⁴⁹

Adem gibi ırklar üstü, adem gibi coğrafyalar üstü, adem gibi renkler üstü, Adem gibi uluslar ötesi olmalısın. İrkinı, kabileni, kavmini, ulusunu, ait olduğun sosyal, siyasal ve dinî yapıyı bir kenara atmalısın. Sen, hacda sadece kendin olmalısın. Bütün bunlar seni kendin olmaktan alıkoyan şeyler.

²⁴⁷ Karaman, *a.g.e.*, s. 33.

²⁴⁸ Gazali, *İhya...*, s. 760.

²⁴⁹ Karaman, *a.g.e.*, s. 34.

Senin gibi yeryüzünün dört bir yanından Adem olmaya, adam olmaya gelen yüz binlerle, milyonlarla buluşmana, bilişmene, tanışmana, sarışmana engel olacak her türlü tezahürü hem sırtından, hem zihninden, hem de yüreğinden söküp atmalısın.

Sadece sırtındaki elbiseleri değil, içindeki seni ayrıcalıklı kıldığına inandığın duygu ve düşünceleri de mikatta bırakmalı, haram duygu ve düşüncelerle Harem'e girerek, ilahi mahremiyete manevi tecavüzde bulunmamalısın.²⁵⁰

Bütün düşünce ve umut, kulun Beytullah'ın kapısını çalması ve kabul niyaz etmesi manasını ihtiva eden "Lebbeyk"lerine "geldinse buyur, seni kabul ediyorum" hitabıyla karşılık bulmasından ibarettir. Böyle bir yaşayışın, bundan sonraki hayat için insanda derin izler bırakacağı, kişiyi yaratılış maksadına döndüreceği kuvvetle umulur.²⁵¹

Mikat yerinden niyet ve telbiyeyle ihrama girmenin, Allahu Teala'nın davetine icabet demek olduğunu bilmeli ve bu icabetin kabulünü ümit etmeli, "Lebbeyk fermanına uydum, emrine geldim" dediği zaman, kendisine; hayır hayır kabul etmiyoruz, denileceğinden korkmalı, daima korku ile ümit arasında bulunmalı ve Allah'ın fazl-ı keremine sığınmalıdır. Çünkü Telbiye başlangıçtır. Bu bakımdan tehlikelidir.

Mikat yerinde "Lebbeyk" diyerek ihrama giren hacı, Allah'ın davetine icabet ettiğini düşünmeli ve buna göre kendini ayarlamalıdır.

Bunun gibi kıyamette Sûr üfürülerek halkın çağırılacağını ve Allah'ın davetine icabet eder oldukları halde kıyamet yerinde toplanacaklarını, makbul, merdud; said ve şaki olarak ikiye bölüneceklerini ve hacıların, Mikat yerinde haccı tamamlayıp tamamlayamayacakları, hacıların kabul olup olmayacağı endişesi gibi, mahşerde ilk toplantı yerinde korku ile ümit arasında olacağını hatırlamalıdır.²⁵²

²⁵⁰ Mustafa İslamoğlu, *Hacc Risalesi*, Denge Yayınları, İstanbul, 1998, s. 22.

²⁵¹ Karaman, *a.g.e.*, s. 34.

²⁵² Gazali, *İhya...*, s. 762.

h. Mekke'ye Giriş: Mekke'ye girmeden önce harem sınırları içine girilmiş olmaktadır, Harem-i Şerif Allah Evi'nin dokunulmaz sahası ve insanlar için güvenlik bölgesidir. İlahi korumanın güvenliğini yaşayan kulun aynı zamanda layık olamamanın korkusunu gönlünde taşıması gerekmektedir.²⁵³

Mekke'ye geldiği zaman, selamete buraya ulaştığını hatırlamalı, oraya girmekle Allah'ın azabından emin olacağına ümitlenmeli, kurb-u ilahiye mazhar olamayacağından ilahi gazaba müstahak olduğu halde Mekke'ye girmiş olduğundan korkmalı ve Allah'ın rahmetine nail olacağı ümidi galip olmalıdır. Çünkü Allah Teala'nın merhameti bol ve keremi umumdur. Beyt'in şerefi büyük olduğu için ziyaretçinin hakkına riayet edilir ve oraya sığınanın hakkı korunur.²⁵⁴

i. Kabe'yi Müşahade: Bir müddet sonra Kabe görünecek, bir manada hedefe varılmış, Allah evine girilmiş olacaktır. Bu sırada kulun Allah'ı görmüşçesine bir heyecan ve zevk ummanına dalması tabiidir. Bir yandan Allah'ın lütfuna şükredilecek, bir yandan da "dünyada evini gösteren ve ziyaret nasip eden Allah'ın ahirette de cemalini göstereceği" umulacaktır.²⁵⁵

Kabe'yi gördüğü zaman, layık olan oranın azametini düşünmeli ve adeta Beyt'i değil, Beytin Rabbini görüyor gibi kendine çekidüzen vermelidir. Kabe'yi görmeyi nasip ettiği gibi, cemalini göstermesini de ümit etmelidir. Kendisini bu makamlara ve mertebelere ulaştırdığı için Allah'a şükretmelidir. Cennete girmek üzere insanların mahşer yerinden sevk edildiklerini, sonradan hacıların bir kısmının haccı makbul ve bir kısmının merdud olduğu gibi, cennet tarafına sevk edilen insanlardan bir kısmının emin olarak cennete gireceğini ve diğerlerinin de cennete girmekten men edileceklerini hatırlamalıdır.²⁵⁶

i. Tavaf: Allah'ın evi O'nu temsil ettiğine göre kul, Kabe'yi tavaf ederken ilahi huzurda kabul niyazı ile dönüp dolaştığını düşünecektir. Kabe, manevi semalarda Beyt-i Mamur'un hizasına düşmekte, onun yerini tutmaktadır. Arşın ve Beyt-i

²⁵³ Karaman, *a.g.e.*, s. 34.

²⁵⁴ Gazali, *İhya...*, s. 763.

²⁵⁵ Karaman, *a.g.e.*, s. 34.

²⁵⁶ Gazali, *İhya...*, s. 763.

Mamur'un çevresinde melekler dönerek ibadet etmekte, Kabe'nin çevresinde de insanlar dönerek tavaf ibadetini yerine getirmektedir.²⁵⁷

Kabe'nin etrafında yedi defa dolaşmak, yalnız İslamiyet'in merkez mabedine saygı göstermek için değildir, insanlara Müslüman yaşayışının esas davalarını hatırlatmak için yapılır. Kabe, ilahın birliğinin göstergesidir. Hacıların Onun etrafındaki hareketi, insan faaliyetinin sembolik ifadesini ima eder. Bu, yalnız düşünce ve duygularımızı değil, -bunlar "iç varlık" tabirinde ifadesini bulur- dış yaşantımızı, aktif hayatımızı ve pratik davranışlarımızı da kapsar. Allah'ı gaye edinen bütün davranışlarımızı...²⁵⁸

Kabe'yi tavaf kainat nizamından alınmış bir ibadettir. Seyyareler güneş, elektronlar çekirdek, pervaneler kandil etrafında döner. Böyle bir merkez etrafında dönmek ona aşkla bağlılık manasına gelir. Bu bakımdan, İslam'ın sembolü olan Kabe etrafında dönmek te dine gönül vermek, onun etrafında pervane kesilmek, uğrunda her şeyi göze alarak hizmet etmek demektir. Bu hareketin ictimai hayata olan manası, birlikten ayrılmamak ve bu birliği korumaya çalışmaktır. Ferdi hayata ait olan manası ise daha derin hakikatleri ihtiva etmektedir: Gökler yedi kattır, insanın nefsi de yedi tanedir. Ayrıca yedi rakamı mecazen çokluk ve fazlalık için kullanılır. Kabe etrafında yedi defa dönmek, yüzlerce binlerce dönmek gibi, pek çok dönmek demektir. Her dönüşte bir merhale, bir menzil aşılaraq yedi kat göklerin üstüne çıkmak, maddi alemin üstüne yükselmek ve kendinden geçmek manasına geldiği gibi, esasen iç dünyamızda yedi basamaklı olan nefsin en aşağı basamağından en üst basamağına yükselmek, nefsi emmareden nefsi mutmainneye çıkmak, hayvanlarla müşterek olan hayattan kurtulup insani hayatın gayesine varmak ve ruhani hayata kavuşmak demektir. Bunun için, Kabe etrafındaki her dönüş kendi iç dünyamızda bir kurtuluş hamlesi yapmak manası taşır.²⁵⁹

Kabe'yi tavaf etmek bir nevi namazdır. Onun için ta'zim, havf, reca ve muhabbet gibi halleri içinden hatırlamalı ve bu hal üzere tavaf etmelidir.

²⁵⁷ Karaman, *a.g.e.*, s. 35.

²⁵⁸ Esed, *a.g.e.*, s. 320.

²⁵⁹ Emin Işık, *a.g.e.*, s. 286-287.

Hacı, Kabe'yi tavaf ederken, arş-ı azamı kuşatıp etrafında dönen meleklerle benzer. Maksud olan, yalnız cismin Kabe etrafında dönmesi değil Beyt'in Rabbini hatırlamakta kalbin tavaf edilmesidir. Tavaf, Kabe'de başlayıp yine Kabe'de bittiği gibi, Allah'ı zikir ile başlayıp Allah'ı zikir ve hatırlamakla işi sona erdirmelidir.

Makbul olan tavaf, kalbin huzur-ı İlahideki tavafidir. Kabe baş gözü ile görülmeyen o melekut aleminin, bu Mülk aleminde bir timsalidir. Nitekim beden, gayb aleminden olup göz ile görülmeyen kalbin, şu alemde müşahede edilen bir misali olduğu gibi. Esasında, görülüp müşahede edilen alem, Allahu Teala'nın kapısını açtığı kimseler için, müşahede edilmeyen alem-i melekûtun bir yoludur. İşte bu muvazeneye işaret olarak gökteki Beyt-i Mamur da tam Kabe'nin hizasındadır. Meleklerin onu tavafi, insanların Kabe'yi tavafi gibidir. Vakta ki insanların çoğu melekler gibi, kamil tavaftan aciz oldular, imkan nispetinde onlara emrolundular ve: "Bir kavme benzemek isteyen, onlardandır" buyurulmakla, onlardan sayılacakları da vaz' edilmiş oldu.

Meleklerin tavafi gibi tavaf edebilen ise, hadd-ı zatında Kabe'yi değil, Kabe onları tavaf eder.²⁶⁰

Herhangi bir şeyin etrafında dönmek kişinin üzerine titrenen bu varlığı müdafaa için canını vermeye hazır olduğunu gösterir. Bu yönüyle Tavaf muhafızların bekçilik etmek için dönüp durması gibidir.²⁶¹

Hacer-i Esved, kulların ezelde Allah'a verdikleri kulluk sözünün imzası ve mührü olarak kabul edilmiştir. Onu öpen veya geriden selamlayan (istilam eden) insanlar ezelde verdikleri sözü hatırlayacak, yeminlerini tazeleyecek ve Allah'a kulluktan ayrılmayacaklarını teyit edeceklerdir. İbn-i Abbas'a dayanan bir rivayetten anlaşıldığına göre Hacer-i Esved'i öpen, yahut selamlayan kullar, Rableri ile tokalaşmış gibi olmaktadır.²⁶²

İstilam, Allah'a verilen bir söz, bir biat. Bir sadakat yeminidir. Allah'ı büyük tanıyıp, O'ndan başka güç tanımadığını ifade etmektir. Allah'ın elini sembolik olarak

²⁶⁰ Gazali, İhya..., s. 763-764.

²⁶¹ Hamidullah, *a.g.m.*, s. 149.

²⁶² Karaman, *a.g.e.*, s. 35.

temsil eden Hacer-i Esved'in karşısına gelip nefsiyle muhasebeye girişen insanın, bunu düşünmesi ve tasdik etmesi gerekir. Eğer hala, "Allah en büyüktür" diyemiyorsa, yani Allah'a zıt olarak başka "büyük"ler veya "ulu"lar tanıyorsa tavafa başlayamaz. Tavafa başlayabilmesi için "ulu"lardan sıyrılması lazımdır ki, sadece Allah'ı tanıyabilsin.

İstilam vasıtasıyla kendinden dahi sıyrılıp, kendini Allah'a adanmış olan insan, Allah'a bağlı olduğuna, O'na teslim olduğuna, herşeyi O'nun rızası için yapacağına, O'nun sevdiklerini seveceğine, O'na isyan edenlere itaat etmeyeceğine, O'nun ahkâmı için çalışacağına, her hareketini O'nun rızasını kazanmak için düzenleyeceğine, bu uğurda gerekirse şehit oluncaya kadar mücadele vereceğine dair; yeryüzünde ilk inşa edilen bu evin duvarı içinde bulunan ve Allah'ın yeryüzündeki sağ elini temsil eden Hacer-i Esved'i öperek veya elini dokundurarak, yahut elini kaldırıp selamlayarak yemin ediyor, biat ediyor.

Onun içindir ki istilam, Kabe tavafının anahtarıdır. İstilam, Allah'a kul olmanın en samimi ifadesi ve ispatıdır. İstilam bütün beşeri güçlerin bir kenara itilip Allah'a teslim olmanın sembolüdür.²⁶³

Erkeklerin pazularını çıkarıp üç dolanımında koşarcasına ve çalımlı bir şekilde yürümeleri Rasûlullah (s.a.s.) ve ashabının uygulamalarına dayanmaktadır. Hicretten sonra ashabın medine'de hastalandıkları ve bitkin hale geldikleri dedikodusu üzerine müşrikler Hacer-i Esved'in bulunduğu tarafa toplanmış, hicretten sonraki ilk tavaflarında Rasûlullah (s.a.s.) ve ashabını görmek istemişlerdi. Hz. Peygamber, müşriklerin gözünü yıldırma ve güçlü görünmek için bu şekilde davranılmasını istemiş, bu geçici tedbir güzel bir hatıra olarak haccın sünnetleri arasına girmiştir. Hac ibadetini yapan her Müslüman ıztıba ve remel denilen bu sünneti yerine getirirken kendisini Rasûlullah ve ashabının arasında hissetmekte ve adeta o günleri bu kutlu cemaat ile birlikte yaşamaktadırlar.

Tavaftan sonra Hacer-i Esved ile Kabe'nin kapısı arasındaki duvara (Mültezem) karın ve göğsü, elleri ve sağ yanağı yapıştırmak bu şekilde biraz kalarak vuslat neş'esini yaşamak ve sonra Kabe örtüsünden tutunarak dua ve niyazda bulunmak

²⁶³ İhsan Süreyya Sırma, *İslam Öncesi Mekke Dönemi ve Hz. Muhammed*, Beyan Yayınları, İstanbul, 1997, s. 88-89.

da haccın sünnet ve adablarından. Bu uygulama Allah'a yakınlığı hasret ve sevgiyi temsil etmekte, bu şekilde yapılan niyazın kabul edileceği, Kabe'ye yapışan vücûdun yanmayacağı umulmaktadır. Ayrıca bir büyüğe karşı suç işlemiş olan kişinin, onun eteğine sarılarak affını istemesini temsil etmektedir. Kulun, bu şekilde manen ve mecazen eteğine sarılarak af dilediği, yakınlık ve lütuf talep ettiği Yüce Zat'tan başka sığınacağı, dayanacağı, yalvaracağı, kulluğunu arz edeceği kimse yoktur. Duada ısrar Mevla'nın muradıdır, bu sarılış ve yakarış da ısrarı gerçekleştirmektir.

Kulun Allah'a en yakın olduğu durum secdedir; hem bunca ikrama şükür, hem de yakınlığı yaşamak için tavaftan sonra İbrahim makamında iki rekat namaz kılınır; ruh gıdalanmış, susuzluğunu nispeten gidermiş, fakat bunca çabadan sonra beden susamıştır, onu da tatmin için Zemzem'in başına gidilir ve doya doya içilir, şifa olması için dua edilir.²⁶⁴

j. Sa'y: Safa ve Merve Allah'ın nişaneleridir. Ancak akıl bu iki tepenin niçin nişane olduğunu kavrayamaz, aklın kavrayamadığı bir hususa inanıp riayet etmenin nefse ve bedene vereceği bir zevk ve menfaat de yoktur; bu sebeple sa'y, iman ve ihlase dayalı kulluğun tecelli ettiği seçkin bir ibadettir.²⁶⁵

Müslüman bu ibadeti yaparken En Büyüğün sarayı önünde nöbet tuttuğunu, iki nöbet mahalli arasında gidip geldiğini;²⁶⁶ yahut melik'in huzuruna girip çıktıktan sonra dileğinin kabul olup olmadığını bilmediği için sarayın etrafında dönüp dolaşan kimsenin durumuna benzer. Sarayın önünde ileri geri gider gelir acaba dileğim kabul oldu mu? Belki bu defa görmedi, bir dahasında görür ve merhamet eder diyerek birkaç defa Sarayın etrafında ileri geri gider gelir. Sa'y eden de bunun gibi, acaba Allah beni affetti mi, acaba bu defa bağışlar mı? diye Beyt'in yakınında olan Safa ile Merve arasında gider gelir. Ayrıca Safa ile Merve arasında Sa'y ederken Kıyamet'te sevap ile günahın tartılacağı Mizanı hatırlamalıdır. Mesela Safa'yı sevap gözü, Merve'yi de terazinin

²⁶⁴ Karaman, *a.g.e.*, s. 35-36.

²⁶⁵ Karaman, *a.g.e.*, s. 37.

²⁶⁶ Karaman, *a.g.e.*, s. 37.

günah gözü kabul eder. Hangisi ağır gelecek diye bir o göze bir diğer göze baktığı gibi böylece Safa ile Merve arasında Sa'y eder.²⁶⁷

Menşei itibariyle ana şefkat ve sevgisine hayranlığı ifade eden Safa ile Merve arasında koşuşup durmalar Allah'ın mahlukatına olan sevgisini sembolize eder. Sırf bu sevgi sebebiyle Hz. Hacer susamış oğluna su aramış, bu sevgiye cevap vermek için Allah zemzem kaynağından su fişkırtmıştı.²⁶⁸ Yüreğin tıpkı Hacer'in yüreği gibi, ana yüreği gibi olmalı. İslam'ın susuz kalmış yitik çocuklarına yürek dolusu imanı taşımak için yapacağın ömürlük yürüyüşün, uzun yürüyüşün provasını olacak bu adımlar.

Safa'dan başladın yürüyüşe, yalın ayak, başı açık. Şimdi sen yolcusun, muhacirsin, misafir yani. Gidiş ve geliş, sa'yin toplamı da 7'dir. Yedi, yani sürekli ve sonsuzca. Bu şu demektir.: Sen müebbed muhacirsin. Önce bilinmez bir alemden dünyaya hicret ettin. Dünya senin için bir mola yeri, yolculuğuna devam edeceksin. Bir uzun yürüyüştür bu, suyu arayıştır. Suyu, umudu; imanı ve aşkı umutla umudu iman ve aşkla arayış.

Merve'ye her varışın sana hayatın bitimsiz deveranını öğretecek. Ne demektir hayatın bitimsiz deveranı? Her bitişin bir başlangıç olduğu gerçeğidir. Birinin bittiğini gördüğünde, bir başkasının başladığından emin olabilirsin. Acıların mesela; birinin sonuna geldiğinde bir başkasının sırada beklediğini unutmamalısın: Yolculuğun ve yolun, dostun ve düşmanın, hezimetin ve zaferin...²⁶⁹

k. Arafat Vakfesi: Arafat'ta durulduğu vakit, orada dil ve renklerin ayrılığı, seslerin yükselmesi, insan kalabalığı, herkesin kendi imanının etrafında toplanması gibi haller ile kıyameti ve herkesin, Peygamberlerin ve imamların ardında toplandıklarını, herkesin kendi peygamberinin şefaati beklediğini ve oradaki tereddütlerini, hayret ve dehşetli vaziyetini hatırlamalıdır. Onu hatırladığın zaman, canı gönülden Allah'a bağlanmalısın ve O'ndan af ve mağfiret dilemelisin. Umulur ki o günde rahmet edilmiş iyiler ile haşrolursun. Bu mevkıf hem şerefli ve hem de basiret sahibi insanlardan hâli değildir. Bu gibiler vasıtasıyla Rahmet-i İlahi umuma nazil olabilir. Bunun için hacı

²⁶⁷ Gazali, İhya... s. 765.

²⁶⁸ Hamidullah, a.g.m., s. 149.

²⁶⁹ İslamoğlu, a.g.e., s.91-92.

duasının kabul olacağına kat'i olarak inanmalıdır. Bu gibiler ile müşterek gaye uğrunda gönüller Allah'a bağlanır, eller semaya kaldırılır, gözler göklere dikilir, hepsi birden Allah'tan rahmet dilerse, Allah'ın dileklerini kabul etmeyip rahmetini onlardan esirgeyeceğini mi zannedersin? Zaten bu mevkiler aff-ı umumi yerleri olduklarından dileklerin kabul olduğu hususunda tereddüt edilmemelidir. Hatta denilir ki: "Arafat'a çıktığı halde hala Allah'ın kendisini mağfiret etmediğini zannetmek, en büyük günahlardandır."

Sanki haccın sırrı, her taraftan muhterem ve maneviyat sahibi insanların bir araya toplanıp bir anda bir gaye uğrunda Allah'a dua etmeleridir. Allah'ın rahmetinin nüzulüne vesile olacak bundan daha kuvvetli amil düşünülemez.²⁷⁰

1. Şeytan Taşlama ve Kurban: Cemreleri taşlamak, mantık ve muhakemeye başvurmadan mücerret emr-i ilahi olduğu için ve kendine düşen kulluk vazifesi mucibince Allah'ın emrine uymaya niyet ederek taşları atmaktır. Ayrıca Halil-i İbrahim'e benzemeye de niyet etmelidir. Çünkü burada ya isyan ettirmek veya hac amelinde yanıltmak için şeytan, İbrahim (a.s.)'a gözüktü. Allah'ın emriyle İbrahim (a.s.)'da onu taşıladı. Şayet Hz. İbrahim şeytanı gördü ve taşıladı fakat bana görünmüyor neyi taşılayayım? Boşuna bir iş yapıyorum, dersin, bilmiş ol ki bu da şeytandandır. Seni bu vazifeden şaşırtmak için sana vesvese veriyor. Bu çocuk oyuncağı gibi bir şey dersin, seni aldatmaya çalışıyor. Sen şeytanın inadına; hikmetini anlayamadığın bu kulluk vazifesini yerine getirmeye çalış. İyi bil ki, bu görünüşte her ne kadar taşları o muayyen yerlere atıyorsan da, hakikatte bu taşlar ile şeytanın belini kırmakta ve şeytanı içinden atmaktasın. Çünkü şeytanın asıl burnunu sürmek ve belini kırmak; sırr-ı hikmetini anlayamadığın halde, yalnız Allah'ın emri olduğu için O'na saygı ve tazim göstererek bu vazifeyi ifa etmektedir.

Kötülükten nefret ettiğini ve onlarla daima mücadele edeceğini ifade etmek üzere kötülüklerin sembolü olan şeytanı yine sembolik olarak taşıladıktan sonra, hacılar, Tanrı yolunda canlarını vermeye hazır olduklarını göstermek için bir kurban keserler. Çünkü bir dava hak ta olsa onun uğrunda seve seve can verebilecek müdafilerden mahrum olduğu müddetçe üstün gelemes. Kurban kendi canımızın Allah yolunda feda

²⁷⁰ Gazali, İhya... s. 765.

edilmesi manasını taşır.²⁷¹ Yine kurban kesmek, emre uymak ile Allah'a yaklaşımdır. Onun için kurban iyisinden kesilmeli ve onun her cüz'üne karşılık kurbanın her cüz'ümüzün cehennemden azad olmasına vesile olması Allah'tan dilenmelidir. Nitekim hadiste böyle vadedilmiştir. Kurban ne kadar büyük olursa ve ne kadar iyi olursa, cehennemden azad olman o nispette kuvvetlenmiş olur.²⁷²

m. Medine-i Münevvere'yi Ziyaret: Medine şehrini gördüğün zaman, Allah'ın, Resulüne ayırdığı ve Hz. Resulullah'ın hicret ettiği bir şehir olduğunu, ilahi emirlerin ve Peygamberimizin bir çok sünnetlerinin burada meşru olduğunu, ölünceye kadar buradan düşman ile harp edip İslam dinini ilan ettiğini, sonra kendisinin ve kendisinden sonra hilafet vazifesini ifa eden iki dostunun (Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer) türbelerinin de burada bulunduğunu hatırla. Sonra Resul-ü Ekrem'in buralarda gezdiğini ve ayak basmadık yer bırakmadığını düşünerek o nispette huşu ve huzur içinde yürü. Resul-ü Ekrem'in kalbine Allah'ın ifâza ettiği büyük ilim ve marifeti ve Habibinin adını yücelterek kendi ismi şerifiyle andığını, konuşurken yüksek sesle de olsa Resul-ü Ekrem'e hürmetsizlik edenin amelini mahvettiğini düşün. Sonra O'nu görüp, sözünü dinleyen ve O'nunla konuşan ashab-ı kiram'ına Allah'ın büyük lütuflarını düşün. O'nu ve ashabi görmediğine üzüntü duy. Sonra dünyada görmek şerefine nail olamadığın gibi ahirette de görememek tehlikesiyle karşı karşıya olduğunu düşün ve bu korkuyu hisset!²⁷³

n. Resul-i Ekrem'i Ziyaret: Resul-i Ekrem hayatında nasıl ziyaret edilirdi ise, ölümünde de aynı hürmetle ziyaret edilir. Hayatta olsa kendisine ne kadar yaklaşman icap ediyorsa, türbesine de o kadar yaklaş. Fazla sokulma! Hayatında iken huzurunda takınacağın edep ve terbiyeyi türbesinde de aynı şekilde muhafaza et. Duvarlara ve parmaklıklara sarılma, onları öpme. Zira bu gibi el etek öpmeler, duvar ve demire sarılmalar, Yahudi ve Nasara adetidir.

²⁷¹ Işık, *a.g.e.*, s. 286.

²⁷² Gazali, *İhya...* s. 765-766.

²⁷³ Gazali, *İhya...*, s. 766.

Bilmiş ol ki, O seni ve senin her hareketini görür ve bilir. Getirmiş olduğun salatü selam kendisine duyurulur.²⁷⁴ Cismi Şerifinin orada medfun bulunduğunu ve Allah katındaki yüce mevkiini düşün. Sonra minberinin yanına gel ve Resul-i Ekrem'in minberde Allah'a ibadeti teşvik eder şekilde hutbe irad etmekte olduğunu, muhacir ve ensarın, gözlerini oraya çevirerek dikkatle hutbeyi takip ettiklerini düşün ve kıyamet gününde Resul-i Ekrem'den ayrı kalmamayı Allah'tan dile. İşte hacda kalbin vazifesi bunlardır.

Böyle bir huzur içinde haccını yaptıktan sonra da haccının makbul veya merdud olmasını düşünmeli ve bunun korkusunu içinde taşımalıdır. Hacı kendisini murakabe etmeli, hareketlerini şeriat mizanına vurmalıdır. Şayet bundan sonra, niyeti Allah rızasına, hareketleri şeriata uygun düşüyorsa, haccın kabul olduğuna inanmalıdır. Çünkü Allah sevdiği kulunun amelini kabul eder. Sevdiği kimseyi İblis'in şerrinden korumakla sevgisinin alametlerini onda belirtir. Binaenaleyh, hac ettikten sonra isyan etmemek, haccın kabul olmasına delildir. Fakat kendisine çekidüzen vermeyip yine eski isyana dönenlerin bu yolculukta ellerine yorgunluk ve zahmetten başka bir şey geçmeyeceğinden korkulur. Böyle olmaktan Allah'a sığınırız.²⁷⁵

3. Şibli'nin Hac Fenomenolojisi

Şibli'nin tam adı Ebu Bekr Dülef ibn Cuhdar veya Ca'fer eş-Şibli'dir. Hayatı ve eserleri hakkında çok az bilgiye sahibiz. 864 M. yılında doğduğu sanılmaktadır. Önceleri mabeynci olarak Abbasi sarayında vazifeliydi. Daha sonra tasavvufa meyletmış ve resmi vazifesini bırakmıştır. Cüneyd-i Bağdadi'ye talebelik etmiş ve onun en önemli talebesi olmuştur. H. 334/M. 945 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir.

²⁷⁴ Resul-ü Ekrem'den rivayet edilen bir hadiste: "Allah'ın, kabrine bir melek müvekkil ettiğini ve getirilen salatü selamı kendisine tebliğ ettiğini" haber vermiştir. Bu hadis, kabrinin başında bulunmayıp dünyanın herhangi bir köşesinde bulunan müslümanın getirdiği salavat hakkındadır. O'na olan aşk ve şevkinden, memleketinden ayrılıp uzak mesafeleri kat ederek türbesinin başına gelenlerin salavatlarını öncelikle duyar. Diğer bir hadiste: "Kim ki benim üzerine bir salavat getirirse, Allah ona on rahmet inzal eder" buyurmuştur. Bu hadis, hariçte diliyle Peygamber üzerine salavat getirenler hakkında olduğuna göre, huzuruna gelerek salavat getirenlerin mükafatı elbette daha fazladır. (Gazali, İhya..., s. 768).

²⁷⁵ Gazali, İhya..., s. 767-768.

“Yola gücü yeten insanlar, Beyt’i haccetmeleri Allah için gereklidir.” (Al-i İmran, 97) ayeti hakkında Şibli şu fenemenolojik tefsiri yapmıştır:

“Bir adam Şibli’ye gitti. Şibli ona dedi ki:

- Nereye gidiyorsun ?

- Hacc’a.

- Öyle ise iki çuval götür, onlara orada rahmet doldur ve onları giy, bize getir ki, hacc’dan nasibimiz olsun, kalana onu verelim, ziyaret edeni onunla ağırlayalım.

Adam dedi ki "Huzurundan vedalaşıp çıktım, döndüğüm zaman Şibli bana sordu"

- Haccettin mi?

- Evet

- Haccetmek için ne amel yaptın?

- Guslettim, ihrama girdim, iki rekat namaz kıldım ve telbiye ettim.

- Bununla haccı akdettin mi?

- Evet

- Peki yaratıldığından beri bu akdine muhalif bütün akitleri bozdun mu?

- Hayır

- Sen akdetmemişsin

- Sonra elbiseni çıkardın mı?

- Evet

- Yaptığın her işten de soyundun mu?

- Hayır
- Sen elbiseni çıkarmamışsın.
- Sonra temizlendin mi?
- Evet
- Bu temizlenmenle sende bulunan her illeti giderdin mi?
- Hayır
- Sen temizlenmemişsin.
- Sonra sen telbiye ettin mi?
- Evet
- Aynen telbiyenin cevabını aldın mı?
- Hayır
- Sen telbiye etmemişsin.
- Sonra sen Harem'e girdin mi?
- Evet
- Hareme girmekle her haramı terk etmeye ahdettin mi?
- Hayır
- Sen hareme girmemişsin.
- Sonra Mekke'yi gördün mü?
- Evet
- Mekke'yi görmekle Allah'tan sana bir hal geldi mi?

- Hayır

- Sen Mekke'yi görmemişsin

- Mescid-i Haram'a girdin mi?

- Evet

- Allah'a yaklařmaya erdin mi?

- Hayır

- Sen Kabe'yi görmemişsin

- Üç defa remledip, dört defa yürüdün mü?

- Evet.

- Seninle beraber olduğunu bildiğın her şeyden kaçıp kesildin mi? Dört defa yürümekle güvene erip bundan dolayı Allah'a şükrettin mi?

- Hayır.

- O'ndan başka şeylerden kesilmemişsin.

- Hacer'i Musafaha ettin mi?

- Evet

- Yazık sana, hani denilir ki, Hacer'i musafaha eden Hakk'ı musafaha eder; Hakk'ı musafaha eden de güven mahallindedir. Binaenaleyh sende güven alameti göründü mü?

- Hayır

- Sen Hacer'i musafaha etmemişsin.

-İki rekat namaz kıldın mı?

- Evet
- Allah Azze ve Celle'nin önünde durur gibi, olduğun yerde durup niyetini O'na gösterdin mi?
- Hayır
- Sen Namaz kılmamışsın
- Safa'ya çıkıp orada durdun mu?
- Evet
- Ne amel ettin?
- Orada tekbir ettim.
- Safa'ya çıkmakla sırrın saflaştı mı? Rabbini tekbir etmekle ekvan (*varlıklar, alemler*) gözünde küçüldü mü?
- Hayır
- Sen Safa'ya çıkmamışsın ve tekbir de etmemişsin.
- Sa'yinde hervele ettin mi?
- Evet
- O'ndan O'na kaçtın mı?
- Hayır
- Sen Hervele ve Sa'y etmemişsin.
- Merve'de durdun mu?
- Evet.
- Merve'de iken üzerine sekine'nin (huzurun) indiğini gördün mü?

- Hayır
- Sen Merve'de durmamışsın
- Oradan Mina'ya gittin mi?
- Evet.
- Temenni ettiğin şey sana verildi mi?
- Hayır.
- Sen Mina'ya gitmemişsin.
- Hayf Mescidi'ne girdin mi?
- Hayır.
- Sen Hayf mescidi'na girmemişsin.
- Arafat'a çıktın mı?
- Evet

- Halk edildiğin ve varacağın hali bildin mi? Bildin mi ki Rabbin kimdir ve inkar etmekte olduğun o Zatı Kibriya kimdir? Ve Hak sana, havassı aşına kıldığı bir hal gösterdi mi?

- Hayır
- Sen Arafat'a çıkmamışsın.
- Meş'ar'e koştun mu?
- Evet.

- Orada Allah'ı, masivayı hatırlamayı unutturan bir zikirle zikrettin mi? Ve ne ile cevap verildiğini ve ne ile hitap edildiğini anladın mı?

- Hayır.

- Sen Meş'ar'e gelmemişsin.

- Kurban kestini mi?

- Evet.

- Şehvetlerini ve iradeni Hakk'ın rızasında ifna ettin mi?

- Hayır.

- Sen kurban kesmemişsin.

- Şeytana taş attın mı?

- Attım.

- Sendeki cehaleti attın mı ve bu suretle sende ilim zuhur etti mi?

- Hayır.

- Sen taş atmamışsın.

- Ziyaret ettin mi?

- Evet

-Sana hakaikten bir şey keşfedildi mi? Yahut ziyaret sebebiyle ikramların arttığını gördün mü? Çünkü Rasûlullah (S.A.V.) şöyle buyurmuştur; "*Hacılar ve Umre yapanlar, Allah'ın ziyaretçileridir. Ziyaret edilenin kendisini ziyaret edene ikram etmesi bir hak'tır.*"

- Hayır.

- Sen ziyaret etmemişsin

-İhlal ettin mi?

- Evet

- Helal yemeğe azmettin mi?

- Hayır

- Sen ihlal etmemişsin.

- Vedâ ettin mi?

- Evet

- Nefsinden ve ruhundan bi'l-küllî'ye çıktın mı?

- Hayır.

- Sen veda etmemişsin ve Hac da etmemişsin. Eğer istersen tekrar dönüp haccetmen gerekir. Ve eğer haccedersen bu söylediğim şekilde haccetmeye çalış.”²⁷⁶

B. Din Psikolojisi Açısından Hac

1. Hac İbadetinin Kişilik ve Karakter Üzerindeki Etkisi

İbadetler genelde, kişilik ve karakteri düzenleyici ve dengeleyici sistemler olarak anlaşılabilir.²⁷⁷ İbadetler, ferdin kendisinin icat ettiği şeyler değildir; bunlar sembolik mahiyette olan ve dinî uygulamanın bir parçasını teşkil eden unsurlardır. Bundan dolayı ibadetlerdeki söz ve hareketler sıradan şeyler değildir; bunlar kişinin dini tecrübe ve davranışlarını sınırlandıran bir kalıp ve çerçevedirler. Mümin kişinin dinî şuuru bu kalıp içerisinde, onun sınırladığı algı modeli ve telkin ettiği manalar çerçevesinde şekillenir.²⁷⁸ İbadet esnasında ferdin ruhunda dini bir atmosfer canlanır ve bu hal içerisinde fikirler ve duygular incelik, yücelir. Bu ruh hallerinin tekrar tekrar

²⁷⁶ Bayraktar, a.g.e., s. 65-69.

²⁷⁷ Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi*, TDV Yayınları, Ankara, 1998, s. 241.

²⁷⁸ Hökelekli, a.g.e., s. 236.

yaşanmasıyla dini şuur insanda kökleşmeye başlar.²⁷⁹ Şuurun karmaşık yapısı dolayısıyla, gerçekleştirilen her fiil ve davranış, geçici ya da az da olsa bir diğer fiil ve davranışın engellenmesi pahasına mümkün olmaktadır. Yerine getirilen her ibadet, ferdi bazı eğilimlerin aşılp geride bırakılması, buna karşılık diğer bazılarının da güçlenip gelişmesiyle sonuçlanır.²⁸⁰

Hac ibadeti insanın bütün varlığını ilgilendirir. Çünkü Hac ibadetinde bir “oluş”²⁸¹ söz konusudur. İnsan bu oluşa bütün varlığıyla katılmaktadır.

Hac, ahiret beklentisinden üstün işler başarmaya kadar giden en değişik kişisel umutları bütünüyle karşılar. Yasa tarafından yapılması istenen bir gerekliliği basitçe yerine getirenler çoktur, fakat kişisel bir yükümlülüğü (velilerle irtibat kurmak için günlük pratikler) yerine getirmeyi, rüya sırasında peygamberden ya da kutsal bir yerden bir emir almayı, sosyal çevresinde prestij kazanmayı, çocukluğunda, “gören” ve “duyan” v.b... herkesin coşkulu anlatılarının körüklediği bir merakı gidermeyi seçenler de vardır. Endüstriyel faaliyetten ve modern siyasal hayattan kaynaklanan davranışlar çoğaldıkça, değerlerin eski hiyerarşisine bağlı kişiler, inançsızlığın ve ölçüsüz kazanma çabasının kurbanı olan bir toplumu terk etmek ihtiyacını duyarlar. Başkaldıran tutumlar karşısında ya da bunların kutsal yerlerde ortaya çıktığı günlük hayatın çeşitli görünümleri karşısında en çok sarsılanlar yine aynı kişilerdir.

Hac ibadetiyle ilgili bütün menasik, mahşer gününde kişinin içinde bulunacağı ruh halinin bir provasını ortaya koymaktadır. Bir anlamda Hac mahşer günü için bir psikolojik hazırlık uygulamasıdır. Mülkiyet duygusu, beşeri zevk ve arzular, o zamana kadar yaşanmış olan rahatlıklar ve kazanılmış alışkanlıkların dışına çıkılarak, Allah’ın hükümlerine tam bir boyun eğiş ve itaati yaşayan mümin kişi, saf fitrat durumuna dönüşün yolunu Hac vasıtasıyla tecrübe eder hale gelmektedir.²⁸² Hac İbadeti, bir insanın, medeniyetin getirdiği sunî şeylerden sıyrılarak başlangıçtaki hayata, ilk fitrata ve en önceki hale dönmesi, insan elinin eseri olan her şeye bu noktadan bakıp onları yeni baştan değerlendirmesi tarihten ve cemiyet hayatından gelen adet ve

²⁷⁹ Hökelekli, *a.g.e.*, s. 242.

²⁸⁰ Hökelekli, *a.g.e.*, s. 242.

²⁸¹ Şeriati, *a.g.e.*, s. 32.

²⁸² Hökelekli, *a.g.e.*, s. 239-241.

alışkanlıklardan uzak kalarak gerçekçi ve tabîî bir düşünce tarzına ulaşmasına imkan vermesi bakımından manidardır. Bu vaziyet insana “Dünyaya hiçbir şeye sahip olmaksızın çıplak olarak geldim, dünyadan yine öyle gideceğim, o halde doğumla ölüm arasında sahip olacağım maddi şeylere hırs ve tamahla bağlı olmam, bu yolda zulmetmem, haksızlık yapmam ve ahlak kaidelerine aykırı davranmam benim için son derece zararlıdır” kanaatini verir.²⁸³

Hacı Şeytan taşlamakla; insan tabiatında yer alan kötü eğilimleri ve bunlar vasıtasıyla insanı kışkırtmaya çalışan Şeytanın etkilerini ortadan kaldırmayı ve böylece benliği tam manasıyla tasfiye etmek suretiyle akıl ve iradeyi yüceltip, kişilikte hakim duruma geçirmek için, kötülüğün sembolü olan Şeytana karşı savaş açmaktadır. Yine Kurban kesmekle; kendi benliğini ve arzularını Allah yolunda feda etmek sureti ile tam bir ruhânî yücelme ve olgunlaşmaya ulaşmayı hedeflemektedir.²⁸⁴

Hac esnasında hiçbir şeye zarar vermemek esas olduğundan, insanın çevresiyle ilişkisinde son derece dikkatli davranması gerektiği ortaya çıkar. Bu husustaki titizliğin ölçüsü, Kur'an-ı Kerimdeki yasaklardan ve bu yasakların çiğnenmesi halinde verilecek cezaları bildiren ayetlerin üslubundan anlaşılmaktadır.²⁸⁵ Özellikle bitki ve hayvan türünden canlılara karşı gösterilmesi gereken hassasiyet, kişiye başka zamanlarda kazanamayacağı ölçüde bir duyarlılık sağlar. Bunun yanında öfkelenmemek, kimseyi incitmemek ve güler yüzlü olmak gibi ahlaki davranışlar da haccı gereği gibi yerine getirenlerin elde edecekleri manevi kazançlar arasında yer alır.²⁸⁶ Kötü huylar ve çirkin alışkanlıklarla haccın yolunu tutan bir kimse, bu türlü huy ve alışkanlıklarını terk edip günah kirinden yunmuş ve yıkanmış bir halde evine dönemezse, o gerçek anlamda haccetmiş değildir. Nitekim bir hadiste “*Ahir zaman olunca devlet adamları seyahat, zenginler ticaret, fakirler dilenmek ve ham sofular da gösteriş için hac yaparlar*”²⁸⁷ buyurulmuştur.²⁸⁸

²⁸³ Süleyman Uludağ, *İslam'da Emir ve Yasakların Hikmeti*, TDV Yayınları, Ankara, 1988, s. 96-97.

²⁸⁴ Hökelekli, *a.g.e.*, s. 240.

²⁸⁵ Bakara, 158, 196-200; Al-i İmran, 96-97; Maide, 2, 95-96; Hac, 26-29, 33-34).

²⁸⁶ Bahili Kansoy, “*Sosyal ve Psikolojik Açından Hac İbadeti*”, Diyanet Aylık Dergi, Mart, 2001, sayı: 123 s. 35.

²⁸⁷ Gazali, *İhya*, 1. 269.

²⁸⁸ Süleyman Uludağ, *a.g.e.*, s. 98.

2. Kitle Psikolojisi Açısından Hac

Hac kitleler psikolojisi açısından ele alındığında insanın apayrı bir yönü ortaya çıkar. İnsan fitraten medeni olduğu için, kitlevi bir yanı vardır. Bu tarafının tatmin edilmesi gerekir. Yani ben inanç ve anlayışında yalnız değilim. Benim imanımı takviye eden bu kadar deliller var. Dünyanın dört bucağından gemli, ayrı ayrı dilleri konuşan, ayrı ayrı renkten, komutanından erine, devlet başkanından halkına varıncaya kadar aynı inancı paylaşan bu kadar insan bembeyaz ihramlar içinde aynı zikri beraber yapıyor, Kabe kapısında hepsi de aynı huşu ve huzur içerisinde... İşte bütün bunlar kitlevi yönümüzü iliklerimize kadar takviye eder. İmanımız sadece kendimize, kendi bulduğumuz ve duyduğumuz delillere münhasır kalmaz. Hacca gelenler sayısınca sanki kuvvet kazanıp pekleşir.

İşte bu sırrı keşfedenler, kendi davalarına bağlılarla beş on kişi olunca hemen miting ve gösteriye kalkıyorlar. Kendi anlayışlarında bağlılıklarını arttırmak, kuvvetlerini sağlamlaştırmak, inançlarını perçinlemek istiyorlar. Dikkat edilirse insanın hiçbir yönü ihmal etmeyen İslamiyet, beş vakit namazın cemaatle kılınmasını istiyor. Mutlaka haftada büyük bir topluluk halinde bir araya gelmemizi şart kılarak Cuma namazını apayrı bir farz olarak ele alıyor. Senede iki defa bayram namazlarında da Müslümanları daha geniş biçimde yan yana bir çizgide topluyor. Hacda ise bu durum zirve noktaya ulaşıyor.²⁸⁹

3. Beden ve Ruh Sağlığı

İbadetler hem ruh sağlığını koruyucu ve hem de tedavi edici unsurlar içermeleri bakımından kişiliği destekleyici ve güçlendirici sistemler olarak etkiye bulunurlar.²⁹⁰ “Seyahat edin sıhhat bulun” kudsî tavsiyesinin bildirdiği üzere hac ibadeti münasebetiyle yapılan seyahatlerde, maddi-manevi pek çok hastalıklardan sıhhat bulma imkanı doğmaktadır.²⁹¹

²⁸⁹ Safvet Senih, *İbadetin Getirdikleri*, Nil Yayınları, İzmir, 1995, s. 208-209.

²⁹⁰ Hökelekli, *a.g.e.*, s. 249.

²⁹¹ Safvet Senih, *a.g.e.*, s. 220.

Değişik iklimlerde yaşayan, farklı kalitedeki suyu içmeye ve farklı havayı teneffüs etmeye alışan insanların vücudu, birden bire hava değişimine uğramaktadır. Yüksek yaylalarda yaşayan insanlar için Mekke ve çevresinin havası, elbette ki olumsuzluklarla doludur. Buna rağmen soğuk ülkelerden gelenlerin kendilerini bu farklı iklime alıştırmaya çalışmaları beden sağlığı açısından çok önemli bir olaydır. Mü'minin temizliğe azami derecede dikkat etmesi, müslümanın hayatında koruyucu hekimliğin önemli bir yer tutması gibi hususlar, insan bedeninin zarar görmeden veya en az zarar ile yeni şartlara uyum sağlamasını kolaylaştırmaktadır.

Vücudun dinamizmini ve hareketliliğini koruyan bir diğer husus da, menasik'in edası esnasında yapılan zorunlu hareketlerdir. Tavaf ve sa'y'de koşmak, Arafat'a çıkmak, Arafat'tan Müzdelife'ye intikal etmek, Cemrelere taş atmak için Mina'ya gidiş, ihramdan önce ve sonra yıkanmak, tıraş olmak, kurban kesmek, uzun süre açık havada ve güneş altında kalmak.... bütün bunlar, insan vücudunun yeni şartlara adapte olabilmesini sağlayan bir dizi bedeni hareketlerdir.²⁹² Hac sonrasında hemen bütün mü'minler tarafından tecrübe edilen "rahatlama ve kendini zinde hissetme" duygusu, ruhi olduğu kadar bedeni güç ve kuvvetlerin bir artışı olarak yorumlanabilir.²⁹³

4. Bir Sabır Eğitimi Olarak Hac

Haccın farz olduğunu bildiren Kur'an ayetinde "istata'a" (gücü yetme) gibi bir ifadenin yer alması, hac ibadetinin, yerine getiriliş biçimi bakımından zor bir ibadet olduğunu, maddi ve manevi sıkıntılarla dolu olduğunu ifade eder. Bu açıdan denilebilir ki, hac ibadeti, sıkıntılara göğüs germe ve her şeye sabretme eğitimidir. Alışılmış adet ve taklitleri terkedip yepyeni bir muhite giden mü'min, alıştığı çevreden koptuğu için kendini yeni kurallara göre tanzim etmek mecburiyetindedir.²⁹⁴ O insan ki, önce Rabbinin emrine uyarak yaşadığı, rahatını ve insanların alıştığı evini ve muhitini terk ederek, tanımadığı, insanlarına ve yaşayışlarına yabancı olduğu, sert çöllerin ve yakıcı güneşin hakim olduğu uzak bir ülkeye yolculuğa çıkıyor. Onun bu yolculukta

²⁹² Musa K. Yılmaz, *a.g.m.*, s. 57.

²⁹³ Hökelekli, *a.g.e.*, s. 248.

²⁹⁴ Musa K. Yılmaz, *a.g.m.*, s. 56.

karşılaşmış olduğu çeşitli güçlüklerle sabretmesi gerekiyor ve sabrediyor. Yolculuğun verdiği korkuya sabır... Bütün kutsiyetine ve sevimliliğine rağmen, yüz binleri aşan insan kalabalığının meydana getirdiği darlığa ve sıkışıklığa, boğucu havası, tozu ve toprağıyla Mekke’de ikamete sabır... Kendi memleketinde olsa oturmaya rıza göstermeyeceği kum tepelerinde gecelemeğe sabır... Dilleri, ırkları ve muameleleri ayrı yüz bin çeşit insanın her yerde önde olmak, her şeye öncü olmak için meydana getirdiği itişip kakışmaya ve bunların insana verdiği ezaya sabır...

Allah Kur’an-ı Kerim’de “ Her kim (bu malum aylarda) hacca niyet ederse, artık hacda kötü hareket, sövüşmek ve münakaşa edip kavga çıkarmak yoktur...” (Bakara:197) ifadesiyle en büyük ihtarını yapmıştır. Bu ihtardan hareketle insan için nefisini dizginlemek, karşısına çıkan her türlü kötülüğe, güçlüğü ve darlığa sabretmek durumundadır.

Bu ifadelerden hareketle denebilir ki hac günleri, sabır için eğitim günleridir. Eğer insan bunda muvaffak olursa, bütün hayatı boyunca kendisine lazım olacak olan sabır ile ilgili en büyük dersi almış olur.

5. Zaman tanzimi

Farklı zaman dilimlerine yayılmış olan ibadet vakitleri, kişide güçlü bir zaman planlaması alışkanlığı yaratır.²⁹⁵

Hac ibadetinde dünyanın neresinden gelirse gelinsin, Arefe günü olarak sadece belirli bir yarım günün kabul edilmesi, bu yarım gün zarfında Arafat dağında bulunulmasının şart olması ve buna karşılık hiçbir mazeretle gecikmenin kabul edilmemesi²⁹⁶ İslamiyet’in zaman kavramına yüklediği manayı açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Zira bu Arefe günü iki, üç veya daha fazla sayılarda yahut senenin belirli zamanlarına taksim edilmiş olabilirdi. Veya Arefe günü Arafat dağında

²⁹⁵ Hökelekli, a.g.e., s. 244

²⁹⁶ Ali Murat Daryal, *Dini Hayatın Psiko-Sosyal Temelleri*, MÜİF Vakfı Yayınları, İstanbul, 1999, s.58

bulunamayanlar için Namazda, Oruçta olduğu gibi Kaza müessesesi kurulabilirdi.²⁹⁷ Allah'ın bu hususta hiç müsamaha göstermemesi, Müslümanların, planla yaşayan, bütün hareket ve davranışlarını zamana göre tayin ve tanzim eden insanlar olmalarını istemesindendir.

6. Disiplin Merkezli Bir Hayat

Belli bir program içerisinde süreklilik gösteren ibadet uygulaması, fertte bir iç disiplin oluşması ve iradenin güçlenmesine imkan verir.²⁹⁸ Hac ibadeti de bu yönüyle belli bir disiplin alışkanlığını yerleştirici fonksiyon ifa etmektedir.

İhram süresince belli haram olan davranışların yanında mubah kabul edilen bir takım davranışlardan da kaçınmak gerekmektedir.* Bu yasakların ihlali neticesinde belli cezalar vardır. Bu yasaklara uymak insanı kısa bir sürede disiplinli bir hayata yöneltecektir. Aksi durumda da kişi disiplinli yaşama konusunda ne denli yetersiz olduğunu fark edecektir.²⁹⁹

Harici görünüş itibariyle hac, bir nevi askerlik eğitimidir. Adeta bir seferberlik emrine uyularak belirli bir yerde toplanılır. Dünyanın dört köşesinden süratle gelinip dünyanın en kurak bölgelerinden birindeki ordugahta gece ve gündüzler geçirilir. Bütün bu talimler esnasında beş vakit namazda müezzin davetiyle toplanılır, imam arkasından saf tutulur ve onun maiyetinde cemaatla bir takım hareketler yapılır. Hasılı disiplin altına alınmış bir hayattır hac.³⁰⁰

²⁹⁷ Daryal, *a.g.e.*, s. 58.

²⁹⁸ Hökelekli, *a.g.e.*, s. 244.

* “Hac’da rafes yok, fusuk yok, cidal yok” (Bakara, 197)

²⁹⁹ Bkz. İslamoğlu, *a.g.e.*, s. 25, 26-27.

³⁰⁰ Hamidullah, *a.g.m.*, s. 150; Bkz. Şeriati, *a.g.e.*, s. 100-101.

7. Diğerkâmlık ve Fedakarlık Eğitimi

Bazı ibadetler, kişinin ilgi ve dikkatini başkalarının durum ve sorunlarıyla karşı karşıya gelmeye ve onlarla ilgilenmeye yöneltir. Kişi bu şekilde “bencillikten” kurtularak “diğerkâm” bir karaktere sahip olma fırsatı bulur.³⁰¹

Hac, ferdi şuurun asgari seviyeye inip ma’şeri ve içtimai şuurun azami hadde ulaştığı bir ibadet şeklidir. Hacda meydana gelen heyecan ve galeyan seline kendilerini kaptıran fertler, cismani varlıklarından sıyrılarak toplum içinde erirler. Fert olarak fani, cemiyet olarak baki olurlar. Cemiyete faydalı olmak için gönüllü olarak her türlü fedakarlığa katlanır, gerektiğinde bu uğurda seve seve canlarını da feda ederler. Çünkü bu cemiyette toplum için yok olmak, şerefli bir varoluştur. Bu sebeple haccın maksadını bilen, hikmetlerini kavrayan ve tam olarak bunun şuuruna varan kimseler mutlaka daha fazla diğerkâm ve hayırsever olurlar.³⁰²

Ahmet Turan Alkan, Hac izlenimlerini anlatırken³⁰³ ilginç bir tespitte bulunur:

“Tavaf bazen uzun sürebiliyor ki ezberinizdeki bütün dualar tükeniyor ve o esnada Cenab-ı Hakkın ‘iste vereyim; yönel ki icabet edeyim’ vaadinde bulunduğunu yakinen hissediyorsunuz. Öyle zannediyorum ki pek çok mü’min gibi ben de dua etmenin gerçek anlamını ve muhtevasını tavaf esnasında öğrendim. Bir başka nükte daha: Kendiniz için isteyebileceğiniz ve niyazda bulunabileceğiniz şeyler kısa sürede tükeniveriyor. İşte orada Müslüman diğerkamlığının ne olduğunu fark ediyor ve başkaları için de dua etmek ihtiyacına kapılıyorsunuz. Elbette ki duaların kabule en yakın olanı, nefsimiz için değil, gayrisi için yaptığımız dualardır. Tavaf, duayı ve yönelişi öğretiyor.”

Bu sözlerden de anlaşılıyor ki Hac ritüelleri ister istemez insanı çevresine yöneltmekte, onlar için faydalı olmaya gayret ettirici ruhî meleke kazandırmaktadır.

³⁰¹ HÖkelekli, *a.g.e.*, s. 244.

³⁰² Uludağ, *a.g.e.*, s.94.

³⁰³ Ahmet Turan Alkan, *Hac Günlüğü*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2002, s. 113.

C. Din Sosyolojisi Açısından Hac

1. İbadet, Çeşitleri ve Fonksiyonları

Her din, mukaddesatla ilgili bir takım inançlar, tasavvurlar ve düşüncelerle irtibat halindedir. Ancak hiçbir dini sadece birtakım tasavvurlar, fikirler ve inançlar mecmuundan ibaret saymaya imkan yoktur. Aksine her din bir duygu ve davranış meselesi olarak da ortaya çıkmaktadır.³⁰⁴ Buna göre dinde ilk olarak iman, ikinci olarak da ibadet veya amel yani tapınma karşımıza çıkmaktadır.

İnsanın sahip olduğu temel inançlardan birisi de yüce bir kudret inancıdır. İnsan bu yüce kudretle diyalog kurmaya çalışır. Bu diyalogda uluhiyet, kutsalın tezahürü (hierophanie), tanrının tecellisi (theophanie), vahiy (revelation) gibi şekillerde kendini gösterir. Bu şekiller, bu yüce kudretle iman altyapısına sahip insanlar arasındaki iletişimi sağlar. Diyalog vasıtası olan bu kavramlar, ilahın, aşkın kudret, kutsal bir varlık, dokunulmaz konumda hem yakın, hem erişilmez uzaklıkta, korkutucu ve sevecen karakterde algılandığı fenomenlerde, kendini gösterir. Bu farklı özellikleriyle uluhiyet, insanda ilgi oluşturur, onunla iletişime ihtiyacı meydana getirir ve böylece ibadet ortaya çıkar.³⁰⁵

Geniş manada dini inanç ve tecrübeden kaynağını alan her fiil ve davranışı ibadet olarak vasıflandırabiliriz.³⁰⁶ Tanrıya saygı göstermek, itaat etmek, ta'zim ve tapmak amacıyla yapılan her hareket, ibadet kelimesinin kapsamına girer.³⁰⁷

İslam'da ibadet kelimesi “köle olmak ve kulluk” manalarına gelen “abd” kökünden türemiştir. Terim olarak ise bir kişinin bir kimseye isyan etmeksizin, ondan yüz çevirmeden, mukavemet göstermeden itaat etmesi ve boyun eğmesidir.³⁰⁸

Her dinin kendine has ibadet anlayışı vardır. İbadetler zaman, mekana, milletlerin anlayış ve adetlerine göre değişiklikler arz eder. Sümer dininde ibadetin temelini, tanrıya sunulan “takdimeler” oluşturur. İbadetin en belirleyici özelliği,

³⁰⁴ Ünver Günay, *Din Sosyolojisi*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2000, s. 222.

³⁰⁵ Adem Özen, *Yahudilikte İbadet*, s. 19.

³⁰⁶ Ünver Günay, *a.g.e.*, s. 224.

³⁰⁷ Özen, *a.g.e.*, s. 19.

³⁰⁸ Özen, *a.g.e.*, s. 22.

dileklerin sözlerle telaffuzu ve ellerin göğsüne kaldırılmasıdır. Mısır dininde, Yaratıcı ile yaratılan arasında gittikçe azalan bir mesafe söz konusudur. En büyük tanrı diğer tanrıların ve insanların yaratıcısıdır. Eski Mısır piramid ilahilerinde hamd ve şükür ezgileri yaratılmış olan ilahlara sunulmaz. Ayin ilahilerinde, İbadetten ziyade tanrılara sunulan övgülerin hakimiyeti görülür. Budizm’de ibadet, mabede bağlı olmaması sebebiyle evde de yapılabilir. Bu sebeple her Budist evinde Buda’nın heykelini veya resmini bulundurur. Hinduizm’de ibadet ferdidir ve muayyen bir şekli yoktur. Hristiyan ibadetinin ayırt edici özelliği, İsa Mesih’te odaklanmasıdır. İbadet Baba, Oğul, Kutsal ruhtan oluşan üçlü bir tanrı fikri üzerine bina edilmiştir.³⁰⁹

İbadet objesi, zımnen, ibadet yer ve zamanının gerekliliğine delalet eder. Dindar kişi bu özel yerlerin kutsal karakterinin bilincindedir. Eski İnsanlar için ormanlar, ırmaklar, dağlar, mağaralar ve su kaynakları ibadet yerleriydi. Bunun dışında ilahın tecelli ettiği yerler, fevkalade olayların yaşandığı yerler ve beklenmedik bir zaman da gelen iyi bir işaret ile kutsal olarak algılanan yerler de vardır.³¹⁰

Zamanın akışı, geçmiş, hal ve istikbal kategorileri bütün dinlerde hayati öneme sahiptir. Kutsal mabetler ve diğer yerler gibi tarihi günler ve önemli saat dilimleri de hassasiyetle takip edilir. Toplu ibadet, genellikle bir takvime bağlıdır, bundan daha özgür muhteva arz eden ferdi ibadetler ise hangi mabed olursa olsun, abidin irticali karakterine göre şekillenir.

Eski İnsanlar belirli dönemleri ibadet zamanı olarak belirlemişlerdir Gece yarısı, gündeğümü, yeni ay, yağmurların başlaması, gece ile gündüzün eşit olduğu vakitler, zirai dönemler, bir kralın tayin edilmesi, tohum ekme, avlanma, bir savaşın başlangıcı gibi sosyal ve ekonomik aktiviteler ibadet vaktinin tespitinde etken olmuştur. İlahi dinlerde ise ibadet zamanları çoğunlukla kutsal kitaplarda tespit edilmiştir.³¹¹

İbadet fiillerinin tasnifi denemesinde bulunan E. Underhill onları şu dört gruba ayırmaktadır:

³⁰⁹ Bkz. Özen, *a.g.e.*, s. 20-22.

³¹⁰ Bkz. Adem Özen, *a.g.e.*, s. 32.

³¹¹ Adem Özen, *a.g.e.*, s. 33.

1- Mensekler (rites)

2- Semboller,

3- Takdis Ayinleri,

4- Kurban.

İslam alimleri ise genellikle ibadetleri üç grupta toplamaktadırlar:

1- Bedenî İbadetler (namaz, oruç, dua, vs.),

2- Mali İbadetler (zekat, fitre, kurban, sadakalar, vs.),

3- Hem Bedenî Hem Malî İbadetler (hac).³¹²

Ziya Gökalp ibadetleri “Menfi Ayinler” ve “Müsbet Ayinler” olarak ikiye ayırmaktadır. Menfi Ayinlerle ; ibadet eden kişi zenim (profane = dünyevi) hadiselerden kendisini uzaklaştırmaya çalışır. Müsbet ayinlerde ise ibadet eden kişi artık dünyevi hadiselerden uzaklaşmış ve ruhunu mabuduna arz etmeye başlamıştır.³¹³

Menfi ayinler şunlardır:

1. Gusül, abdest, necasetten taharet, hayız ve nifastan temizlenme, setr-i avret, oruç.

2. İstikbal-i kible, ibadetleri hususi mahallerde icra etmek, ibadetleri hususi vakitlerde eda etmek, ayinlere sağ taraftan başlamak,

3. Dünya kelamı etmemek, etrafına bakmamak, mikatta ziynet elbisesini çıkarıp ihrama girmek, ihram esnasında saçını, tırnağını kesmek suretiyle ziynete meyil etmemek,

4. Feday-ı nefsin timsali olmak üzere kurban kesmek, zekat ve fitre vermekle feday-ı malda bulunmak, cihad ve hac yolculuğuna katlanmak.

³¹² Ünver Günay, *a.g.e.*, s. 225.

³¹³ Bkz. Ziya Gökalp, “*Dinin İctimai Hizmetleri II*”, İslam Mecmuası, Sayı:36, 10 Eylül 1331.

Bu maddeler incelendiğinde ilk olarak ferdin bedeniyle alakalı bedensel fiillerle yemek, içmek gibi hadiseler, ikinci olarak ferdin hoşlandığı ve faydalandığı zamanlar ve mekanlar evler, çarşılar, mesireler (ki ibadet mahalleri buralarda değildir), üçüncü olarak konuşma, giyim, süslenme gibi ferdin hoşlandığı bütün şeyler, dördüncü olarak da mal, can, huzur ve istirahat gibi ferdin istek duyduğu şeyler genellikle dünyevi mahiyettedir.

Bu tahlilden anlaşıyor ki ferde ait olan her şey zenimdir, o halde menfi ayinlerin gayesi fertleri ferdiyetten tecrit etmek, “Terk-i mâsivâ’nın esası olan “nef’i ferdiyet” mertebesine yükseltmektir.³¹⁴

Menfi ayinler, ferdi mahiyette olan her şeyi dünyevi yani fani, mekruh ve haram kabul ederek insanı onlara çeken arzu ve isteklere karşı güçlü kılmaktadır. Böylece insan arzularını yenebilecek, kuvvetli bir iradeye kavuşarak hakiki insan mertebesine ulaşmaktadır. Önceleri kendisini düşünen bir kişi iken fedakar bir vatandaş olmaktadır. Menfi ayinler etkili ve sürekli bir eğitimle fertleri ferdiyetten uzaklaştırıp sosyal olmaya hazırlıyor.

Müsbet ayinlerin üç şartı vardır: Menfi ayinlerin icrasından sonra eda edilmek, cemaatle icra kılınmak, mevkut olmak.³¹⁵

Menfi ayinler esasen müsbet ayinlere ulaşmak için bir vasıttan ibarettir.³¹⁶

Fertler bir araya gelerek cemaat halini alınca ferdi ruhların mütekabil tesir ve aksi tesirlerden yeni bir ruhiyet husule gelir ki buna “ictimai ruh” denmektedir. Bu ictimai ruh, hem kemiyetçe, hem de keyfiyetçe ferdi ruha mubayindir. Fertler cemaat haline gelir gelmez, derhal bir vecd ve galeyan fırtınası ruhlarını sarsmaya başlar.

Toplumsal ruh hiçbir zaman reybi, ümitsiz ve bedbin olmaz. Fertlerde gördüğümüz imanlılık, ümitlilik, nikbinlik halleri sosyal hayatın husule getirdiği eserlerdir.

³¹⁴ Ziya Gökalp, “Dinin İctimai Hizmetleri. II”, İ. M., Sayı:36, 10 Eylül 1331.

³¹⁵ Ziya Gökalp, “Dinin İctimai Hizmetleri III”, İ. M., Sayı:37, 24 Eylül 1331.

³¹⁶ Ziya Gökalp, “Dinin İctimai Hizmetleri II”, İ. M., Sayı:36, 10 Eylül 1331.

Müsbet ayinler beş vakit namaz, teravih, cuma namazı, bayram namazı ve hacdır. İbadetler aynı zamanda ibadete tahsis edilmiş mabetlerde icra edilir. İslam mabetleri mescit, cami, cami-i kebir, kabe ve arafattır. Mescit bir mahalle veya köy ahalisini, cami bir semt veya nahiye ahalisini, cami-i kebir büyük bir şehir ya da kaza ahalisini cemaat halinde birleştiren toplumsal mekanlardır. Kabe ve Arafat ise her sene bütün İslam ümmetinin muktedir olanlarını birleştirerek büyük bir topluluk meydana getiriyor.

Müsbet ayinlerin belirli zamanlarda olması da toplumsal hayatın bir sonucudur. Toplumsal hayatın dini safhasından başka iktisadi, bedi vb. safhaları da vardır. Değişik zamanlarda, fertlerin kimi alış verişle kimi yemek içmekle, kimi uyumakla, kimi hukuki işlerle meşgul bulunur. Mabetlerde toplanmak için bir takım muayyen zamanlar olmalıdır ki fertler bir araya gelebilsin. Bu sebeple bütün toplumsal işler gibi ibadetlerin de zamanları belirlenmiştir.

Bu ayinler gündelik hayatta dağınık halde yaşayan fertleri belli zamanlarda belli mekanlarda mukaddes bir amaç için bir araya getirmektedir. Bu topluluğa meyyus olarak girenler ümitvar, bedbin olarak girenler nikbin, reybi olarak girenler imanlı çıkarlar. Bu bir araya gelişlerden doğan “kuvve-i kutsiye” korkakları cesur, tembelleri çalışkan, hastaları sağlam, ahlaksızları faziletli, mefkuresizleri mefkureli, iradesizleri azimkar ve hodgamları fedakar yapar.³¹⁷

Morice Goguel ibadetin son derece değerli üç fonksiyonunun bulunduğunu ifade etmektedir. Buna göre;

- Bir kere ibadetin, dinin ifadesi olmak bakımından sembolik bir fonksiyonu bulunmaktadır.
- İkinci olarak ibadet, onu ifa edenlerde dini duyguları besleyip geliştirmeye yaraması itibariyle didaktik bir fonksiyon göstermektedir.

³¹⁷ Bkz. Ziya Gökalp, “Dinin İctimai Hizmetleri III”, İ.M., Sayı:37, 24 Eylül 1331.

- Nihayet, üçüncü olarak ibadetin, kutsalla bağ kurulmasını, onunla teması sağlanması bakımından mistik bir fonksiyonu vardır.³¹⁸

İbadetlerin bu fonksiyonlarına dördüncü olarak sosyolojik boyutu ekleyebiliriz. İbadetlerin sosyolojik olarak en önemli karakteri birleştirici, bütünleştirici, kaynaştırıcı ve geliştirici fonksiyonu yani cemaat teşkil edici tesiridir. Bir davranış, bir hareket tarzı, ya da ibadet yahut dini merasim öncelikle o hareketi yapan, o ibadeti icra eden, o ayine katılan kişi üzerinde etkili olur. Ancak bu etki sadece fertte kalıcı değildir. O ferdi aşıp diğer şahıslar üzerinde de etkili olacaktır.

Psikoloji sahasında yapılan çalışmalar, bir çok kişi tarafından aynı anda yapılan işler ve hareketlerin son derece güçlü bir cemaat teşkil edici özelliği olduğunu göstermektedir. Müsterek hareket halinde her şahıs adeta bir küll olarak bu hareketi yapmakta olan fertler üstü bir bütünün bir cüz'ü ve bir uzvu durumunda olup, onun tarafından yönetilmekte ve sürüklenmektedir.

Hatta ibadetin, onu yerine getirenlerde, müsterek inançlara sahip oldukları ve onları aralarında ortaklaşa olarak paylaştıkları inancını canlandırdığına kuşku yoktur. Bu manada ibadet, dini inancın canlılığını koruması, devamı ve arttırılmasında önemli bir rol oynamaktadır.³¹⁹

İslamiyet'te toplu halde yapılan ibadetlere daha bir önem verilmiş ve onların dinî canlanma ve müminlerin birbirleriyle kaynaşmaları için birer vesile oldukları kabul edilmiştir. Camide toplu halde yapılan ibadetlerin, kılınan namazların, tek başına ve evde kılınanlardan dini bakımdan çok fazla makbul ve sevaba vesile oldukları bilinmektedir.³²⁰

Müslümanların doğum, sünnet, evlenme ve ölüm gibi kişi ve toplum hayatında bir safhadan bir başkasına geçişi ifade eden önemli olayları ve durumların dini kalıplar ve atmosfer içerisinde cereyan etmesi ya da en azından bu tür olaylar vesilesiyle yerine getirilen örf ve adetler, törenler ve uygulamalar arasında dini bir renge sahip bulunan

³¹⁸ Ünver Günay, *a.g.e.*, s. 225.

³¹⁹ Bkz. Ünver Günay, *a.g.e.*, s. 225-226.

³²⁰ Ünver Günay, *a.g.e.*, s. 226.

unsurların önemli bir yer tutmakta oluşunun, dinin toplum hayatında gördüğü bütünleştirici fonksiyonla yakından alakalıdır.³²¹

2. Sosyal Bütünleşme ve Hac

a. **Ümmet bilinci:** Medeniyetlerin gelişmesiyle çeşitli toplumlardaki ayrımlaşma ve farklılaşma hızı da artmaktadır. Özellikle giderek daha da karmaşılaşan, iş bölümü ve uzmanlaşmanın son derece arttığı toplumlarda, toplumun sosyo-kültürel yapısını oluşturan san'at, hukuk, iktisat, siyaset, felsefe, ilim, vs. de birbirinden ayrıldıkça, toplumda ortaya çıkan ayrılık ve farklılıklar karşısında toplumsal birlik ve bütünleşmenin sağlanmasında “Tevhid” yani “Birlik” inancı en mükemmel ve ideal bir sosyal kaynaşma, kenetlenme, birleşme ve bütünleşme prensibidir.³²²

İslam dini, “Mü'minler kardeşir”³²³ diyerek “din kardeşliği” ilkesiyle alt- üst, kadın-erkek, genç-yaşlı, zengin-fakir, efendi-hizmetçi, patron-işçi, amir-memur, hür-köle, köylü-şehirli, göçebe-yerleşik, beyaz-siyah,vs. gibi her türlü sosyal statü farklılıkları ve tezatlarını eritip kaynaştırmakta ve tek bir Allah inancı etrafında onları birleştirerek yek vücut kılmaktadır.³²⁴ İnsanın, insanlığın ve doğanın tabiatının korunması için böyle bir medeniyetin kurulması zorunludur. Böyle bir toplumun en büyük vasfı kendi dışındaki dünya toplumlarına “analık” yapabilecek liyakatte olmasıdır. İşte bu topluma Kur'an “ümme” adını vermektedir. Ümmet kelime anlamıyla “anne toplum”; insanlığa ana gibi yar olan; onları şefkat ve merhametle kucaklayıp saadete çağıran; onlara özgürlüğün ve adaletin gerçek kapısını gösteren bir toplumdur.³²⁵ Doğru düşünce, kardeşlik ve eşitlik ahlakı, özgürlük sevgisi, adalete saygı duygusunu kazandırıcı bir eğitimle yetişen bu toplum, birlik meziyetiyle tanınmaya layık bir ümmettir. Birlik ve uzlaşma içinde olur. Tek bir vücut gibi görünür. Çok organlı ve duygulu görüntüsü vardır ama aynı duygu ve eylemi

³²¹ Ünver Günay, *a.g.e.*, s. 226.

³²² Günay, *Din Sosyolojisi*, s. 295.

³²³ Hucurat, 10.

³²⁴ Günay, *Din Sosyolojisi*, s. 295.

³²⁵ Mustafa İslamoğlu, *a.g.e.*, s. 9.

paylaşır.³²⁶ Birlik ahlakı, ümmete toplumun işlerini yürütmekte aynı doğrultuya gidiş özelliğini kazandırır. Her birey, elinden gelen bütün düşünce ve çabaları toplumun yararına sunar.³²⁷

“Bu toplum, mekanik bir toplum değil, “inkılapçı bir ümmet”tir. Ehl-i ilim, ehl-i amel, ehl-i siyaset, ehl-i ibadet, ehl-i dünya, ehl-i din vs... yapay, nakıs insanlar için yapay sınırlamalardır. Ümmet, parçalı, sosyal bir toplumdur., sınıfsal, soya dayalı vb. bir hiyerarşiye yer vermez kendi içinde. Ümmet, yolda yürüyen sosyal bir birlik, bir Allah’ı, bir yolu, bir kıblesi olan, hepsi bir kabileden, bir atanın çocukları, bir Allah’ın kulları olan azimli, hedefine kilitlenmiş bir kervandır. Bu kervanın aydını savaşı, savaşçısı ibadet eder, âbidi ise düşünür.”³²⁸

Bir medeniyetin tekamülü, ancak insanların bir araya toplanması ile mümkündür.³²⁹ Birbirinden haberi olmayan insanların aynı duygu, aynı düşünce etrafında birleşip bir medeniyet inşa etmesi düşünülemez. Bu bakımdan Hac ibadeti, bu medeniyetin teşekkülünde, medeniyeti kuracak toplumun fertlerinin birbiriyle bağlantı kurmalarında önemli bir misyon ifa etmektedir.

Beş vakit namazın cemaatle kılınmasının daha faziletli oluşu, Cuma namazının cemaatle kılınması gereği ve en önemlisi her yıl hac için bir kere büyük toplantı yapılması; bu toplantıya İslam ülkelerinin her birinden, öteki ülkelerdeki kardeşlerinin durumlarını görmek, kendilerinden uzakta yaşayan müslümanlarla ilgili gördüklerini ve duyduklarını geri döndüklerinde kendi topluluklarına iletme üzere, hac ibadetini yapmaya temsilcilerin geliyor olması³³⁰, ümmet bilincini inanan gönüllere aşlamakta, bu medeniyetin kurulmasının temelini oluşturmaktadır.

Bu toplumun oluşturulması için yeni bir insan modeli oluşturmak kaçınılmazdır. Hz. Peygamberin “Allah katında mebrur olan haccın karşılığı kesinlikle cennettir.” hadisiyle haccın önemini vurgulamaktadır. Diğer bütün ibadetleri bünyesinde birleştiren bir ibadet olan hac ibadetini hakkıyla yerine getirmiş olan insanın

³²⁶ Aşur, *a.g.e.*, s.175.

³²⁷ Aşur, *a.g.e.*, s.176.

³²⁸ Şeriati, *a.g.e.*, s. 102-103.

³²⁹ Eyüp Sabri Paşa, *Mekke-Medine Rehberi*, Ensar Neşriyat, 2. Baskı, İstanbul, 2000, s. 22.

³³⁰ Aşur, *a.g.e.*, s.176.

namazı, orucu, zekatı, cihadı, daveti, feraseti, basireti, fitratı ve şahsiyeti yeniden dirilecektir.³³¹

“İhram elbisesini giyip, birbirinize karışyorsunuz! Bir mahşeri olay. Sanki bir kıyamet! Herkes bir yabancıyı dost ediniyor, bir garibi kendi kavminin yerine koyuyor. Herkes bir başkasının ayakkabısını giyebilir ve her ihram, senin ihramın olabilir.”³³² “Herkes birbiri oluyor, biri hepsi, hepsi biri. Şirk toplumu, tevhid toplumuna erer, ümmet olur. Ve ümmet, yoldaki toplumun adıdır. Ümm, yani ahenk, uyum, bir hedefe doğru hareket, bir kibleye doğru azimet, bir toplum, ama olduğu gibi kalmak için değil, oluş, dönüşüm ve hareket için, saadet için değil, kemal için, rahat ve sükûnet için değil hareket ve coşku için bir toplum.”³³³

“Tavaftasın, büyük ve güçlü bir nehre dökülen ufak bir dere gibi, ayrı kalmış olan beninden uzaklaşıyor, topluma katılıyorsun; uzaklaşıyor ve kendi tavaf dairenin ışınının “Ev”e daha bir yakınlaşması için çaba harcıyorsun. “Yalnız gitmediğini”, toplumla gittiğini hissediyorsun. Yavaş yavaş “kendin gitmediğini”, “toplumun seni götürdüğünü”, seni her zaman taşımış olan ayaklarının kurtulduğunu hissetmeye başlıyorsun. Topluluğun gücü, topluluğun hareketi, topluluğun ahengi ve cazibesi, dünyanın namusu, seni sımsıkı kucaklamış. Artık kendi ayaklarının üstünde değilsin, yoksun. Sadece topluluktur var olan.”³³⁴ Artık fert yok toplum vardır.

“Müzdelife’de geceleyin silahlanmak için uğraş vardır. Dağda, ama hep birlikte aynı anda, herkes de kendi sorumluluğunun bilincinde olarak tabi ki!

Savaşı düşünmede, silah toplama çabasında, yüz binlerce gizemli karaltı, hepsi kardeş, bacı, hemfikir, savaş arkadaşı, herkes birbirini iyi tanıyor, iyi anlıyor, hiç kimse, ne bacı ne kardeş, ne kadın ne koca, ne ana ne baba, ne dost ne düşman, hiç kimseyi ayırt edemez, görmez; herkes kendi işinin derdinde, Meş’ar karanlığında, toprağa eğilmiş, taş ve kayalarla dolu toprağa el sürüyor, küçük taşlar toplamakta.”³³⁵

³³¹ İslamoğlu, *a.g.e.*, s.13.

³³² Şeriati, *a.g.e.*, s. 34.

³³³ Şeriati, *a.g.e.*, s. 33.

³³⁴ Şeriati, *a.g.e.*, s. 54.

³³⁵ Şeriati, *a.g.e.*, s. 100.

Bütün bunlar ümmet"i oluşturan fertleri kenetleyen manevi bağlar teşkil etmektedir. Bu fertler Hac ibadetiyle toplum içinde kaybolur,³³⁶ Rabbi, dini, kıblesi, ibadet dili, kitabı, peygamberi bir olan" büyük bir insan topluluğunun, muhteşem bir camianın bir ümmet teşkil edişini görür ve yaşarlar. Orada insanların bir bütüne ait olduklarını hissetmeleri ve bu aidiyeti yaşamaları için alıp verdikleri selam, namaza çağıran ezan, cemaat olup kıldıkları namaz, namazda dinledikleri tek Kur'an, hepsinin birden yöneldiği tek kible (Kâbe) ve hep birden saygı gösterdikleri aynı mukaddesler yeterli olmakta, dil ve alt kültür farkları bu birlik ve bütünlüğe zarar vermemektedir.³³⁷

Yine Hac, başta inananların bir güç gösterisi mahiyetindedir. Hac'da dünyanın dört bir tarafından gelen Müslümanlar, birbirlerini desteklediklerini münasip bir dille başkalarına göstermiş olurlar.³³⁸ İslam'ın, özgürlük savaşları ya da ulusal kuruluşun fiili girişimleri gibi büyük tarihsel eylemler için ideolojik birleştirme faktörü ve harekete geçirme gücü şeklindeki rolünü tam olarak oynadığı yer, işte bu halka dayalı derinliktir. Ulusun ve daha geniş olarak, Arafat'taki uçsuz bucaksız toplanmada somutlaşan Ümmet'in birbirine bağlılığı, kültürel geleneksel modellerin gücünü ve kutsalın kavranamaz güçlerini ortaya koyduğu ölçüde daha etkili bir şekilde sağlanır.³³⁹

b. Eşitlik: Eşitlik, kardeşliğin en başta gelen sonuçlarından ve en doğru tanıklarındandır. Eşitlik ahlakını benimsemek ve uygulamak, kardeşliğin en açık göstergesidir. Eşitlik, iki şeyin birbirlerine benzerliğini anlatır. Kardeşlikten doğan İslamî eşitlikten maksat, aklın ürünlerinde, ilimlerde ya da güzel işlerde eşitlik değildir, çünkü insanların yetenek ve çabaları arasında farklılık bulunduğu açıktır. Kastedilen, kardeşlikten doğmuş olan, müslümanların İslam camiasına mensup olmakta, sebepleri bulunur veya sahiplerinin yetenekleri de elverirse İslam'daki her erdeme hazır ve yetkin oluştta, farklılık gözetilmesi gerekmeyen konularda hukukça tanınmış hakların ayırım yapmadan verilmesinde eşitliktir. Daha kapsamlı söylersek, eşitlik, yaratılış temelinde veya hukukun belirlemesiyle müslümanların benzer olması gereken konularda

³³⁶ Şeriati, *a.g.e.*, s. 70.

³³⁷ Hayrettin Karaman, *Yeni Şafak Gazetesi*, 12.12. 2001.

³³⁸ Bahili Kansoy, "*Sosyal ve Psikolojik Açından Hac İbadeti*", *Diyanet Aylık Dergi*, Mart 2001, s. 33.

³³⁹ Arkoun, *a.g.e.*, s. 317.

benzerliği ile ilgilidir. Bu benzerliği, güç veya zaaf etkileyemez. Güçlünün gücünün ve izzetinin, bu benzerliğin sonuçlarını etkilemesi söz konusu olamaz.³⁴⁰

Eşitlik İslam'da sosyal düzenin temellerinden önemli biridir. İslam hukukunun hedeflediği eşitlik, her durumda mutlak geçerli olmayan, ama eşitliğin söz konusu olduğu durumlarla ilgilidir. Çünkü insanın yaratılış temeli, farklı yetenek ve ahlaka göredir. İşte bu farklılık, kendilerinden beklenen yarar ile gerçekleşen zarar dikkate alınarak bu niteliklerde yakın ya da uzak olan sahipleri arasında bir değişiklik doğurur.³⁴¹

İslam, insana özgü sınıfları kabul etmemiştir. Ümmetin tabakalara bölünmesi, akli yetenekler, risk yüklenmeler veya ülke savunmasında zafer kazanılması gibi bir takım sebeplerle ortaya çıkan bir durumdur. Bunun dışındaki her türlü tabakanın; hiçbir çağın, kabilenin, yaşın, grubun ya da sınıfın ayrıcalığı yoktur.³⁴²

Cahiliye günlerinde Araplar, kendileri için başkalarının geçemeyeceği bölgeler tespit ederlerdi. İçlerinden güçlü olanlar geniş bir yeri kendi bölgeleri olarak ayırırlardı.³⁴³ Yine Arapların geneli, haccettiklerinde Arafat'ta dururlarken Kureyş kabilesi, Cem diye bilinen özel bir yerde dururdu. Yüce Allah'ın indirdiği "Sonra insanların toplu olarak akın ettiği yerden, siz de akın edin." (Bakara,199) ayeti ile Arafat, bütün müslümanların vakfe yeri oldu. Yine Kureyş veya onların inancını benimseyen ve hums denilenler, hac için ihrama girdiklerinde, ihramlardan çıkıncaya kadar bir gölgenin altına girmekten kaçınırlardı. Evine girmek isteyen, evin arkasından girerdi. Yüce Allah'ın indirdiği "Evlere arkalarından girmeniz iyi değildir." (Bakara,89)³⁴⁴ ayeti ile bu durum ortadan kaldırıldı. Böylece cahiliye Arabının ürettiği ve hacda da kendisini gösteren imtiyazlılar sınıfı yerini herkesin takvasıyla üstün olduğu bir eşitliğe bırakmıştır.

Hac ibadetine iştirak eden bütün müminlerin farklı farklı ve kimi güzel elbiselerini bir tarafa bırakıp oldukça basit ve ölü kefenine benzeyen bir beze

³⁴⁰ Aşur, *a.g.e.*, s. 187.

³⁴¹ Aşur, *a.g.e.*, s. 187.

³⁴² Bkz. Aşur, *a.g.e.*, s. 189-190.

³⁴³ Tabbara, *a.g.e.*, s. 279.

³⁴⁴ Aşur, *a.g.e.*, s. 190.

bürünmeleri, üstelik bu hususta zengin ve fakir arasında hiçbir ayırım yapılmaması, eşitliği simgeleyen en büyük örneklerden biridir. Bu eşitliğin, menasikin ifası boyunca devam etmesi, zengin fakir, genç, ihtiyar herkesin aynı şekilde belli ibadetlerle mükellef olması, İslam'ın eşitlik ilkesine verdiği önemi gösterir. Tavafta, bir günlük yiyeceği olmayanlarla tonlarla altına sahip olanların aynı çizgide ve aynı yönde dönmesi dünyanın hiçbir sisteminde görülmemiştir.³⁴⁵ Arefe günü Arafat'ta İslam coğrafyasının değişik bölgelerinden gelen müslümanların hep beraber vakfe yapması, insanlar arasındaki eşitliğin her yönü ile bir görüntüsüdür.³⁴⁶ Dünyanın neresinden, hangi iklim, toprak, etnik grup, meslek ve sosyal statüde olursa olsunlar, zengin-yoksul, işçi-patron, amir-memur, siyah-beyaz tüm mü'minler her türlü sosyal farklılık, imtiyaz ve dünyevi kisveyi bir yana bırakarak "ihram"a bürünüp bir tek Allah'a kulluk etmek ve aynı iman heyecanını yaşamak üzere kenetlenişleri ve bütünleşmeleri³⁴⁷ de İslam'ın eşitlik kavramına yüklemiş olduğu mananın göstergesidir.

3. Din Taraftarlarının İletişimi ve Bilgi Aktarımı Yönünden Hac

a. **Bilgi Sosyolojisi Açısından Hac:** İbadetlerden özellikle haccın bilgi sosyolojisi açısından önemli bir manası vardır. Bütün şartlarıyla hac, bilgiyi ve bilgi aktarımını temin eder.

Hac kelimesi, arapça HCC fiil kökünden gelir ki, etimolojik anlamı başka anlamlarda olmakla birlikte, esasen "doğru bilgi için tartışmak", "doğru bilgiyle delillendirmek" ve "bilme ve bilgi" gelir ki Kur'an'da bu anlamda kullanılmıştır; mesela şu ayette olduğu gibi: "Siz, hadi bilginiz olan şey üzerinde tartışanlarsınız. Ama bilginiz olmayan şey hakkında niçin tartışırsınız..." (Ali İmran, 66). Hac kelimesi bir ıstılah olarak, "Allah'ın Evi Kabe'yi ziyaret etmek" demektir. O halde, daha kelime olarak bile, hac ibadeti bilgi manasını taşır.

³⁴⁵ Musa K. Yılmaz, *a.g.m.*, s. 58.

³⁴⁶ Tabbara, *a.g.e.*, s. 282.

³⁴⁷ Günay, *Din Sosyolojisi*, s. 296.

Aynı şekilde, haccın yapıldığı belirli zaman da bilgi demektir. Bilindiği gibi hac ibadeti Zilhicce ayında yapılır ki, kelime olarak “Bilgi Ayı” demektir. Çünkü “hicce” kelimesi de HCC fiil kökünden gelir. Diğer taraftan, hac esnasında ziyaret edilmesi gereken yerlerden birisi de Arafat Dağı’dır; çünkü Peygamberimiz “Hac, Arafattır” (Tirmizi: Sünen,22; Ebu Davud: Sünen, Menasik,68; Darimi: Sünen, Menasik,54) buyurmuştur. Arafat da, bilmek manasına gelen ARF arapça fiil kökünden geldiğinden, “bilgi” demektir; “Bilgi Dağı” demektir. Ayrıca ilave edelim ki, Peygamberimizin Sünnet’ine uyarak her müslümanın Arafat’ta Kabe’ye yönelerek yaptığı dua da, bir çeşit bilgi arzulama vardır; zira bu duada insan, bilgi elde etmeye yarayan uzuvlarının ışıklandırmasını Allah’tan niyaz etmektedir: “Allah’tan başka ilah yoktur, Bir’dır. Ortağı yoktur. Mülk O’nun, hamd da O’na mahsustur. Öldüren, O, ölmeyen diridir. İyilikler O’nun elindedir. O her şeye kadirdir. Ey Allah’ım! Kalbimi, gözümü, kulağımı ve dilimi nurlandır. Ey Allah’ım! Kalbimi aç ve işimi kolaylaştır.”

Demek ki, hac ibadeti; gerek kelime olarak, gerekse unsurları ve şartları yönünden bir bütün olarak bilgi ve ilim demektir. Ve bilgiyi temsil etmektedir. İnsana bilgiyi hatırlatmaktadır. Zaten, hac yapmak demek, insanın Allah katındaki bilgisini ve imanını tecrübeye koyması demektir. Şöyle ki; hacı, “Allah’ın Evi” olan Kabe’yi ziyaret etmekle fiilen Allah’ı orada görmüş ve ziyaret etmiş olur; İlahî Huzura kabul edilmiş olur. Hac, Allah’ın cemalini manen müşahededir.

Diğer taraftan, hac, sadece Allah’ı yakinen bilip tanımaya bir vasıta değil, aynı zamanda müslümanların bilgi alış-verişi yaptıkları veya yapmaları gerektiği bir “Pazar Yeri”dir de. Orada Ümmet’in çeşitli renk ve dilden, çeşitli ırk ve fizikî çevreden gelen, çeşitli kültür çevresine ve intellektüel seviyeye mensup insanları birbiriyle kaynaşma ve görüşme fırsatı bulurlar. Bu fırsat da, onların birbirinden bazı şeyler öğrenmelerini ve fikir alış-verişini sağlar.

Bilgi sosyolojisine göre, bilgi sadece ve sadece zihin operasyonu ve bu operasyonun neticesi değildir. Bilginin teşekkülünde zihin kadar olmasa bile, sosyal ve kültürel çevrenin, hatta fiziki çevrenin de önemi büyüktür. Nitekim, modern bilgi sosyologlarından çok önce, ilk bilgi sosyoloğu olmaya layık Sakkakî ve İbn Haldun buna dikkat çekmişlerdir. Mesela, İbn Haldun çeşitli sosyal kitlelerin birbiriyle olan

münasebetlerinden bilgi gelişiminin artacağını, insanların birbirinden yeni şeyler öğreneceklerini söyler. Seyahatlerin bu bakımdan önemine değinir. (İbn Haldun: Mukaddime, Ouatremere neşri, Paris, 1858, c.II, s. 234). İslamın bir ümmet oluşturması ve bunu geliştirmeye çalışmasının hikmeti de bu noktada ortaya çıkıyor. Büyük medeniyetler, çeşitli ırk ve insanların türlü nedenlerle bir araya geldikleri ortamlarda belirmişlerdir. Bunun en bariz misali Yunan, İslam ve Hind medeniyetleridir. Buna karşılık uzun süre çeşitli nedenlerle başka ırklarla karışmayarak ırkî kalma özelliklerini sürdüren milletler, büyük medeniyetler kuramamışlardır.

İşte bu bakımdan, hac ibadeti gerek bilgiyi temsil etmesi ve gerekse bilginin aktarılması ve geliştirilmesi ve geliştirilmesine vesile olması bakımından önemli bir ibadet çeşididir.³⁴⁸

Burada Ali Şeriatî'nin yorumunu da zikretmek yerinde olacaktır.

“Arafat, “bilgi”, tanıyış, biliş ve ilmi ifade eder.

Meş’ar, “şuur”u, anlayış, kavramayı ifade eder.

Ve Mina, “aşk”ı, imanı ifade eder.

Kabe’den kalkıp hemen Arafat’ta vakfe: İna lillah: (Şüphesiz Allah içiniz)! Ve Arafat’tan Kabe’ye doğru, duraklayarak, konaklayarak dönüşte vakfe: İna ileyhi raciun (Şüphesiz O’na dönücüleriz)!

“Adem” kıssasında (insanın yaratılışının başlangıcı, beşer türünün yeryüzünde ortaya çıkışı) anlatıldığına göre, inişten (hubût) sonra (toprakta insanî yaşayışın başlangıcı) Adem ile Havva ilk kez burada “tanışmışlardır”!³⁴⁹

Kabe’den Arafat’a iniş!

Adem’in zeminde, yeryüzünde ortaya çıkışının başlangıcı. İnsanın zamanla ortaya çıkışının başlangıcı! “Tanıma”nın, “bilme”nin ortaya çıkışıyla birlikte! “Bilme

³⁴⁸ Bayraktar, *a.g.e.*, s.57-59.

³⁴⁹ Şeriatî, *a.g.e.*, s. 84.

ve tanıma”nın, “birbirini takip etmek”le, “ilk aşk kıvılcımı” ile başlaması... “Adem ile Havva’nın karşılaşması”!

Adem eşini, kendini ve kendi nev’ini yeniden tanıdı, kendi tabiatından olan karşıt cinsiyle karşılaştı. Orada insan felsefî bir bakış açısıyla bir “zat”, bir “mahiyet” olarak “bilgi”nin varlığıyla başlamaktadır.

Burada insan bilimsel bir bakış açısıyla nesnel bir varlık olarak söz konusu. İnsanın tarihteki başlangıcı “bilgi”nin ortaya çıkışıylaadır.

Hac’da ilk hareket “Arafat”tan başlar.

Nitekim “Arafat’ta vakfe”, “gündüz” olur, dokuzuncu gün öğle vakti, güneşin en tepede olduğu bir zamanda başlar.

“Bilgi”, “görme”, “tabiat zincirinden kurtulma”, “tanıma”, “sevgi bağı”, “tabiat ve insanı tanıma”, parlak güneşin aydınlığında ortaya çıkar ilk olarak.

Güneş batınca Arafat’ta son bulur; karanlıkta görüşme olmaz, tanıma, bilme olmaz. Görme yok ki!

Güneş “Arafat”ın bulunduğu ovada battı ve insan da güneşle birlikte batıya doğru göç etti.

Geceleyin hareket...

“Şuur” ülkesi Meş’ar’de vakfe: Bilinç...

“Tanıma”dan sonraki aşama: Bilgi

Ne kadar şaşırtıcı!

Önce tanıma, ardından şuur mu yani?

Herkes sanır ki “tanıma”nın gerçekleşebilmesi için önce şuur olmalıdır.

Oysa tanıma ve şuur'un yaratıcısı aksini söylemektedir: “Karşılaşma”, iki karşıt cinsin karşılaşması ve iki düşüncenin çarpışmasıyla, “bağ kurmak”la, ilk çarpışmanın gerçekleşmesi ve anlaşmayla ferdî hayat son bulur ve ilk “topluluk” hayatı, “aile” başlar, “ilk bilinçli aşk” ortaya çıkar. Her halükarda iki insanın bir olmasıyla tanıma meydana gelmiştir. Onunla insan yeryüzünde insan ve ondan sonra tanınmanın tekamül seyri, şuurla birleşti. İlim anlama gücünü arttırdı. “Bilgi” (science) ise “bilinç”i (consience) doğurdu.

Nesnellik (objektivite), özneliliğin (subjektivite) özü ve temelidir. Zihnî (ide) dış dünya ile ilişki kurma ve gerçeklik (realite) ile ittisal etme sürecinde, akıl gelişip olgunlaşır, algılama düzeyi yükselir, idrak güçlenir, insanî manevî güçler artar:

Önce: Meş’ar ve sonra Arafat, hayalî bir idealizmdir. İlahî hikmet! Metafizik.

Önce Mina, tasavvuf: Bilgisiz ve bilinçsiz din!

Meş’ar’sız ve Mina’sız Arafat, materyalizm, tanrıtanımaz siyantizm, bilinçsizlik, olayların zahirinde kalmış ilim, abes hayat, ruhsuz medeniyet, ülküsüz ilerleme!

Arafat’sız Meş’ar ve Mina: Herkesin anladığı gibi bir din!

Ama bu dinde insan, en adi maddeden, topraktan bir olgu! Ancak o ilahî emanetsel güçle, hareket: tanıma, dünya gerçekliğini bilme ve maddî bakışla başladı. Bu mertebeden insanî bilince, bilgiden doğan ve doğuran – Arafat ile Mina arasındaki menzîl- bir bilince ulaştı. Sonra bu karargahtan da en yüksek noktaya, en son kemal merhalesine, Mirac’a, tâ Sidretü’l-Münteha ve “Kab’be kavseyni ev edna “ya kadar! Tâ... “Allah”a! Mina’ya sıçradı.³⁵⁰

Tasavvuf, -Arafat ve Meş’ar’e uğramadan- Minadan başlar ve Mina’da kalır. Felsefe Meş’ar’e kadar gelir, ama Mina’ya ulaşmaz. Medeniyet, Meş’ar ve Mina’sız,

³⁵⁰ Şeriatî, a.g.e., s. 85-87.

Arafat'ta sakindir. İslam Arafat'tan başlar sonra Meş'ar'e uğrar, oradan sorumlu, hamleci bir geçiş yaptıktan sonra Mina'ya, ideal ve aşk aşamasına varır!³⁵¹

b. Ümmet'in Senelik kongresi: Siyasal olarak, hac, her bir Müslüman ülke için, her yerde düzenlenen bir çok zirve, seminer, kongre ve toplantılarda her zaman tasdiklenen ve arzu edilen İslam birliği bağlantısını güçlendirmek için yıllık bir fırsattır.³⁵²

Müslümanların en küçük toplantısı beş vakit namazlarını cemaatleşerek kıldıkları mahalle ve köylerdeki camilerdir. Her vakit namazı için bu camilerde toplanan müslümanlar, birbirlerini mahalli olarak tanıma fırsatını bulurlar ve dertlerine ortak olup sıkıntılarını giderirler. Sosyal problemlerini çözerler. Bu toplantıların daha büyüğü Cuma ve bayram namazlarında olup, dayanışmaları daha geniş ve problemlerini çözmeleri daha kapsamlı olur. Fakat en büyük topluluğu, dünyanın her yerinden gelen müslümanlar hac ibadeti esnasında meydana getirirler.³⁵³

Mekke'nin dışında Mina'da, dünyanın yaklaşık iki milyon temsilcisinin üç gün zorunlu duruşu...

Evet bu dağlık vadide üç günlük(Bayram günleri) bekleyiş. Bu vadide ne görmeye değer bir yer, ne yapacak bir iş, ne alış-veriş yapacak bir Pazar veya çarşı, ne ferahlamak için bir gezi yeri, ne yaşam için bayındır bir yer var!

Böyle bir zeminde, böyle bir zamanda, dünyanın her köşesinden gelmiş olan milyonlarca Müslüman insan, birbirini ve birlikte düşünmeden Haccı bitirmemeli, yeryüzüne dağılmamalı, ferdi ve toplumsal hayatının kailesi içinde boğulup kalmamalıdır.

Çünkü Hac, birlikte Mikat'tan Mina'ya gelmektir. Arafat, Meş'ar ve Mina durağı daima vardır; fakat her zaman Hac yoktur.

³⁵¹ Şeriatı, a.g.e., s. 152.

³⁵² Arkoun, a.g.e., s. 316.

³⁵³ Fahri Kayadibi, "Sosyo-Ekonomik Açıdan Hac", Diyanet Aylık Dergi, Mayıs 1993, s. 16.

Dağılmadan, hatta “Allah’ın Evi”ne gitmeden önce, iki büyük İbrahimî risaletinizi iki günde ifa edin:

1. Herkesi kuşatıcı fikri, ilmi serbest bir seminer.
2. Büyük uluslararası bir kongre.

Bu iki gün, Haccın “sonuçlarını alma”ya özgüdür. Kongre yapılmalıdır bu günlerde. Kapalı kapılar ardında değil, açık dağlık bir alanda yapılan bir kongre. Alçak çatılar altında değil gökyüzü altında, kapısız, duvarsız, kayıtsız, şartsız, teşrifatsız, protokolsüz bir kongre...

Bizzat halkın, insanların oluşturduğu bir kongre...³⁵⁴

Burada herkes yek vücuttur, yani herkes insandır! Herkes aynı sığata sahiptir, yani insandır.³⁵⁵

Yeryüzünün bütün noktalarından buraya gelmiş olan insanlar, farklı renklere sahip insanlar, farklı milletler, farklı diller, farklı ÷lke ve düzenler... Ama hepsi aynı költür, aynı iman, aynı tarih, aynı ÷lkü ve aynı aşka sahip!³⁵⁶

Kolay kolay bir araya gelmeleri mümkün olmayan dünya Müslümanlarının temsilcileri, tarihi çok önceden tespit edilmiş, geciktirilmesi veya öne alınması mümkün olmayan bir zamanda muntazam bir şekilde yılda bir kere bir araya gelir, memleketlerinden haberler getirir, karşılıklı danışmalarda bulunur, mümkünse ortak kararlar alır, bir sonraki senede bunu kontrol edip değerlendirirler. Hacda sadece dini meseleler değil, politik, diplomatik, sosyal, iktisadi, ticari, ilmi ve fikri meseleler de konuşulur.³⁵⁷ Hangi İslam devletinin veya topluluğunun nelere daha çok muhtaç olduğu kolayca tespit edilir. Böylece Müslümanlar muhtaç oldukları konularda birbirine destek sağlarlar. Birlik ve kardeşliğin gereği hac için bir araya geliş, güçlü bir dayanışmayı doğurur. Esasen hac, bu iş için en büyük fırsattır. “Birbirinizi tanımanız

³⁵⁴ Şeriati, *a.g.e.*, s. 150.

³⁵⁵ Şeriati, *a.g.e.*, s. 151.

³⁵⁶ Şeriati, *a.g.e.*, s. 146.

³⁵⁷ Süleyman Uludağ, *a.g.e.*, s. 94.

için sizi milletler ve kabilelere ayırdık” (Hucurat,13) ayetinin hikmeti, çeşitli millet ve kabilelere ait Müslümanların hacda tanışması ve dayanışması ile ortaya çıkar.³⁵⁸

Ayrıca, her İslam milletinin kendine has sanatları ve özellikleri, yalnız kendilerinin yaptıkları istihsal vardır. Bu umumi kongre sayesinde, aralarında mübadele için ittifaklar yapılır. Hac sonrası aralarında bu kültürel ve iktisadi mübadele için muhtelif vesileler kolaylaştırılarak, maniler ortadan kaldırılır ve böylece Müslümanlar arasında yakınlık mümkün olur.³⁵⁹

Hac ibadetinin sağlamış olduğu bu iletişimi İslam Tarihinde yakinen görmek mümkündür:

Hz. Peygamberin davetini her yıl gelen hac gruplarıyla iletişim kurarak yapmaya çalışması, haccın bilgi alış verişi ve iletişim kurmadaki fonksiyonunun bir göstergesidir.³⁶⁰

Halife Hz. Ömer (r.a.), hac müessesesine pek hayırlı idari yön vermiştir. Zira bu, onun için kumandanlarıyla, valileriyle birlikte memleket meselelerini konuşmak için olduğu gibi, tasarlanan mühim projeler hakkında halkın fikrini almak için de mühim bir fırsattı.³⁶¹

Bunun yanında İslam alimlerinin biyografileri incelendiğinde; onların hac esnasında diğer birçok alimle tanıştığı, bu vesile ile çeşitli fikir ve eserlerden haberdar olduğu, bir çoğunun ilmî hayatında gelişmeler meydana geldiği görülür. ³⁶² Ortaçağ’da hac bir çok alim ve edibin meslek hayatlarının başlangıcını oluşturmuştur. 11 ve 12. yüzyıllarda Nişabur’da genellikle müderris ve kadılar görevlerine başlamadan önce Mekke’ye giderlerdi. Bu kişiler için hac, İslami ilimlerin merkezini ziyaret etmek ve İslam hukuku veya hadis araştırmalarını yerinde sürdürmek anlamına geliyor, memleketlerine döndüklerinde de kendilerine bir saygınlık kazandırıyor.³⁶³ Yollarını yürüterek ya da hayvan üzerinde yaptıkları yolculuk sırasında değişik sosyo-kültürel

³⁵⁸ Fahri Kayadibi, *a.g.m.*, s. 16.

³⁵⁹ Tabbara, *a.g.e.*, s. 278.

³⁶⁰ Vehbe Zuhayli, *İslam Fıkhi Ansiklopedisi*, 3. cilt, Risale yay., İstanbul, 1994, s. 407.

³⁶¹ Vecdi Akyüz, *İbadetler İlmihali*, İz Yayıncılık, C. 4, İstanbul, 1995, s. 141.

³⁶² Tahsin Görgün, *a.g.m.*, s. 14/399; Arkoun, *a.g.e.*, s. 316.

³⁶³ Abdülkerim Özaydın, “Hac”, *DİA*, s. 14/400.

kaynaklardan gelen hacılar, kayda değer tecrübelerini ve bilgilerini karşılıklı değiştiriyorlardı³⁶⁴

Ayrıca 17 yy.de İslam coğrafyasında ortaya çıkan yenilenme hareketlerinin birbirinden oldukça uzak yerlerde çıkmış olmasına rağmen benzerliklerinin bulunmasının sebebi Mekke ve Medine gibi şehirlerin Müslümanlar için bir çeşit “fikir santrali” olarak çalışmış olmasıdır.³⁶⁵

Birinci Cihan Harbi sırasında çeşitli sebeplerle Müslüman milletlerin, birbirlerine silah çekmelerini, özellikle Osmanlılara karşı savaşmalarını, haccın terk edilmesi sebebiyle aralarında zaruri olan tanışma ve dayanışmanın ihmale uğramasında gören Bediüzzaman, haccın ihmali “Düşmana milyonlarca İslam’ı, İslam aleyhinde istihdama zemin izhar etti” demektedir.³⁶⁶

4. Barış’a Yolculuk:

Bazı Kur’an ayetlerinde Kabe ve Mescid-i Haram’ın çevresi “Haram” ve “Emin” bir belde olarak bahsedilmektedir. Mekke’de savaş yasak olduğundan buraya “Harem” veya “Muharrem” denilmiştir. Yine Kur’an’da bulunan “Kim oraya girerse güvenlik içinde olur” (Al-i İmran,97) ve “Kabe’yi insanlar için toplanma ve güven yeri kılmıştık” (Bakara,125) ifadelerinden Kabe ve Mekke Hareminde bulunanların taarruzlardan emin olmaları gerektiği ve burasının hususi bir statüsünün olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Bakara sûresinin 191. ayetinde, Mescid-i Haram civarında müşriklerle savaşmanın bile “...Mescid-i Haram’ın yanında, onlar sizinle savaşmadıkça siz de onlarla savaşmayınız...” şeklinde şarta bağlandığı görülmektedir.³⁶⁷

"Hac bilinen aylardadır" (Bakara, 197) ayeti hac güvenliğiyle ilgili bir ayettir ve hacıların güvenliğini sağlamak için "bilinen ayları" yani "savaşmanın yasak olduğu

³⁶⁴ Arkoun, a.g.e., s. 316.

³⁶⁵ Şerif Mardin, *Türkiye’de Din ve Siyaset*, İletişim Yayınları, 5. Baskı, İstanbul, 1998, s. 14.

³⁶⁶ Bediüzzaman Said Nursî, *Risale-i Nur Külliyyatı*, Cilt: 2, Yeni Asya Yayınları, İstanbul, 1996, s. 2051-2052.

³⁶⁷ Mustafa Fayda, *“Müslümanlara göre İki Harem-i Şerif”*, MHMBK, İstanbul, 1988.

ayları" güvenlik şemsiyesi altına almakta ve süreli bir güvenlik garantisi sağlamaktadır.³⁶⁸

Kabe, yapıldığından bu tarafa tarihi boyunca barış ve güvenlik mekanı olmuştur. İslam'dan önce bütün Arabistan'da 2500 yıldır devam eden karışıklıklara rağmen Kabe ve çevresinde barış, emniyet ve sulh hüküm sürmüştür. Hz. İbrahim (a.s.) Mekke'nin güvenliği için, "Rabbim, bu şehri güvenli, beni ve oğullarımı putlara tapmaktan uzak tut." (İbrahim,35) şeklinde dua etmişti. Allah katında kabul edilen bu dua sebebiyle İslamiyet öncesinde de senenin dört ayında, Kabe'nin hürmetine Arabistan'ın her yerinde güvenlik ve barış vardı.

Hac esnasında hiçbir şeye zarar vermemek esas olduğundan, insanın çevresiyle ilişkisinde son derece dikkatli davranması gerektiği ortaya çıkar. Bu husustaki titizliğin ölçüsü, Kur'an-ı Kerim'deki yasaklardan ve bu yasakların çiğnenmesi halinde verilecek cezaları bildiren ayetlerin açık üslubundan anlaşılmaktadır. (Bkz. Bakara,158, 196-200; Al-i İmran, 96-97; Maide, 2, 95-96; Hac, 26-29, 33-34.) Özellikle bitki ve hayvan türünden canlılara karşı gösterilmesi gereken hassasiyet, kişiye başka zamanlarda kazanamayacağı ölçüde bir duyarlılık sağlar. Bunun yanında öfkelenmemek, kimseyi incitmemek ve güler yüzlü olmak gibi ahlaki davranışlar da haccı gereği gibi yerine getirenlerin elde edecekleri manevi kazançlar arasında yer alır.³⁶⁹

İhramına bürünüp mahşerini yaşamaya gelen her hacı adayının elinden insanlar, hayvanlar ve bitkiler emin olmalıdır.³⁷⁰ "İhram elbisesi, iki parça dikişsiz, boyasız, süsüz, sade ve beyaz bezden müteşekkil olmalı, Beyaz güvercinler gibi barışı temsilen yürümeli dünyanın merkezine, aşkın merkezine."³⁷¹

Bu ayda kılıçlar dinlenmeye çekilmiş, savaş atlarının kişnemesi, savaşçıların ve kılıç kuşanmış olanların naraları çölde sessizliğe gömülmüştür. Savaş, kin ve korku, yerini barış, perestiş ve güvenliğe bırakmıştır.³⁷² Bu bölgede savaş ve haddi tecavüz

³⁶⁸ Sami Hocaoğlu, "Hac Üzerine Konuşmak", Yeni Şafak, 15.02.2002.

³⁶⁹ Tahsin Görgün, *a.g.m.*, DİA, s. 14/398; Fahri Kayadibi, *a.g.m.*, s. 14-15.

³⁷⁰ İslamoğlu, *a.g.e.*, s. 30.

³⁷¹ İslamoğlu, *a.g.e.*, s. 23.

³⁷² Şeriatî, *a.g.e.*, s. 27.

haramdır. Düşmandan kaçıp “Harem”e sığınan herkes, takipten azadedir. Bu bölgede avlanmak, hayvan öldürmek, hatta yerden ot koparmak haramdır. ³⁷³

Harem, ihramlı bir hac yolcusunun bedeni kadar muhterem ve dokunulmazlığa sahiptir. Harem her türlü kötülüğe ve hak ihlaline karşı yasak bölgedir. Baba katiliniz de olsa, orada yaşayan ya da konuk olan bir insanın kılına dokunamazsınız. Orası ilahi güvenlik bölgesidir. Haremin güvenliğinin garantörü Allah’tır. Oraya sığınan her insan Allah’ın misafiridir. Misafire hakaret hane sahibine hakaret sayılır. Misafire yapılan haksızlık da hane sahibine yapılmış gibidir. ³⁷⁴

Haremin sadece insanları değil diğer canlıları da ihramlıdan emin olmalıdır. Harem’in vahşi hayvanları dünyanın en güvenli hayvanlarıdır. Aynı zamanda dünyada bedeli en pahalı hayvanlardır. Bunlardan birinin, mesela bir harem güvercininin emin bölgede avlanmasının bedeli bir koyun kurban etmektir.

Harem’in sadece canlıları değil cansızları da muhteremdir. Haremin yeşil otlarını, doğal bitki örtüsünden yeşil bir dalı koparmak “cinayet” olarak adlandırılmıştır. Bu yasaklarla adeta Harem dünyanın en iyi korunmuş “doğal sit alanı” ilan edilmiştir. ³⁷⁵

Diğer taraftan hacca giden her Müslüman, ihrama girerken büründüğü esvapla kabre girerken bürüneceği kefenin benzerliğinin şuurunda olarak artık bir bakıma dünya dışı bir düzene ayak uydurduğunu hissetmekte ve bunun etkilerini duymaktadır. İhram, sözlük anlamının da çağrıştırdığı gibi sadece zahiri bir kıyafet değişikliği değil insanın yaşama ve davranış biçiminin köklü bir değişikliğe uğraması demektir. Nitekim ihramlı kişi, bu kıyafeti taşıdığı süre içinde başka zamanlarda kendisine meşru olan bir dizi davranıştan uzak durmak zorundadır. Bu program dışı hayat, kişinin alışkanlıklarından ve bağımlılıklarından kurtulmasına ve kendisiyle hesaplaşmasına imkan tanıyan önemli bir fırsattır. ³⁷⁶

Hacdaki “harem bölge” uygulaması, insanın değil insana, toprağa, suya, kuşa, ağaca bakışındaki sıradanlığı gidermekte, insan etrafında hürmete layık bir çok şeyin

³⁷³ Şeraiti, *a.g.e.*, s. 40.

³⁷⁴ İslamoğlu, *a.g.e.*, s. 29.

³⁷⁵ İslamoğlu, *a.g.e.*, s. 29-30.

³⁷⁶ Tahsin Örgün, *a.g.m.*, s. 398.

olduğunu adeta sarsılarak fark etmektedir. İnsanoğluna hayatı kolaylaştıran ve dünyayı paylaştığı birçok varlığın hakkını ihlal ettiğini fark etmektedir.

Dahası, insan hayatla çatışmadan, uyum içinde yaşamayı hacda test etmektedir. Tabi ki bunun kendisine daha çok huzur verdiğini, kendisini daha çok zenginleştirdiğini de görmektedir. Dağa, taşta, toprağa suya, balığa kuşa bakışı değişmekte, onların da birer emanet olduğunu, dolayısıyla hakkı-hukuku olduğunu, her birinin varlık içerisinde kaçınılmaz bir yeri bulunduğunu, onlardan birini yerinden etmenin, tabiat zincirinin bir halkasını yok etmek demeye geldiğini, bununsa zinciri oluşturan insan dahil tüm varlıklara olumsuz yansıtacağını hatırlamaktadır.³⁷⁷

Müminin tüm amacı, tüm dünyanın harem olması için çaba göstermek olmalıdır. Hacca giden her mü'min, bir savaş alanına dönen dünyada böylesine güvenli, böylesine insan yüzlü bir barış adası olan “harem bölgeyi”, yüreğinde geldiği yerlere taşınmalıdır. Her insan, bulunduğu yeri canın, malın, ırzın, neslin ve inancın korunduğu, insana insanca davranıldığı, aksine kuşların ve insanların özgür, taş ve toprağın dahi hürmet gördüğü bir “ harem” yapmanın savaşını vermelidir.³⁷⁸

Ayrıca, hacca gidecek Müslümanlar, memleketlerinden hac için hareket etmeden önce küslerle barışır, hak sahipleriyle hesaplaşarak bir barış havası içinde yolculuğa çıkarlar.³⁷⁹ Hacı uğurlanırken çeşitli törenler düzenlenir. Hac, bir ateşkes dönemini nasıl oluşturduysa, aynı şekilde bu törenler de, bölgesel düşmanlıkları unutturur, aileleri ve sosyal sınıfları birbirine yaklaştırır, ulusal toplumların bütününe zihinsel birliği içeren bir zaman ve mekan sunar.³⁸⁰ Hac öncesi yaşanan bu atmosfer de ister istemez dargınlıkları giderici etkiler meydana getirmekte, Müslümanlar arasında güvenlik esasına dayalı bir yapı oluşturmaktadır.

³⁷⁷ İslamoğlu, *a.g.e.*, s. 32.

³⁷⁸ İslamoğlu, *a.g.e.*, s. 31.

³⁷⁹ Fahri Kayadibi, *a.g.m.*, s. 15.

³⁸⁰ Arkoun, *a.g.e.*, s. 316.

5. Kutsallaşma ve Kutsala Yaklaşma Biçimi Olarak Hac

Ne birey olarak insan ne de toplum kendisini kutsaldan ayıramaz, insan kutsalıyla birliktedir. Kutsalın tükenmeye, dışlanmaya ve görmezlikten gelinmeye başladığı durumlarda bile insan ve toplum kendisi için kutsallaştırma faaliyetinden geri durmaz.³⁸¹

Eski toplumlara mensup insanlar, mümkün olduğunca kutsalın içinde veya kutsallaştırılmış nesnelerin yakınında yaşama eğilimine sahiptirler. Bu eğilim anlaşılabilir niteliktedir. Modern Çağ öncesinde tüm toplumdakiler gibi, “ilkeller” için de kutsal, güce ve bunun nihayetinde, en mükemmelinden gerçeğe eşdeğerdir. Kutsal varlık açısından doygunudur. Kutsal güç demek hem gerçek, hem de ebediyet ve etkinliklerdir.³⁸²

Din kendi bağlılarının inanç, ahlaki değer ve eylem biçimlerine aşkın bir form da kazandırmaktadır. Böylece insan bir yönüyle iman insanı olmakta, inançlarının kendi hayat biçimi üzerinde oluşan ve neredeyse kendisiyle bütünleşen yönünü yansıtmakta ve yaşatmaktadır. Öyle ki dini bakış açısı dikkate alındığında insanın kutsaldan yalıtılmış bir evreninin olabileceğini varsaymak imkansız gibidir. Çünkü nihayetinde din, kutsalın hayat içinde yeniden kurgulanması ve böylece yaşanıp formüle edilmesinden başka bir şey değildir.³⁸³

Demek ki dindar insanın var olmayı, gerçek’e katılmayı, güç bakımından dolgun hale gelmeyi derin bir şekilde arzu etmesi doğaldır.³⁸⁴

Her kutsal mekan; kutsalın tezahürünü, çevredeki kozmik ortamdan bir toprak parçasını ayırma etkisine ve onu niteliksel olarak farklı kılma etkisine sahip bir kutsalın ortaya çıkışını gerektirmektedir.

Kutsal kendini her zaman “doğal” gerçeklerden tamamen farklı bir gerçek olarak göstermektedir.³⁸⁵ Her zaman aynı esrarlı sahne söz konusudur; “tamamen

³⁸¹ Subaşı, *a.g.e.*, s.152-153.

³⁸² Eliade, *a.g.e.*, s. X-XI.

³⁸³ Subaşı, *a.g.e.*, s.153-154.

³⁸⁴ Eliade, *a.g.e.*, s. XI.

farklı” bir şeyin, bizim dünyamıza ait olmayan bir gerçeğin “doğal dindışı” dünyamızın ayrılmaz parçası olan nesneler içinde açığa çıkması.³⁸⁶

İki mekanı ayıran eşik, aynı anda ve din dışı iki varlık dünyası arasındaki mesafeyi işaret etmektedir. Eşik, aynı anda hem iki dünyayı birbirinden ayıran ve zıtlılaştıran sınırdır ve hem de bu iki dünyanın ilişkide bulundukları, orada dindışı dünyadan kutsal dünyaya geçişin gerçekleştirilebileceği paradoksal yerdir.³⁸⁷

Dindar adam, mümkün olduğunca uzun bir süre kutsal bir evrenin içinde kalmaya nasıl çabalamaktadır, dinsel duygudan yoksun, kutsallıktan arınmış bir dünyada yaşayan veya yaşamaya çalışan bir insana göre, dindar insanın hayata ilişkin tümel deneyi kendini nasıl sunmaktadır?³⁸⁸

Hac ibadetinde dindar kişilerin kutsal mekana gelerek kutsalla beraber olma ve dolayısıyla kutsallaşma temayülüne cevap olacak bir çok ritüel bulunmaktadır.

Müslümanlar ömürleri boyunca günde beş defa Kabe’ye yönelerek namaz kılarlar. Her müslüman, imandan sonra en faziletli ibadet sayılan namazın kıblesini oluşturan mübarek mekanı görmek, orada başta Hz. Muhammed olmak üzere geçmiş peygamberlerin hak din uğrunda verdikleri mücadeleleri hatırlamak, asırlar boyunca bir çok müminin namaz, dua ve niyazlarına sahne olan manevi atmosferde yaşamak ister. Hac bu açıdan tarihin yeniden yaşanmasının ve mücerredin müşahhas hale gelmesinin vasıtası olmaktadır.³⁸⁹

Diğer taraftan K.Kerim rabbimizden bahsetmek için kral ve krallıkla ilgili tabirler kullanır. Böylece Allah arş-ı ala’ya yerleşmiş, ordulara, hazinelere, semaların ve arzın mülküne sahip olan mukaddes bir hükümdar (Melik) dır. Bu hükümdarlığın başşehri vardır (Ümmül-kura, Mekke) ve orada bir saray vardır (Beytullah). Samimi mümin beyat etmek için Beytullahın önüne gelir ve elini hükümdarın eli üzerine koyarak beyat eder. Gerçekten de Hz. Peygamber bu münasebetle şöyle demiştir:

³⁸⁵ Eliade, *a.g.e.*, s. XIII.

³⁸⁶ Eliade, *a.g.e.*, s. IX.

³⁸⁷ Eliade, *a.g.e.*, s. 5.

³⁸⁸ Eliade, *a.g.e.*, s. XI.

³⁸⁹ Tahsin Görgün, *a.g.m.*, s. 397.

“Kabe’deki haceru’l-esved Allah’ın yeryüzündeki sağ elidir (yeminullah).³⁹⁰ Kur’an-ı Kerim’deki bu kinaye ve mecazlar dindar kişide mücerret olan kutsal varlık inancını müşahhas hale getirmektedir. Hacı hac için Allah’ın evine gitmekte ve bu kutsal mekanı kutsal varlıkla paylaşmaktadır.

Mikat sınırı Hacının kutsal ile ilk temas yeridir. Hacı burada tüm dünyalıklarını üzerinden atmakta, her türlü üstünlük emarelerini, dünya hayatını hatırlatacak şeyleri terk etmekte, kabirden kalkıp mahşere yürüyen biri gibi kefenini sırtına geçirmekte, okuduğu telbiyelerle manevi coşkunun doruklarına çıkmaktadır. Bu hal değişimi hacıda kutsallaşmanın başlangıcıdır. İhram giysisi de “Kutsallaştırma giysisi”³⁹¹ olmaktadır.

Kabe’nin ilk görüldüğünde dua edilmesi de kişinin kutsalla temasını ve buradan hareketle kutsallaşma sürecinin bir tezahürünü çağrıştırmaktadır. Bu kutsallaşma Haceru’l- Esved taşına dokunmak suretiyle zirveye ulaşır. Kutsal varlığın bir simgesiyle, temas kurması kişide kutsallaşmanın son perdesidir. Kişi artık kutsal varlığın “ev”ine gelmekle, bu mekanı kutsalla paylaşmakla hatta kutsalla fiziksel temas kurmakla kutsallaşmasını tamamlamıştır. Artık “hacı” olunmuştur.

Bu ritleri içselleştirme çabası da, inananın gizli ya da iç (Batını) ruhsal evrenini ortaya çıkarmasına imkan verir.³⁹² Bu şekilde ruhî melekler tamamen kişiyi kutsallığın kollarına bırakmaktadır.

“Musa’ya gelen ‘Ayakkabılarını çıkart’ (20:12) emrini sende üzerine alacak, ayakkabılarını çıkaracaksın. Ayakların uzun yürüyüşün yükünü çekemeyeceği endişesini taşıyorsan, sadece önü arkası açık sandalet gibi sade ama “yalın ayak” sembolünü yok etmeyen bir şey giymene ruhsat vardır. Çorap kesinlikle yasaktır. O toprakların seninle, bedenle tanışmasını mümkün olduğunca engellemeyeceksin. Unutma Ademsin, Haremin toprağı ile senin topraktan gelen beden arasında doğrudan bir iletişim kurulmalı. Ayağını bir toprak hattı gibi koymalısın Harem’in topraklarına ki akım tamamlansın ve kutsal bölgenin kutsiyetinden bedendin de ruhunda yararlansın.

³⁹⁰ Hamidullah, *a.g.m.*, s. 149.

³⁹¹ Arkoun, *a.g.e.*, s. 309.

³⁹² Arkoun, *a.g.e.*, s.310.

Kutsal beldenin rahmet pınarından yüreğini doldurman için ayaklarınla onun arasına yalıtkan maddeler koymamaya özen göstermelisin.” diyen İslamoğlu³⁹³ haccın kişiye kattığı kutsallığa işaret etmektedir.

Kur’an-ı Kerim’deki Hac ile ilgili kavramlar günlük hayattan alınmıştır. Her bir kelimedede, günlük kullanımlı somut adlandırmaları (sıkıntı, ayakta durmak, yürüyerek, cılız binek hayvan, et, kan, sürü v.b.), çevrenin doğal verileri (tapınak, Kabe, putlar, toplumlar, uzak yer, gök...) ve en uç anlamlara atıfları (Allah, Allah’ın adı, müjde, İbrahim, hanif...) ayarlayan dinsel bir sembolizm oluşmuştur. Aşkınlık, aynı anda hem dış hem yakın, hem kabul edilemez hem de güncelleşebilir olarak algılanmıştır.³⁹⁴ Kişi hac ile bu kavramlara yeni manalar verecek hac dönüşünde bu kavramlar kutsallığın uzantısı olacaktır. Ayrıca kişinin Memleketine geri dönüşünde toplumun ona yüklediği hacılık da bu kutsallığın sürekliliğinin göstergesi durumundadır.

“İlk haccımda, beytten başka bir şey görmedim; ikincisinde, beyt kadar beytin Rabbini de gördüm; üçüncüsünde yalnızca Rabbi gördüm. Kısacası, orada nefsi köreltme vardır, kutsal yer yoktur; kutsal yer, seyretmenin olduğu yeredir. Evren, insan için, Allah’a yaklaşılacak bir kavuşma yeri ve Allah’la görüşmenin tadına varıldığı bir mekan olmadıkça, o, hala Allah aşkına yabancısıdır; fakat Allah’ı görmeye başladığı an, bütün evren onun kutsal mekanı olur. Dünyanın en acı şeyi, sevgilinin yokluğunda sevgilinin evidir.” diyen Bistami³⁹⁵ kişinin Kabe’den hareketle Allah’ı görmesinin bütün dünyayı kutsallaştıracak dolayısıyla kişinin de bu kutsallığın bir parçası olacağını ifade etmektedir.

6. Hac Sonrası Dini Hayatta Değişim

Hac, meşekkattir. Kişiyi hac boyunca türlü zorluklar beklemektedir. Bu sebeptendir ki Hac derecesinde, nefsin ve şeytanın bütün kanlı dişlerini göstererek

³⁹³ İslamoğlu, *a.g.e.*, s. 23-24.

³⁹⁴ Arkoun, *a.g.e.*, s. 304.

³⁹⁵ Bistami’den L’Encyclopédie de l’Islam’dan naklen Arkoun, *a.g.e.*, s. 320.

faaliyete geçtiği resmi bir ibadet şekli, “kalbin nikabını yırtıcı” ve her engel karşısında nefsi kışkırtıcı ve şahlandırıcı bir amel düşünülemez. Orada her türlü “havatır, hatarat-kalbe inen menfi his ve vesveseler” çil yavruları gibi arkanızdan koşar, İlahi imtihan şiddetlenir ve müminin bu muharebeden nasıl çıkacağı beklenir.³⁹⁶ Kişi bu savaştan zaferle çıktığında yepyeni bir hayata merhaba diyecektir. Bu mücadelede “ihramla geçirilen 3-4 gün, Haccın “büyük davranış” manasına anahtar teşkil etmektedir.”³⁹⁷ Kişi bu sürede haccın telkin etmiş olduğu ideal yaşam modelini bizzat uygulamaktadır. Hacı bu şekilde değişimi yaşayarak öğrenecektir.

Hac sonrasında ise ilk değişimler toplumun bakış açısında gerçekleşir. Halk arasında hacı olduktan sonra ismiyle hitap etmenin günah olduğuna dair inanç, asıl isimlerin “hacı” sıfatıyla beraber kullanılmasına neden olmaktadır. Artık hacı, çevrenin saygı gösterdiği ve itibar ettiği bir kişi olmuştur. Toplum büyük oranda hacı’ya daha saygılı davranmaya başlamıştır. Hacı bu nedenle, artık özel hayatında da dini-toplumsal hayatında da yeni sıfatına uygun davranmak zorunluluğunu hissetmektedir.

Doğal olarak konu sadece ferdi dini hayatın yaşanmasıyla sınırlı kalmamakta, ailesi ve yakın çevresinin dini hayatlarını da içine alacak şekilde genişlemektedir. Haccın kızı, oğlu, karısı, torunu, yeğeni... de bu toplumsal kontrolün etkisi altındadır. O halde, onların da toplumun beklediği davranış kalıplarına uygun hareket etmeleri gerekeceğinden, hacı bundan kendisini sorumlu tutacak ve bu sorumluluk duygusunu, çevresinin dini hayatlarına müdahale etmesini kaçınılmaz kılacaktır. Mehmet Bayyigit’in yapmış olduğu araştırmada hacıların çoğunluğu çevresindekilerin dini hayatlarına müdahale ettiklerini söylemişlerdir.³⁹⁸

Yine bu araştırmada hacıların günlük namazları yerine getirmelerinde, cami ve cemaate devam etmede, nafile ibadetlerde belirgin bir artış göze çarpmaktadır.³⁹⁹

Malum olduğu üzere, hacca gidişin amaçlarından birisi, belki de en önemlisi, Hz. Peygamberin; “Allah rızası için hacceden ve bu esnada günah sayılan söz ve

³⁹⁶ Kısakürek, *a.g.e.*, s. 103.

³⁹⁷ Kısakürek, *a.g.e.*, s. 102.

³⁹⁸ Bayyigit, *a.g.e.*, s. 148.

³⁹⁹ Bkz. Bayyigit, *a.g.e.*, s. 149-150.

davranışlardan sakınan kimse annesinden doğduğu gün gibi günahlarından arınmış olarak memleketine döner” hadisinden hareketle, hayat boyunca bilerek veya bilmeyerek işlenmiş olan haram ve günahlardan arınmadır. Hac yapmakla bu müjdeyi elde eden hacıların, amaçlarının gerçekleşmesinden sonra, büyük ölçüde eski kötü davranış ve alışkanlıklarından vazgeçtikleri gözlemlenmiştir. Ancak yine de (yalan söylemek, gıybet etmek, sövmek gibi) eski kötü alışkanlıklarını istemeden de olsa yapan hacılara da rastlanmaktadır.⁴⁰⁰

Haccın, hacı üzerindeki en somut belirtilerinden birisi de şüphesiz kılık kıyafette yapılan değişikliklerde görülmektedir. Kılık-kıyafetteki değişiklikler, bir yandan hacının hacılığını bilen-bilmeyen herkese duyurmasının bir alameti gibi görünürken, diğer yandan toplumun beklentileri doğrultusunda hacı imajına uygun kılığa bürünme zorunluluğu duymasından da kaynaklanıyor olabilir. Nitekim, hacda bırakılan ve bir zaman kesilmeyen sakalın tanıyan-tanımayan birçok kimsenin “hacı” diye hitabına ve saygısına neden olurken, sakal kesildikten sonra, önceki ilginin olmadığı ve hatta “hacı” sıfatının bile söylenmediğine şahit olunmuştur.⁴⁰¹

Tabii ki hac sonrası dini ve toplumsal hayattaki değişimin ana sebebi toplum baskısı değildir. Bunlardan bir kısmı, hac öncesi inanmakla birlikte, çeşitli nedenlerden dolayı arzu ettikleri dini hayatı yeterince yaşamaya, dolayısıyla haccı özledikleri dini hayata kavuşmak için vesile olarak görüp hacceden ve hac sonrası, daha kesif olarak dini yaşama duygusunun doğal sonucudur. Diğer bir kısmı ise gitmeden önceki yıllarda işledikleri ancak haccın temizleyebileceğine, hac yapmakla arınabileceklerine inandıkları günah veya günahlardan kurtulma ve hac sonrası yeni bir hayata başlama arzusunun ürünüdür.⁴⁰²

Bütün bunlar; hac ibadetinin manevi atmosferinin ve oralarda yaşanan duygusal yoğunluğun kişilerin düşünce ve davranışlarını etkilemekte ve değiştirmekte olduğunun göstergesidir.

⁴⁰⁰ Bkz. Bayyigit, *a.g.e.*, s. 150-156.

⁴⁰¹ Bayyigit, *a.g.e.*, s. 167-168.

⁴⁰² Bayyigit, *a.g.e.*, s. 159.

Muhammed Esed, kutsal mekanlarda yaşanan duygusal yoğunluğu şu şekilde ifade etmektedir:

“İşte bu Kabe idi. Uzun asırlar boyunca milyonların arzusuna hedef olan Kabe... Bu hedefe ulaşmak için sayısız hac yolcusu ağır mahrumiyetlere katlanmış, birçoğu yolda ölmüş, birçoğu da büyük sıkıntılara maruz kalmışlardı. Hepsi için bu dört köşe mimari, arzularının menzili olmuştu. Oraya ulaşmak da, tam tatmini ifade ediyordu.”⁴⁰³

İbrahim’in mabedi önünde duruyor ve bir şey düşünmeden bakıyordum. (Ancak daha sonraları düşünüp hareket edebildim) İçimin gizli ve gülümseyen özünden yavaş yavaş melodiye benzer bir sevinç yükseldi.

Güneş ışığının üzerinde akisler yaptığı mermerler, Kabe’nin etrafını kaplayan hacılar... Bu mermerlerin üzerinde birçok insan yürüyor, Kabe’nin etrafında dönüyorlardı. Kadın, erkek.... İçlerinden bazıları ağlıyor, bir kısmı ayetler okuyor, birçokları da ağlamadan ve konuşmadan başları önünde yürüyorlardı.

Yavaş yavaş ilerliyordum. Kabe’nin etrafında uçuşan bu dairesel akımın bir parçası oldum. Ara sıra yanımdakilerin varlığını fark edebiliyordum. Gözlerime, kendi içine gömülmüş hayaller görünüyor, kayboluyordu. Beyaz ihram giymiş, kuvvetli ve kara bileğinde bir zinciri andıran ağaçtan yapılmış bir tespih çeken devasa bir zenci görüyordum. İhtiyar bir Malayalı yanımda sendeliyordu. Kollarını sallamıştı. Sanki çaresiz bir şaşkınlık içindeymiş gibi. Çalıya benzeyen kaşların altında bakan açık renk gözler –kimindi acaba?- kalabalıkta kayboldu. Kara taş’ın önündeki insanların arasında bir Hintli kadın vardı; hastaydı, dar ve nahif yüzünde tuhaf bir ifade gizliydi, balıklara veya berrak bir gölün derinliklerindeki yosunlara benzer... Hiç dikkat etmeyen bile görebileceği bir şey. Solgun, avuçları yere dönük ellerini Kabe’ye doğru uzatmıştı. Parmakları, sessiz bir duaya refakat eder gibi titriyordu.

İlerliyorum, dakikalar geçti, bütün bunlar, kalbimi harekete geçiren bir acılık doğurmuştu. Dairesel bir akımın parçası oldum. Ah, acaba bu acı, yaptığımız şeyin

⁴⁰³ Muhammed Esed, *a.g.e.*, s. 317.

anlamı mıydı? İnsanın, eşyanın hareketinin bir parçası olduğunu anlaması mıydı bu? Bütün şaşkınlığın sonu muydu? Dakikalar eridi, zaman durdu, işte kainatın merkezi...”⁴⁰⁴

Arafat’tan Mekke’ye dönerken ise şu duyguları taşımaktadır: “İlerliyorduk. Bu geniş düzlükte, hışırdayarak, itercesine. Bana öyle geliyordu ki, sınırsız bir mutluluğun kucağına kendimizi terk etmiş, rüzgarda uçuyorduk. Rüzgar, kulağıma sevinçli bir zafer şarkısı fısıldıyordu. “Artık sen yabancı değilsin, bir daha da olmayacaksın!”

“Sağda kardeşlerim, solda kardeşlerim, tanıımıyordum onları, fakat hiçbiri yabancı değildi. Bu neşe dolu seferde, biz aynı gayeyi takip eden tek bir vücut idik. Dünya önümüzde açılmıştı, kalplerimizde Peygamberin arkadaşlarında alevlenen kıvılcım vardı. Sağdaki ve soldaki kardeşlerim, hepsi de biliyordu ki, kendilerinden beklenen şeyi kısa bir zaman önce ele geçirmişlerdi. Nihai tamamlanışın kendilerinden... bizden esirgenmediğini biliyorlardı.

Bu kabarıp taşan ordunun içinden birisi büyük bir imanla bağırıyordu: “Kendini Allah’a terk edenler bizim kardeşlerimizdir!” Başka biri buna katılıyordu: ‘Allahu Ekber!’”⁴⁰⁵

Esed’in eşsiz bir zerafet ve içtenlikle naklettiği ilk tavafı ve sonrasında yaşadıkları haccın insanda ortaya çıkardığı dönüşümleri açıkça göstermektedir.

Hac sonrası büyük değişiklikler yaşayan bir diğer isim ise Malcolm X’tir. O, “Tanrı siyahtır” sloganıyla yıkanmış zihnini hacda tümüyle değiştirir, dönüştürür. Mekke’ye ilk gelişi sırasında tam teslim olmuş bir Müslüman sayılamayabilirdi. Bu açıdan Müslümanlığını hac sırasında ikmal etmiş, teslimiyetini Kabe’nin tanıklığında gerçekleştirmiştir denilebilir. O ömür boyu açlığını çektiği ırk eşitliğini hac sırasında bulmuştur.

⁴⁰⁴ Esed, *a.g.e.*, s. 319-321.

⁴⁰⁵ Esed, *a.g.e.*, s. 325-326.

Onu tanıyanlar onun hac dönüşünde ırkçılığı, ayırmacılığı ve bölücülüğü tamamıyla kafasından silip attığından şüphe etmiyorlardı. Hac sonrası fotoğraflarında, hiç alışık olunmadığı biçimde, tebessüm eden bir Malcolm görünür.⁴⁰⁶

İlk ve son haccında Amerika'daki dostlarına yazdığı içten mektup Malcolm X'in ani ve derin dönüşümünün ipuçlarını verir.⁴⁰⁷

“Burada, bu mukaddes mekanda, İbrahim'in (a.s.), Muhammed'in (a.s.m.) ve kendilerine kitap indirilen diğer peygamberlerin evinde hiçbir yerde hissetmediğim misafirperverliği ve kardeşliği hissettim. Son bir haftadır, çevremde her renkten insanın canlandığı bu eşsiz ihtişam karşısında dilim tutuldu, konuşamaz oldum.”

“Etrafımda dünyanın her yöresinden on binlerce hacı var. Mavi gözlü sarışından kara derili Afrikalıya kadar her renkten insan var. Fakat hepimiz aynı ibadeti yapıyor, aynı kardeşlik ve birlik ruhu içinde dönüyoruz. Amerika'da yaşadıklarım göre, bir beyaz ile beyaz olmayan arasında olabileceğini asla hayal edemediğim şeylerdi bunlar.”

“İslam dünyasındaki seyahatlerim sırasında, bir çok Müslüman'la tanıştım, konuştum ve hatta sofralarına oturdum. Bu insanlar Amerika'da yaşasaydılar imtiyazlı birer 'beyaz' sayılacaktı ancak sırf Müslüman oldukları için kafalarındaki beyaz olmaktan kaynaklanacak muhtemelen tek bir ayrıcalık ihtimalini bile silip atmışlar. Bütün renkleri bir araya getiren, birbiriyle kaynaştıran böylesine samimi ve gerçek bir kardeşliği daha önce hiç görmemiştim.”

“Fakat bu hac seyahatimde, gördüklerim ve yaşadıklarım, beni, daha önceki düşünce kalıplarımı gözden geçirmeye ve daha önceki bazı kanaatlerimi bir tarafa atmaya zorladı. Bu benim için pek zor olmadı. Sıkı sıkıya benimsediğim fikirlerim olmasına rağmen, her zaman gerçekle yüzleşmeye, gerçekliği hayatımın yeni bir deneyimi olarak kabul etmeye çalışan biri olageldim. Her zaman açık fikirli olmaya çalıştım, zira bu, gerçeği arayan her akıl için olması gereken esnekliği sağlıyordu bana.”

⁴⁰⁶ Senai Demirci, *Sevgilinin Evine Doğru*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2003, s. 332-333.

⁴⁰⁷ Demirci, *a.g.e.*, s. 331.

“Son on bir gündür, gözleri mavinin mavisi, saçları sarının sarısı, derisi beyazın en beyazı Müslüman kardeşlerimle, hem aynı ve bir Allah’a ibadet ediyor, hem de aynı tabaktan yemek yiyor, aynı bardaktan su içiyorum. Beyaz Müslümanların sözlerinde ve yaşadıklarında, Nijeryalı, Sudanlı ve Ganalı siyah Müslümanlarla hissettiğim aynı samimiyeti hissettim. Hepimiz kardeşiz, gerçekten kardeşiz. Onların bir Allah’a olan imanları beyaz olmayı kafalarından, beyaz olmayı davranışlarından, beyaz olmayı tavırlarından alıp götürmüş.”

7. Haccın Sosyal ve Kültürel Boyutu

a. Haremeyn’in İslam Kültür ve Medeniyetinin Oluşum ve Gelişimindeki

Rolü: Kabe’nin bulunduğu, vahyin indiği, Hz Peygamberin yaşadığı, tevhid inancını yerleştirmek için mücadele ettiği ve nihayet fani hayattan göç edip defnedildiği bir bölge olarak Haremeyn, bir vücuda benzeyen İslam dünyasının kalbi durumundadır. Bu bakımdan, İslam kültür ve medeniyetinin gelişmesinde önemli bir yer işgal edeceği şüphesizdir.

İslam kültür ve medeniyetinin gelişmesinde, mekan olarak Haremeyn bir üniversite vazifesi görmüştür. Bu üniversitenin hocaları da Hz. Peygamber ve onun sadık dostları idi. Bu üniversite, dünyaya öyle bir nur saçtı ki, sevsin sevmesin, kabul etsin etmesin herkes, durumuna göre bundan bir şeyler kapmak zorunda kaldı. Böylece kültür ve medeniyet dersinin, bizzat Hz. Peygamber tarafından verildiği Haremeyn’den doğan İslam güneşi, her tarafı aydınlatmaya başladı.

Bilindiği gibi İslam, eğitim ve öğretim faaliyetleri üzerinde ehemmiyetle duran bir dindir. Bu dinin kitabı olan Kur’an-ı Kerim ilk ayeti ile okumayı emreder. Bu kitabın gönderildiği peygamber de ümmetine bu yolda talimat veriyordu. Kitap ve sünnetin ilim ile ilgili emirlerine uymayı bir vazife bilen müslümanlar, bu yolda elden gelen gayreti gösteriyorlardı. Çünkü medeniyetin temeli, bilgiye dayanıyordu. Bilgi olmadan hiçbir ilerleme kaydedilemezdi. Sonra gelenler için, bu bilgilerin kaynağını da bizzat bölge halkı teşkil ediyordu. Müslümanlar, daha İslamın ilk yıllarından itibaren öğrenmek için bütün imkanlarını seferber ettiler.

Hız. Peygamber, Medine'ye hicret edince burada bir mescidin (Mescid-i Nebi) inşasına başladı. Bu mescidde namaz için bir bölüm, eğitim-öğretim faaliyetleri için ayrı bir bölüm (Suffa) yapıldığını biliyoruz. Suffa bölümünün İslam'ın ilk üniversitesi olduğunu söyleyebiliriz. Resulullah burada dersler veriyordu.

Daha sonraki dönemlerde Hız. Peygamberin camiye yüklemiş olduğu bu mana Müslüman milletler tarafından, kendi mimari özelliklerini de nazarı dikkate alarak geliştirilmiştir. Demek oluyor ki; Haremeyn'de inşa edilen camiler, bütün fonksiyonları ile İslam aleminin diğer bölgelerindeki insanlar üzerinde tesirini göstermeye başladılar. Gerçi bu tesirin, sadece camiler vasıtasıyla meydana geldiğini söylemek doğru olmayacaktır. Zira başka bölgelerde yaşayan Müslümanların büyük kısmı, bu bölge insanının bütün hal ve hareketlerini (Resulullah'a yakınlığından dolayı) taklit etmek istiyorlardı. Onlar gibi giyinmek, onlar gibi konuşmak onlar gibi ibadet etmek, onlar gibi yazmak ve hatta onlar gibi şiir söylemek bu taklidin basit birkaç örneğidir. Bunun için rahatlıkla diyebiliriz ki, bölgenin İslam kültür ve medeniyetinin gelişmesinde büyük tesiri vardır. Keza Hız. Peygamber döneminden başlamak üzere bölgede faaliyet gösteren ilim müesseseleri (cami, medrese, kütüphane, kitapçı dükkanları) da başta bölge halkını, daha sonra hac için gelenler ve oraya yerleşmek isteyen müslümanları eğitmek, eğitimlerini tamamlayanları da başka yerlere göndermek suretiyle aralarda da ilmi yayma gayretinde idiler. Hatta çok daha sonraları bile müslüman şehirler arasında ilim alış verişinde bulunmak gibi bazı faaliyetler, bölgenin İslam medeniyetinin gelişmesindeki etkinliğini ortaya koymaktadır.⁴⁰⁸

b. Haremeyn'e Gösterilen İlginin Günlük Hayata Tesirleri: Gerek Hız. Peygamber, gerekse ashabının yaşadığı bir bölge olarak Haremeyn, her zaman müslümanların kalplerinde önemli yere sahiptir. Bu sebeple, her dönemde müslümanlar, bu bölge ve halkına karşı özel bir muhabbet beslediler.⁴⁰⁹ Asr-ı Saadetten beri bütün İslam devletleri bu değeri korumak ve bütün insanlığa benimsetmek için ellerinden geleni yapmışlardır. Onun ve oradaki halkın korunması, çeşitli yardımlar yapılması, Haremeyn'in imar işlerinin titizlikle ele alınması, hacıların, haclarını güvenli

⁴⁰⁸ Ziya Kazıcı, "Haremeyn'in İslam Kültür ve Medeniyetindeki Yeri", I. Milletlerarası Hac ve Mukaddes Beldeler Kongresi, İstanbul, 29.06.1988.

⁴⁰⁹ Ziya Kazıcı, a.g.s., MHMBK, İstanbul, 1988.

ve rahat bir şekilde yapabilmelerine yönelik hizmetler, bu amaçlarla ilgili tesis edilen vakıflar örnek gösterilebilir.⁴¹⁰

Hac ibadetinin yanı sıra, her gün beş defa, dünyanın neresinde olunursa olunsun namaz kılarken yüzler Kabe'ye çevrilir, dua ederken, kurban keserken hep kibleye yönelinir. Yine cenaze sağ tarafına yatırılıp yüzü kibleye tevcih edilmek suretiyle kabre konur. Ayrıca Kible'ye hürmet olmak üzere, o tarafa ayak uzatılmaması ve yatılmaması, evlerin planlarının buna göre hazırlanması gibi hususlar da edep konusudur.⁴¹¹

Osmanlı Üsküdar'ı "harem" ilan etmişti. Üsküdar "harem" ilanı ile Kabe toprağının bir uzantısı sayılmıştı.⁴¹² Bu ve buna benzer örnekler Müslümanların Haremeyn'e olan hürmetlerinin ve bu hürmetin gündelik hayata etkilerinin açık göstergeleridir.

c. Haccın Sosyal ve Kültürel Boyutu: Hac ibadeti Müslüman toplulukların sosyal ve kültürel hayatlarında çeşitli şekillerde etkiler meydana getirmiş, getirmeye devam da etmektedir. Bu etkiler hac ibadetinin yapıldığı kutsal mekanlar ve bu mekanlara gösterilen hürmet ve alakadan başlayıp bu ibadete hazırlık, bu ibadetin yapılması ve hac sonrası ortaya çıkardığı çeşitli durumlarla devam etmektedir.

Kutsalın dindışına doğru net bir yer değıştiriminin algılandığı yer hac ibadetidir. Aktörler için, gerçekten, haccın başlıca aşamalarını belirten çok sayıdaki görkemli törenler (aile, mahalle ve şehirde hazırlıkla, yola çıkma, sağlıklı yerlerde barınma, geri dönüş) dinsel düzeyde yaşanır; fakat siyasal ve toplumsal içerikleri daha önemlidir.⁴¹³

⁴¹⁰ Cahit Baltacı, "Osmanlıların Haremeyn'e Hizmetleri ve Bu Maksatla Kurdukları Vakıflar", MHMBK, İstanbul, 1988.

⁴¹¹ Mustafa Fayda, a.g.s., MHMBK, İstanbul, 1988.

⁴¹² İslamoğlu, a.g.e., s. 31.

⁴¹³ Arkoun, a.g.e., s. 316.

Siyasal olarak hac, her bir Müslüman ülke için, her yerde düzenlenen bir çok zirve, seminer, kongre ve toplantılarda her zaman tasdiklenen ve arzu edilen İslam birliği bağlantısını güçlendirmek için yıllık bir fırsattır.⁴¹⁴ Hac bir güç gösterisidir.

Haccın İktisadi yönü ihmal edilemeyecek önemdedir.

Araplar hac mevsiminde panayırlar düzenliyor, yarımadanın her tarafından bölük bölük gelen insanlar buralarda alışveriş yapıyorlardı. İslamiyet'ten sonra Müslümanlar, eski cahiliye panayırlarında ticaret yapmayı günah sayıyorlardı. Nihayet Kur'an-ı Kerim bu konuya açıklık getirdi. Böylece İslamiyet Arapların bu ticari geleneklerini yasaklamadı sürdürdü. "(Hac mevsiminde) Rabbinizin lutuf ve keremini aramanızda sizin için bir sakınca yoktur." ayeti, bu ticari geleneğin devam edebileceğini göstermiştir.⁴¹⁵ Bu izinden hareketle Müslümanlar tarihi gelişim içerisinde ticari faaliyetlerden geri durmamışlardır. Hac kabilelerinde emirler, dilenciler, bedeviler ve süvarilerin yanı sıra yanlarında malları ile tüccarlarda bulunurlardı.⁴¹⁶ Tüccarlar uzun seyahatleri boyunca çeşitli işlere girişmeyi gereksiz görmüyorlardı.⁴¹⁷ Arafat'ta her tarafta çadırlar barakalar kurulur. Bunların içerilerinde bir çok satıcılar çarşı pazarda olduğu gibi mallarını teşhir ederlerdi.⁴¹⁸

Günümüzde Hacıların kutsal beldelerden hediye getirmelerinin gelenek haline gelmiş olması da haccın ticari boyutunu önemli kılmaktadır.

Ekonomik olarak, hac, zenginlik transferleri ve hemen düşünülmesi gereken yerel faaliyetler doğurmaktadır. Bazı devletler, çok aşırı bir döviz kaybını önlemek için hacıların yıllık kontenjanını sınırlamak zorundadır. Dolara boğulan Suudi Arabistan, bu zenginliğin kullanım problemleriyle karşı karşıyadır.⁴¹⁹ Adım adım İslam Ortak Pazarına yaklaşıldığı bugünlerde haccın iktisadi yönü daha da önem kazanmıştır. Haccı bir İslam kongresi olarak kabul eden Müslüman ülkeler, her yıl kuracakları yüksek hac

⁴¹⁴ Arkoun, *a.g.e.*, s. 316.

⁴¹⁵ Musa K. Yılmaz, *a.g.m.*, s. 65.

⁴¹⁶ Büyük Larousse, C. 10, s. 12.

⁴¹⁷ Arkoun, *a.g.e.*, s. 316.

⁴¹⁸ Büyük Larousse, C. 10, s. 13.

⁴¹⁹ Arkoun, *a.g.e.*, s. 317.

şurasında, İslam aleminin iktisadi problemlerini bütün ayrıntılarıyla ele almalıdırlar.⁴²⁰ Ancak hacın İslam ülkeleri arasındaki iktisadi işbirliğini artırma yönünden hemen hemen hiç gündeme gelmediğini vurgulamak gerekir.⁴²¹

Hacın İslam edebiyatında önemli yeri olmuştur. İlk dönemlerden itibaren Hz. Peygamberin veda hacı, Kabe tarihiyle alakalı malumatlar, bu ibadetin uygulamasındaki fıkhi meseleler ve mezhep farklılıklarına dayalı tartışmalar, belli bir mezhebin görüşünden hareketle hac ibadetinin yapılışını sünnet ve müstehaplarını, okunacak duaları anlatan bir çok eser kaleme alınmıştır. Türk edebiyatında Divan şiirinde ve özellikle dini ve tasavvufi edebiyatta bir mazmun ve remiz olarak yer alan hac için müstakil eserler de kaleme alınmıştır. Hac edebiyatı mensur eserlere de konu olmuş “menazil-i hac” ve “menasik-i hac” adı altında iki türün doğmasına vesile olmuştur. Yine hacıları uğurlama ve karşılama törenleri için, ayrıca gidişi teşvik amacıyla destan ve ilahiler kaleme alınıp bestelenmiştir.⁴²² Ayrıca 9. yy.’dan itibaren ise hac yolculuğunun anlatıldığı seyahatnameler kaleme alınmaya başlanmıştır.⁴²³

d. Bir Hac Rüyası:⁴²⁴ “Cidde havaalanında topu topu on dakika kadar süren gümrük ve pasaport işlemlerinden sonra “hoş geldiniz” makamında ikram edilen küçük hurma paketleri ve bir şişe zemzemle karşılanmak hepimizin üzerinde çok hoş bir tesir uyandırdı. Mihmandarımız bizlere isteyenlerin Cidde’yi gezmek için kalabileceklerini ve kendilerine araç tahsis edildiğini hatırlattıysa da herkes bir an önce Mekke’ye ulaşmak hevesiyle dopdoluydu. Öyle ki uçağın tekerleklerinin piste değdiği andan yarım saat sonra pırıl pırıl otobüsler içinde Mekke yoluna düşmüştük bile.

Mekke, hırçın tabiatına rağmen insana aklının ve inşa edebildiği bütün konforun nimetleri ile donatılmıştı. Yollarda pek az araç görebildik. Nitekim şehir girişinde otobüslerden inerek şehrin içine uzanan raylı sistem araçlarına aktarıldık. Hac mevsimini ortalayan bir ay içinde bu tramvay sistemi gece-gündüz işliyor ve

⁴²⁰ Musa K. Yılmaz, *a.g.m.*, s. 65.

⁴²¹ Ahmet Tabakoğlu, “Hacın İktisadi ve Sosyal Yönleri”, MHMBK, İstanbul, 1988.

⁴²² Geniş Bilgi İçin Bkz. Rahmi Yaran, “Hac”, DİA, s. 14/ 412-413.

⁴²³ Geniş Bilgi İçin Bkz. Ahmet Özel, “Hac”, DİA, s. 14/413-416.

⁴²⁴ Ahmet Turan Alkan’ın Hac günlüğü adlı eserinden alınmıştır.

yolculardan ücret almıyorlardı. Eşyalarımız bizden önce kalacağımız otellerdeki odalarımıza ulaştırıldığı için huzur-ı kalp içinde Mescid-i Haram'a yöneldik.

Önceki yıllardan kalma fotoğraf ve filmlerden hatırladığımız Haram görüntüleri zihnimizde kaldığı için enikonu şaşırdık. Haramın bütün çevresi, takriben beş yüz metre genişliğinde bir şerit boyunca açılmış, Kabe'nin yakınlarına kadar sokulan oteller, çarşılar ve saraylar yıkılarak tabii tepeler düzlenmişti. Bu arada Kabe'yi çevreleyen revakların tamamen yıkılarak yerine daha geniş ve akıllıca düzenlenmiş kare şeklinde bir plan uygulandığını da gördük. Her zaman tıklım tıklım olan zemin yine kalabalıktı ama diğer katlardaki tavaf parkurları son derece genişlemişti. Özellikle hasta ve maluller için ikinci kat hizasında inşa edilmiş olan özel tavaf parkurları dikkatimizi çekti. Bu parkurlar, yürüyen zemin tarzında işliyordu ve tekerlekli iskemleler içindeki hasta hacılar, kimseyi taciz etmeden ibadetlerini huşu içinde yerine getirebiliyorlardı. Aynı sistemin Safa ve Merve arasındaki sa'y yerinde hasta hacılar için hizmete sokulmuş olduğunu da gördük.

Dış avlu ise alabildiğine geniş, aydınlık ve ferah bir dinlenme yeri şeklinde düzenlenmişti. Dileyenlerin rahatça karınlarını doyurabilecekleri, Haram'dan fazlaca uzaklaşmaksızın bir şeyler içebilecekleri, dinlenebilecekleri, abdest tazeleyip dilerlerse yıkanabilecekleri, tesislerle dış avlu adeta Haram'ı tekrar be tekrar ziyaret etmek isteyenlerin enerji tazeleyecekleri bir hazırlık yeri olarak tasarlanmıştı.

Kudüm tavafımızı ve sa'yimizi yerine getirip umremizi tamamladıktan sonra gecenin geç saatlerinde otelimize gidip istirahataya çekildik.

Ertesi gün taze bir neş'e ve heyecanla Haram'ı yeniden ziyaret edip vakit namazına iştirak ettik. Ezan okunurken Haram, bütün çevresiyle birlikte aniden namaz düzenine geçiyor ve mü'minler muntazam saflar halinde Kabe'ye yönelerek birbirlerini rahatsız etmeden ibadetlerini yerine getirebiliyorlardı.

Namazdan sonra Mekke'yi gezmek arzu ettik. Haram'ı çepeçevre kuşatan tramvay istasyonlarından en yakınına yönelerek bir saatlik bir hızla Mekke turu atmaya karar verdik.

Tramvay penceresinden görebildiğimiz kadarıyla Mekke, sanki on bir ay boyunca hac mevsimine hazırlanan bir taze güzel gibi dipdiri, neşe dolu ve heyecan içindeydi. Sizlere özellikle Mekke'nin banliyö semtlerinde gördüğüm toplu faaliyetlerden söz etmek istiyorum.

.....

Sizlere önce neredeyse adım başı karşımıza çıkan ve bütün İslamî dillerde yazılmış olan afiş panolarından bahsetmeliyim. Bu panolarda hac mevsimi içinde hacıların uygun vakitlerde seyredebilecekleri kültür faaliyetlerinin tanıtımı yer alıyordu. Mesela İslam ülkeleri sinemacılarının katıldığı Mekke film festivalinin afişlerini bu panolarda gördüm. Hac esnasında film festivalinin ne işi var diye düşünenler olabilir. Bu filmler özellikle İslam tarihini ve İslami fikirleri konu alan filmlerin katıldığı bir festivaldi. 12 ülkeden 19 filmin katıldığı bu festivalde yer alan filmler çok az ücret karşılığında Mekke'nin muhtelif yerlerine dağıtılmış kapalı ve açık sinema salonlarında gösterimde idi. Keza Müslüman sanatçıların eserlerini sergiledikleri “grafik sanatlar ve hüsn-ü hat” sergilerinden de bahsetmeliyim. Haram civarında bu sergilerden sekiz tanesini gezip seyretme fırsatını bulduk. Diğer semtlerde de bu sergilerden oniki tane daha açıldığını söylediler ama hepsini görmek imkansızdı. Sergi yerlerinde eserlerin katalogları da satılıyor ve sanatçılar isteyenlere çalışmalarını hakkında hemen orada bilgi veriyorlardı.

Tabii bu arada İslam ülkelerinden davet edilen bilim adamlarının iştirakleriyle tertiplenen çok sayıda ilmi toplantı, konferans, seminer ve sempozyumdan da bahsetmem gerekecek. Vakti olan herkese açık olan bu toplantıların sonuçları ertesi hac mevsiminin açılışında bütün İslam dillerine çevrilerek isteyenlerin istifadesine sunulmakta imiş. Buna paralel olarak politikacı ve devlet adamlarının katıldığı 6 büyük sempozyumun afişlerini de gördük ve bunlardan sadece birine katılma fırsatı bulabildik.

Burada bir hususu önemle belirtmek istiyorum. Suudi Yönetimi, rejimde herhangi bir değişikliğe gitmemekle beraber bu gibi faaliyetlere ev sahipliği yapmak ve katılımcıların eserlerini diledikleri gibi ifade etmek konusunda son derece şaşırtıcı ama sevindirici bir prensip değişikliğine gitmiş. Bu siyaset değişikliğinden sonra Suudi

yönetiminin bütün beynelislam ülkeler nezdinde itibarı hayli arttığı gibi ülke turizmi de hayli canlanmış ve buna bağlı olarak İslam dünyası içindeki prestijlerinin de hayli arttığı söyleniyor. Konuştuğumuz insanlar, Suudi yönetiminin dünyaya açılmak konusunda hac mevsimini bir fırsat gibi değerlendirmek fikrini benimsediklerini ifade ettiler ve ülkenin İngiltere'yi andıran bir "meşruti monarşi" prensibini benimsemesiyle birlikte eski imajını da tamamen düzelttiklerini söylediler. Esasen İslam ülkeleri arasında demokratikleşme eğilimlerinin, bu üslup değişikliklerinden sonra arttığı da gözlenmekteydi.

....

Başka güzellikler de vardı şüphesiz. Mesela Haram civarındaki çok sayıda küçük tercüme bürolarında, hükümet tarafından görevlendirilmiş tercümanlar, sadecece birbiriyle tanışmak ve konuşmak isteyen hacılara hizmet vermekteydiler ve bu bürolar bedava çalışıyordu. Bu bürolardan bizlerde istifade ettik ve böylece Malezya'dan, Moğolistan'dan, hatta Bengaldeş'ten nice hacılarla arkadaşlık etmek ve konuşmak imkanını bulduk.

Tabii hac mevsiminin en çok ilgi gören kültür faaliyeti müzik şölenleriydi; özellikle hafızlık müsabakaları ve dini musikî icrası konusundaki faaliyetler çok ilgi görüyordu. Buna rağmen İslam dünyasının her yöresinden gelen saz üstatlarının resitalleri, enstrümantal müzik konserleri ve mahalli müziklerin tanıtıldığı konserler de seyircisiz kalmıyordu.

Bu arada İslam dünyasının edebiyat, sanat ve bilim nobeli sayılabilecek çapta geniş bir törenin de her yıl Medine'de bayram ertesine gelen günlerde yapıldığını öğrenmek bizi çok mutlu etti.

Tabii en fazla yadırganan yenilik, Mekke ve Medine'de birbiriyle bağlantılı olarak yürütülen ticari hareketlilikti. Her iki şehirde de son derece geniş kapsamlı birer sanayi ve ticaret fuarı açık durumdaydı ve dünyanın dört yöresinden gelen tüccar ve sanayicilerin ürünlerini sergilemeleri, birbirlerine ürünlerini tanıtmaları ve gerek ortak yatırımlar için gerek teknoloji alışverişi ve ticari bağlantılar için temasta bulunmaları müthiş bir ticaret potansiyeli meydana getirmişti. Hatta o günlerde de dünya ticaret

örgütünün bu büyük ticaret ve sanayi panayırına katılmak için teşebbüste bulunduğunu öğrenmiş ve çok dikkat çekici bulmuştuk.

Arkadaşlarla aramızda konuşurken bunca yoğun faaliyetin hac mevsimine denk düşürülmesinin, hac farızasını aksatabileceği konusu üzerinde duruldu. Neticede ittifakla bu gibi faaliyetlerin netice itibariyle haccın ruhuna daha uygun düştüğüne karar verdik. Bunca yoğun ve yorucu fariza arasında bu gibi faaliyetlere katılmak belki hacıları zorlayacaktı ama buna değerdı.

....

Keşke böyle olsaydı!”

IV. SONUÇ

İnsanlık tarihinin her döneminde; yaşamış ve yaşayan bütün dinlerde hac ibadetini görmek mümkündür. Çoğunluk itibarıyla dinlerin kutsal kabul ettiği yerler ya da kişilerin türbelerinin ziyaret edilmesi şeklinde tezahür eden hac ibadeti, İslamiyet'te ayrı bir görünüm ve içerikle karşımıza çıkmaktadır. İslamiyet'te hac sadece bir ziyaret ya da seyahat değildir. O aynı zamanda belli ritüelleri ve şartları içinde barındıran; bu yönünden hareketle çok boyutlu tesirleri olan bir ibadet olarak karşımıza çıkmaktadır.

Hac ibadeti her yıl milyonlarca Müslüman'ı doğrudan ya da dolaylı olarak etkilemektedir. Genel itibarıyla Türk hacıların kulaktan dolma bir dini bilgiye sahip oldukları, bu bilgileri ibadetleri yapabilecek kadar, aileden ve köy veya mahalle cami imamlarından edinmiş durumda olduğu saptanmıştır.

Hacca daha çok orta ve ortamın altındaki sosyo-ekonomik kesim rağbet etmektedirler. Hacca gitme oranı ise öğrenim düzeyi yükseldikçe düşme eğilimi göstermektedir. Hacca gitme oranı ileriki yaşlarda daha yoğun gözlemlenirken, hacca daha çok kentlerde emekli ve çalışmayan, kırsal alanda ise tarım ve hayvancılıkla uğraşanların gitmekte olduğu anlaşılmıştır.

Gerek hac öncesi ve hac dönüşü toplumda meydana gelen hareketlilik, gerekse hac esnasında kutsal mekanlarda oluşan toplumsal yapı, hac ibadetinin toplumsal tezahürlerini ortaya koymaktadır. Gerçekten de hac uğurlama seremonileri, düzenlenen mevlitler, dönüşü olmayan bir yola girmiş olma şuuru ile yapılan helalleşmeler ve dolayısıyla dargınların barışmaları; hac dönüşü tebrikleştirmeler, hacı ziyaretleri ve hediyeleştirmeler; hac ibadetinin sosyal bütünleşmeyi sağlayıcı bir rol üstlendiğinin göstergesi niteliğindedir. Ayrıca değişik meslek, sosyal statü, ırk, dil, millet ve vatandan bir çok Müslümanın bütün farklılıkları bir kenara bırakarak; ihram elbisesine bürünüp, aynı anda aynı ritüelleri yapmaları, sıkıntılara, zorluklara beraber katlanmaları, manevi coşkuyu beraber yaşamaları ideal manada ümmet bilincinin ortaya çıkması ve ümmet bütünleşmesinin sağlanması yolunda önemli bir durumdur.

Yine hac öncesi ve dönüşü yapılan adetler, törenler ve programlar; kültürün manevi boyutuna önemli ürünler sunmaktadır. Ayrıca kutsal beldelere gösterilen sevgi ve saygı Müslümanların yaşamlarını etkilemekte günlük hayatta çeşitli izler bırakmaktadır.

Hac ibadeti gerek uzun bir süreçte gerçekleşmesi gerekse belli bir takım hassasiyetlere dikkat etmeyi gerektirmesi açısından insanın kişiliğinde önemli izler bırakmakta günlük hayatta sık sık ihtiyaç duyduğumuz bir takım davranışları ilham etmektedir. Bu yönüyle hac insana disiplinli yaşamayı, fedakarlık ve diğerkamlık duygusunu, hayatın zorluklarına karşı sabırlı olmayı ve zaman tanzimini öğretmektedir.

Hacıların hac sonrası hayatlarında önemli değişiklikler olmaktadır. Öncelikle kendilerini çevrelerinden sorumlu hissetmekte ve sık sık müdahale etme ve uyarma görülmektedir. Yine kılık-kıyafette değişiklik olmakta; çoğunlukla sakal bırakma eğilimi izlenmektedir. Kadınlarda böyle bir etki göze çarpmamaktadır.

İbadetlere daha çok özen gösterilmekte, cami ve cemaate devam edilmekte olduğu tespit edilmiştir. Yine bir çok kötü alışkanlığın, haram ve günahın terk edildiği ya da terk edilmeye çalışıldığı gözlenmiştir. Yıllardır özlemini çektiği mekanlarda kutsal bir vazifeyi yerine getiren, kutsal mekanlarda kutsalla hemhal olan ve böylelikle büyük bir arınma ve kutsallaşma yaşayan hacı artık normal eski hayatına dönemeyecek izler kazanmıştır.

Hac ibadeti Müslümanlar için senelik kongre niteliğindedir. Müslümanlar bu kongrede her türlü bilgi ve tecrübelerini, kültürel zenginliklerini paylaşma fırsatı bulurlar; bu şekilde dünyanın değişik coğrafyalarındaki Müslümanlar birbirleriyle iletişim kurmuş, birlik şuurunu yaşamış olurlar.

Hac barışa yolculuktur. Hacı adayı memleketinden ayrılmadan dargın olduğu kişilerle barışmakla ilk adımı atmıştır. Mikat sınırında ise ikinci ve en önemli adım atılacaktır: Tüm maddi ve manevi dünyalıklar bir kenara atılacak, herkesi eşitleyen, bütün üstünlük görüntülerini yok eden ihram elbisesi giyilecektir. Artık avlanmak, bir canlıya zarar vermek, küfür etmek, kavga etmek yasaktır. Hacı, harem bölgesine girmekle beraber kuru bir dal parçasını bile koparamayacak, ufak bir sivrisineği dahi

incitemeyecektir. Güvenlik ülkesinde bu şekilde geçirilen birkaç gün, dünyanın barış gezegeni haline getirecek ideal insanları ortaya çıkaracaktır. Zira Hac bir okuldur. İdeal bir yaşantının öğretildiği, kişilerin bu hayatı bizzat uygulayarak öğrendiği bir okul...

Ancak hacılarımızda gözlemlenen eğitimsizlik ve yanlış bilgilendirilmişlik bu okulun arzu edilen sonuçları vermesini güçleştirmektedir. Bu bakımdan hacı adaylarının bilinçlendirilmesi önemlilik arz etmektedir. Bu güne kadar yapılan tüm bilgilendirmelerin, seminerlerin, kursların yeterli olmadığı açıktır. Bu bakımdan ilk olarak hacca gitme yaşı düşürülmeli dolayısıyla hacıların eğitilebilirliğinde istenilen seviyeye yaklaşılmalıdır. Ayrıca kurslar ve eğitimler sınavla sonuçlandırılmalı bu şekilde eğitim bir yarış havasına sokulmalıdır.

Ayrıca gerek İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi müfredatındaki, gerek İmam Hatip Lisesi fıkıh derslerindeki hac konusu yoğunlukla; haritalar, slaytlar, belgesel filmler ve maketlerle görsel ve güncel olarak sunulmalıdır. Bu amaca uygun dokümanlar hazırlanmalıdır. Bu şekilde hem geleceğin hacı adayları hem de geleceğin din görevlileri yetiştirilmiş olacaktır. Yine hac mevsimiyle birlikte toplumda oluşan ilgi, yapılacak nitelikli programlarla bilgiye dönüştürülmelidir.

Dini tecrübenin en önemli ifadelerinden biri olan hac ibadeti, ilham ettiği psikolojik ve sosyolojik etkileri ancak eğitilmiş, şuurlu ve dinamik hacıların gerçeğe dönüştürecektir. Bu sebeple halkımız hac konusunda daha fazla bilinçlendirilmelidir.

KAYNAKÇA

Kur'an-ı Kerim Meali.

Kütübü Sitte.

Kitab-ı Mukaddes.

Adam, Baki. **“Dinlerde Hac İbadeti”**, Diyanet Aylık Dergi, Mayıs-1993.

..... **Dinlerde Hac İbadeti Üzerine Bir Araştırma**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (AÜSBE), Ankara 1989.

Akyüz, Vecdi. **İbadetler İlmihali**, İz Yayıncılık, C. 4, İstanbul, 1995.

Alkan, Ahmet Turan. **Hac Günlüğü**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2002.

Ana Britannica, Cilt: 10, Hürriyet Ofset, İstanbul, 1988.

Andre Sigal, Pierre Andre. **“Roman Catholic Pilgrimage in Europe”**, çev. P.J. Burbidge, The Encyclopedia of Religion, Editor: Mircea Eliade, Volume 11, Macmillan Publishing Company, Newyork, 1987.

Arkoun, Muhammed. Kur'an Okumaları, çev: Ahmet Zeki Ünal, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995.

Aslantürk, Zeki. **Araştırma Metod ve Teknikleri**, MÜİF Vakfı Yayınları, 4. Basım, İstanbul, 1999.

Aydın, Mustafa. **İlk Dönem İslam Toplumunun Şekillenışı**, Pınar Yayınları, Birinci Baskı, İstanbul, 1991.

Baltacı, Cahit. **“Osmanlıların Haremeyn'e Hizmetleri ve Bu Maksatla Kurdukları Vakıflar”**, MHMBK, İstanbul, 1988.

Bayraktar, Mehmet. **İslam İbadet Fenomenolojisi**, Akçağ Yayınları, Ankara, 1987.

Bayyigit, Bayyigit. **Türkiye'de Hac Olayı**, TDV Yayınları, Ankara, 1998.

Bediüzzaman Said Nursî, **Risale-i Nur Külliyyatı**, Yeni Asya Yayınları, İstanbul, 1996.

Büyük Larousse, Cilt: 8, Gelişim Yayınları, İstanbul, 1986.

Canan, İbrahim. **Hadis Ansiklopedisi**, Cilt: 5, Akçağ Yayınevi, İstanbul, 1994.

- Cilacı, Osman. **Günümüz Dünya Dinleri**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1998.
- Çağatay, Neşet. **Başlangıçtan Abbasilere Kadar (Dini, İctimai, İktisadi, Siyasi Açıdan) İslam Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1993.
- **İslam Dönemine Dek Arap Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989.
- Daryal, Ali Murat. **Dini Hayatın Psiko-Sosyal Temelleri**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 1999.
- Demirci, Kürşat. **Dinler Tarihinin Meseleleri**, İnsan Yayınları, İstanbul, 1997.
- Demirci, Senai. **Sevgilinin Evine Doğru**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2003.
- Eickelman, Dale F. **"Pilgrimage"**, Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology, Edited by: Alan Bernard, Jonathan Spencer, New York, 1997.
- Eliade, Mircea. **Kutsal ve Din Dışı**, çev. M. Ali Kılıçbay, Gece Yayınları, Ankara, 1991.
- Erbaş, Ali. **"İslam Dışı Dinlerde Hac"**, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (SAÜİFD), Sayı: 5, Sakarya, 2002.
- Eyüp Sabri Paşa, **Mekke-Medine Rehberi**, Ensar Neşriyat, 2. Baskı, İstanbul, 2000.
- Fayda, Mustafa. **"Müslümanlara Göre İki Harem-i Şerif"**, MHMBK, İstanbul, 1988.
- Gazali, **İhyâu Ulûmi'd-Dîn**, Cilt: 1, Bedir Yayınları, İstanbul, 1974.
- Gökalp, Gökalp. **"Dinin İctimai Hizmetleri II"**, İslam Mecmuası, sayı: 36, 10 Eylül 1331.
- **"Dinin İctimai Hizmetleri III"**, İslam Mecmuası, sayı: 3, 24 Eylül 1331.
- Görgün, Tahsin. **"Haccın Hikmeti"**, İslam Ansiklopedisi, C: 14, TDV Yayınları, İstanbul, 1996.
- Güç, Ahmet. **"Dinlerde Kutsal ve Kutsallık Anlayışı"**, Dinler Tarihi Araştırmaları Sempozyumu-I, Ankara, 8-9 Kasım 1996.
- Günay, Ünver. **Din Sosyolojisi**, İnsan Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2000.
- **Erzurum Kenti ve Çevre Köylerinde Dini Hayat**, Erzurum Kitaplığı, I.Baskı, İstanbul, 1999.
- **Kayseri ve Çevresinde Ziyaret ve Ziyaret Yerleri**, KBB Kültür Yayınları, Kayseri, 1996.

- Güran, Kemal. **“Hac; Cumhuriyet Dönemi”**, İslam Ansiklopedisi, C: 14, TDV Yayınları, İstanbul, 1996.
- Hamidullah, Muhammed. **“İslam’da Hac”**, çev. M. Akif Aydın, İTED, C. 8/1-4, ... **İslama Giriş**, TDV yayınları, Ankara, 1996.
- Harman, Ömer Faruk. **“İslam’dan Önceki Dinlerde Hac”**, İslam Ansiklopedisi, C:14, TDV Yayınları, İstanbul, 1996.
- Hocaoğlu, Sami. **“Hac Üzerine Konuşmak”**, Yeni Şafak, 15.02.2002.
- Hökelekli, Hayati. **Din Psikolojisi**, TDV Yayınları, Ankara, 1998.
- Işık, Emin. **Kur’an’ın Getirdiği**, Hareket Yayınları, İstanbul, 1974.
- İslamoğlu, Mustafa. **Hacc Risalesi**, Denge Yayınları, İstanbul, 1998.
- Kansoy, Bahili. **“Sosyal ve Psikolojik Açıdan Hac İbadeti”**, Diyanet Aylık Dergi, Sayı: 123, Mart-2001.
- Karakılıç, Celalettin. **“Hz. Muhammed (a.s.)’in Veda Haccı”**, Diyanet Dergisi, C:X/1, Ankara, 1972.
- Karaman, Hayrettin. **İslam Işığında Günün Meseleleri**, İz Yayıncılık, İstanbul, 2001. **Yeni Şafak Gazetesi**, 12.12. 2001.
- Kayadibi, Fahri. **“Sosyo-Ekonomik Açıdan Hac”**, Diyanet Aylık Dergi, Mayıs-1993.
- Kazancı, Ahmet Lütfi. **Peygamberler Tarihi**, Cilt: 1, Zaman Kitap Serisi, İstanbul, 1997.
- Kazıcı, Ziya. **“Haremeyn’in İslam Kültür ve Medeniyetindeki Yeri”**, I. Milletlerarası Hac ve Mukaddes Beldeler Kongresi, İstanbul, 29.06.1988.
- Kısakürek, Necip Fazıl. **Hac’dan Çizgiler Renkler ve Sesler**, Büyük Doğu Yayınları, 7. Basım, İstanbul, 2001.
- Konrapa, Zekai. **Peygamberimiz İslam Dini ve Aşerei Mübeşşere**, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1999.
- Köksal, Asım. **İslam Tarihi**, Şamil Yayınevi, C: 17, İstanbul, Tsz.
- Köktaş, M. Emin. **Türkiye’de Dini Hayat (İzmir Örneği)**, İşaret Yayınları, İstanbul, 1993.
- Küçük, Abdurrahman. **“Dinlerde İbadet ve Mabet”**, Diyanet Dergisi, C. 24/3 Ankara, 1988.

- M. Tahir bin Aşur, **İslam İnsan ve Toplum Felsefesi**, çev. Vecdi Akyüz, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2000.
- Mardin, Şerif. **Türkiye’de Din ve Siyaset**, İletişim Yayınları, 5. Baskı, İstanbul, 1998.
- Nolan, Mary Le. **“Roman Catholic Pilgrimage in the New World”**, The Encyclopedia of Religion, Editor: Mircea Eliade, Volume 11, Macmillan Publishing Company, Newyork, 1987.
- Olgun, Tahir. **Müslümanlıkta İbadet Tarihi**, Akçağ Yayınları, Ankara, 1998.
- Öğüt, Salim. **“Hac İle İlgili Fıkhi Hükümler”**, İslam Ansiklopedisi, C: 14, TDV Yayınları, İstanbul, 1996.
- Özcan, Abdulkadir. **“Hac; Osmanlı Dönemi”**, İslam Ansiklopedisi, C: 14, TDV Yayınları, İstanbul, 1996.
- Özel, Ahmet. **“Hac; Seyahatnameler”**, İslam Ansiklopedisi, C: 14, TDV Yayınları, İstanbul, 1996.
- Özen, Adem. **Yahudilikte İbadet**, Ayışığı kitapları, İstanbul, 2001.
- Senih, Safvet. **İbadetin Getirdikleri**, Nil Yayınları, İzmir, 1995.
- Sezen, Yümni. **İslam Sosyolojisine Giriş**, Turan Kültür Vakfı, İstanbul, 1994.
- **İslamın Sosyolojik Yorumu**, Birleşik Yayıncılık, İstanbul, 2000.
- Sırma, İhsan Süreyya. **İslam Öncesi Mekke Dönemi ve Hz. Muhammed**, Beyan Yayınları, İstanbul, 1997.
- Sırma, İhsan Süreyya. **İslami Tebliğin Medine Dönemi ve Cihad**, Beyan Yayınları, İstanbul, 1997.
- Subaşı, Necdet. **Kutsanmış Görüntüler**, Nehir Yayınları, İstanbul, 1999.
- Şeriatı, Ali. **Hacc**, çev. Ejder Okumuş, Şura Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2001.
- Tabakoğlu, Ahmet. **“Haccın İktisadi ve Sosyal Yönleri”**, MHMBK, İstanbul, 1988.
- Tabbara, Afif A. **İlmin Işığında İslamiyet**, çev. Mustafa Öz, Kalem Yayınları, İstanbul, 1977.
- Turner, Edith. **“Pilgrimage”**, The Encyclopedia of Religion, Editor: Mircea Eliade, Volume 11, Macmillan Publishing Company, Newyork, 1987.
- Uludağ, Süleyman. **İslam’da Emir ve Yasakların Hikmeti**, TDV Yayınları, Ankara, 1988.
- Ünal, Sadettin. **“Kabe”**, İslam Ansiklopedisi, Cilt: 24, TDV Yayınları, İstanbul, 2001.

- Wensinck, A. J. **“Kabe”**, İslam Ansiklopedisi, Cilt: 5/1, MEB Yayınları, İstanbul, 1988.
- Yaran, Rahmi. **“Hac; Literatür”**, İslam Ansiklopedisi, C: 14, TDV Yayınları, İstanbul, 1996.
- Yılmaz, Musa K. **“Haccın Hikmetleri”**, Diyanet Dergisi, Cilt: XXVI/3, Ankara, 1990.
- Yücel, İrfan. **İlmihal**, TDV Neşriyat, Ankara, 2001.
- **Hac Rehberi**, TDV Yayınları, Ankara, 1988.
- Zuhaylî, Vehbe. **İslam Fıkıhı Ansiklopedisi**, Cilt: 3, Risale Yayınları, İstanbul, 1994.

